

เสาทั้ง ๖ แล้วดาดเพดาน (ทำเพดาน) ด้วยผ้าไหมหรือกระดาษ หรือไม้ไผ่เหลาบาง ๆ ๒๐ แผ่น แขนงดอกไม้และธงที่เสาและเพดาน ส่วนประกอบของเตียงมีความหมายดังนี้ กรอบเตียง ๔ ชั้น หมายถึงให้พ้นจากอบายภูมิทั้ง ๔ พื้นเตียงปูด้วยไม้ยาง ๘ แผ่น และไม้ลิ้น ๘ แผ่น หมายถึงให้ได้พ้นจากนรกทั้ง ๘ ชั้น เพดานที่ดาดไว้ ๒๐ แผ่นนี้ หมายถึงให้ได้ไปถึงสวรรค์ชั้นพรหมทั้ง ๒๐ ภูมิ ที่หัวและท้ายเตียงแขวนกระถงดอกไม้ด้านละ ๒ กระถง แต่ละกระถงใส่ดอกไม้ ๓ ดอก จากเพดานผูกเชือกห้อยลงมาให้ตรงกับสะดือของศพ ที่ปลายเชือกผูกแขวนไว้ ๑ วง และกรรไกรหนีบหมาก ๑ อัน แขนงที่ห้อยไว้นั้นหมายถึงจักขุวิญญาณสำหรับผู้ตายจะได้ใช้เพื่อความสะดวกแจ้งต่อโลกหน้า กรรไกรหมายถึงเครื่องประหารกิเลสในขณะเดียวกันแขวนและกรรไกรที่ผูกไว้ใช้เป็นเครื่องสังเวยศพเน่าหรือยัง ถ้าเน่าท้องของศพจะโป่งขึ้นไปติดกับกรรไกรและแขวนที่ห้อยไว้ และอาจมีสนิมขึ้นที่แขวนและกรรไกร ชาวมอญเกาะเกร็ดเชื่อว่าแขวนและกรรไกรมีผีสิงอยู่ ฉะนั้นจึงผูกกรรไกรและแขวนไว้เพื่อให้วิญญาณของผู้ตายกลัวผีแขวนและผีกรรไกร ไม่กล้าออกมาหลอกหลอน (อภินิหาร ๒๕๔๒ : ๖๔)

ที่หัวนอนศพจะตั้งไฟหนึ่งดวงและกระบุงอีกหนึ่งใบเรียกว่า กระบุงเปิงหะมาว (กระบุงวิญญาณ) ภายในใส่เสื้อผ้าของผู้ตาย ที่ปลายเท้าของศพจะตั้งเตาไว้หนึ่งเตา ซึ่งต้องติดไฟเอาไว้ตลอดเวลา บนเตาให้ตั้งหม้อไว้หนึ่งใบสำหรับหุงข้าวให้ผู้ตาย ข้าวนี้อาจจะต้มทิ้งไว้ตลอดเวลา หรือเฉพาะตอนเช้าก็ได้ เวลาจะให้อาหารผู้ตายต้องคดข้าวนี้ใส่จาน พร้อมกับกับข้าว เอาวางแล้วเรียกผู้ตายให้รับประทานอาหารนี้ตลอดไปจนกว่าจะเอาศพลงจากเรือนไปสู่ป่าช้า (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๗)

ระหว่างที่ตั้งศพอยู่ที่บ้าน ชาวมอญจะเชิญผู้รู้หรือผู้สูงอายุมาอ่านหนังสือต่าง ๆ ที่เป็นคติธรรมด้วยทำนองเสนาะ เช่น หนังสือพุทธประวัติ ชาดกต่าง ๆ ให้ผู้มาร่วมงานฟังเพื่อจะได้อยู่เป็นเพื่อนศพและเวลาเช้าเจ้าของบ้านจะนิมนต์พระสงฆ์มารับจังหันบิณฑบาตทุกวันจนกว่าจะเคลื่อนศพ (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๗)

ชาวมอญบางชนหมู่ ลพบุรี นิยมเก็บศพไว้ประมาณ ๒ คืน แล้วจึงทำพิธีเผาศพ ไม่มีการสวดพระอภิธรรม และประโคมศพที่บ้าน (ไฉน ๒๕๓๕ : ๗๖)

ในระหว่าง ๓ วัน ถ้าตั้งศพอยู่ที่วัด ชาวมอญเกาะเกร็ดจะจุดคบไฟตามทางจากวัดมาถึงบ้านตั้งแต่วันที่ตายเชื่อว่าเป็นการส่งทางให้วิญญาณกลับบ้านได้ถูกต้อง ไฟที่จุดไว้ปลายเตียงก็จะนำออกมาพร้อมกับโลงศพและโยนทิ้งไปเมื่อพ้นเขตหมู่บ้านด้วยเช่นกัน (อภินิหาร ๒๕๔๒ : ๖๗)

ถ้าจะเคลื่อนย้ายศพโดยการใส่โลงไปนั้น ชาวมอญห้ามนำโลงศพขึ้นมานบนบ้านเพราะถือว่าเป็นของเสนียดจัญไร ต้องทำโลงที่แห้งใดแห้งหนึ่งนอกตัวเรือน ทำโลงเสร็จต้องรดด้วยน้ำขมิ้น ซึ่งเทออกจากกระบอกไม้ไผ่ กระบอกนี้เมื่อใช้แล้วต้องเหวี่ยงทิ้งไปทางข้างหลังหรือทุบให้แตก เอาโลงมารอรับศพที่เชิงบันได ในสมัยโบราณ ห้ามเอาศพลงจากเรือนทางบันได จะต้องรื้อฝาเรือน

แล้วเอาศพออกทางนั้น เพราะถือว่าบันได้เป็นทางสาธารณะสำหรับคน โดยถือธรรมเนียมอย่างในสมัยพุทธกาลเมื่อครั้งพระเจ้าสิริสุทโธทนะพุทธบิดาสวรรคต เวลาเอาพระศพออกจากวัง ต้องเอาออกทางฝ่าท้องพระโรง เพราะรังเกียจว่าบันได้เป็นทางสาธารณะสำหรับคนทุกชั้น แม้แต่พวกปาวไพร่ จึงไม่ให้เชิญพระศพลงทางบันได้ (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๗) ชาวมอญบ้านเกาะเกร็ดจะทำประตู่ผีสำหรับเอาศพลงโดยใช้กาบกล้วยผูกเป็นประตูหลอกที่หัวบันได้ บางแห่งทำบันได้สำหรับผีลง ทำด้วยไม้ไผ่ซีกยาวประมาณ ๒ ศอก กว้างประมาณ ๑ ศอก ๑ คืบ พาดบันได้บ้าน ตรงเชิงบันได้ เวลาเอาศพลงต้องเอาทางเท้าลงก่อน เอาเตียงตั้งศพลงทีหลัง เอาศพใส่ในโลงที่เตรียมไว้ เตียงตั้งศพวางไว้ข้างโลงหรือบนโลง คานหามโลงศพทำด้วยไม้ไผ่ยาว ๘ ศอก ๒ ลำ ไม้ไผ่ยาว ๔ ศอก ๔ ลำ ไม้ยาว ๒ ลำ วางขนานกันแล้วเอาไม้สั้นทั้ง ๔ ลำ วางตามขวางบนไม้ยาว ระยะห่างจากกันเท่า ๆ กัน ให้ปลายของไม้สั้นโผล่พ้นไม้ยาวออกมาทั้งสองข้างพอควร เอาเชือกผูกให้ติดกับไม้ยาวทั้งคู่ เอาโลงศพวางบนคานหาม มีคนแบกคานหามนี้ ๑๒ คน สำหรับเตียงศพทำคานด้วยไม้สั้นเพียง ๔ ลำ ผูกติดกับส่วนล่างของเตียง การหามโลงออกจากบ้านนั้นต้องยกด้านปลายเท้าไปข้างหน้า ด้านหัวอยู่ข้างหลัง และไม่ให้อีกคนขึ้นป่าจนกว่าจะพ้นเขตหมู่บ้าน เมื่อพ้นเขตหมู่บ้านแล้วจึงยกคานหามขึ้นบนป่าได้

ประเพณีการทำศพของชาวมอญบางชนหมากจะมีพระ ๑ รูปจูงโลงศพด้วยสายสิญจ์จากวัดมารับศพที่บ้าน จะนำศพออกทางทิศเหนือกับทิศตะวันตก เวลายกศพใส่โลง จะทำบันได้จำลองด้วยไม้ไผ่มี ๓ ชั้นไว้ข้างโลงศพ เป็นบันได้ให้ผู้ตายใช้เข้าโลง เมื่อนำศพใส่โลงแล้ว ญาติ ๆ จะเทน้ำจากกระบอกไม้ไผ่ที่บรรจุน้ำไว้เต็ม จำนวน ๒ กระบอก ราดลงบนศพจนทั่วต่อจากนั้นพระสงฆ์จะจูงโลงที่บรรจุศพเรียบร้อยแล้วไปวัดเพื่อประกอบพิธีกรรมต่อไป (ไฉน ๒๕๓๕ : ๗๖)

ชาวมอญโพธารามทำบันได้ขึ้นใหม่เพื่อหามศพขึ้นหรือลงจากบ้านเพื่อไม่ให้ผีจำบ้านเดิมได้ บันได้จะต้องเป็นบันได้คู่ คือ ๔ ชั้น หมายถึง อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค, ๖ ชั้น หมายถึง อภิญญา ๖, ๘ ชั้น หมายถึง ชั้นรค์ ๘ (บุบผา ๒๕๔๑ : ๕๒) ก่อนยกศพลงจากบ้าน จะต้องเอาเส้ามา ๓ เส้า นำหม้อตั้งไว้บนเส้าใส่ข้าวสุกและถ่านที่ติดไฟ หรือพินจุดไฟใส่ลงในหม้อ ถ้าไฟดับปล่อยให้ดับ ไม่ต้องจุดใหม่ เพื่อเป็นอุทาหรณ์ว่า คนตายไปแล้วแต่ข้าวสุกแล้วยังไม่สามารถหยิบมารับประทานได้ ไฟดับแล้วยังลุกขึ้นมาจุดให้ติดไม่ได้

การประกอบพิธีศพที่วัดของชาวมอญบางชนหมาก มีการบรรจุศพใส่โลงเหมือนประเพณีของคนไทยทั่วไป ในตอนกลางคืนจะมีการสวดพระอภิธรรมด้วยสำเนียงมอญ ส่วนใหญ่นิยมสวดคืนละ ๔ จบ ใช้พระจำนวน ๔ รูปต่อการสวด ๑ จบ (ไฉน ๒๕๓๕ : ๗๖)

การจัดขบวนแห่ศพของชาวมอญเกาะเกร็ดประกอบด้วย บุตรชายหรือหญิงของผู้ตายเป็นผู้อุ้มกระบุงวิญญาณ (เบิงหะมาว) ถ้าเป็นบุตรคนหัวปี หรือคนสุดท้องได้จะดีที่สุด แต่ถ้าไม่มีบุตรให้หลานทำหน้าที่แทนได้ กระบุงวิญญาณจะต้องใส่กระดูก ๑ แผ่น สำหรับวิญญาณผู้ตายใช้ส่อง

หน้า พลุ ๑ จีบ น้ำจันทน์ ๑ ถ้วยเล็ก จอบถอดเอาด้ามแยกออกจากตัวจอบ ๑ เล่ม ผ่าถุงกับเสื้อ ๑ ชุด โดยมีผ้าขาวม้าพันไว้ (ในกรณีและผู้ตายเป็นชาย) และในกรณีและผู้ตายเป็นหญิงต้องใส่ผ้าขึ้น เสื้อผ้า และผ้าสไบอย่างละผืน ถัดจากผู้อุ้มกระบุงวิญญานจะเป็นของถวายพระสงฆ์ ได้แก่ มะพร้าว ๑ ผล กล้วย ๑ หวี ใบยาสูบ ๑ ใบ หมากร ๓ ผล พลุ ๓ ใบ จัดใส่ถาดเป็นชุดตามจำนวนวัดที่นิมนต์พระสงฆ์มา ต่อจากผู้ถือถาดของถวายพระสงฆ์ คือ คนตีกังสดาล และปิดขบวนด้วยพระสงฆ์ (อภิลักขิต ๒๕๔๒ : ๖๖)

การแต่งกายของผู้ร่วมขบวนแห่ที่ต้องแต่งตัวเป็นพิเศษคือผู้ที่ถือของสำหรับถวายพระ จะต้องนุ่งผ้าไหมยาว ๔ ศอก กว้าง ๒ ศอก และสวมเสื้อใหม่ทับลงไปบนเสื้อผ้าที่สวมใส่มาจากบ้าน สำหรับบุตรสาวผู้ตายจะต้องสยายผมและคาดศีรษะด้วยผ้าไหมยาว ๒ ศอก กว้าง ๒ คืบ สวมแหวน ๑ วง เมื่อเสร็จพิธีศพจะต้องนำของในกระบุงวิญญานและเสื้อใหม่ของผู้ที่ถือถาดของถวายพระถวายวัดให้หมด ยกเว้นแหวน (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๘) นอกจากนี้มีข้อห้ามว่าถ้าภรรยาของบุตรชายคนใดกำลังตั้งครรภ์ ในงานพิธีศพสามีและภรรยาผู้นั้นจะแต่งต้องศพหรือของที่ใช้ในพิธีศพไม่ได้

ชาวมอญโพธารามเมื่อเอาศพลงจากบ้านไปป่าช้า จะต้องมีคนถือกระเจกงบานหนึ่ง สอง เข้าหาขบวนศพหรือนำกระเจกใส่ถาดไปกับขบวนศพ เพื่อพิจารณาว่าทุกคนเกิดมาแล้วในที่สุดต้องตายเหมือนกับผู้ที่ตายที่นอนสงบในหีบศพ การหามศพไปจะต้องยกให้เท่านั้นไปข้างหน้าก่อนศีรษะมาจากพระพุทธรูปประวัติตอนที่หามพระศพพระเจ้าสิริสุทโธทนะไปถวายพระเพลิง ได้หามหันพระเศียรไปข้างหน้าพระบาทอยู่ข้างหลัง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จพระราชดำเนินตามพระศพไปทางเบื้องพระบาท เทวดาจึงบันดาลให้พระบาทของพระศพหันไปข้างหน้า และพระเศียรไปข้างหลัง ระหว่างที่ศพไปป่าช้าจะมีคนไปป่าช้าล่วงหน้าไปต้มน้ำให้เดือดจนแห้งแล้วทูปนม้อทิ้งเพื่อให้พิจารณาว่า ร่างกายของคนเรานั้น เกิดขึ้นแล้วตายไปไม่เหลืออะไร เหมือนน้ำเดือดแห้งแล้วหายไป (บุบผา ๒๕๔๑ : ๕๓)

ประเพณีการทำศพของมอญมีทั้งฝังและเผา ถ้าเป็นการฝังศพจะนิยมขุดหลุมในแนวเหนือใต้และฝังศพโดยเอาหัวไปทางทิศเหนือเช่นเดียวกับค่านิยมในการปลูกบ้านหันหน้าบ้านไปทางทิศเหนือ เมื่อหามโลงศพออกจากบ้านจะต้องนำไฟที่จุดไว้ปลายเตียงออกมาด้วยและโยนทิ้งไปเมื่อพ้นเขตหมู่บ้าน เมื่อไปถึงป่าช้าก็ให้เวียนโดยอุตราวัตร แล้ววางศพลงได้

หลุมศพจะขุดในตอนนั้น มักไม่ขุดล่วงหน้า ก่อนขุดต้องบอกกล่าวต่อเจ้าผู้รักษาสถานนั้นว่าจะเอาศพมาฝัง และขุดหลุมศพในแนวเหนือใต้ ถวายของที่เตรียมมาในถาดแด่พระสงฆ์ ต่อมาเปิดฝาโลงออก เคาะที่ข้างโลงศพบอกให้ผู้ตายตื่นขึ้นเพื่อรับศีล เอาชายผ้าคลุมศพประเคนแก่พระสงฆ์ ๆ สวดคาถาพระไตรลักษณ์ แล้วตั้งเอาผ้าขึ้นออกไป เสร็จแล้วลูกหลานกล่าวขอซื้อที่สำหรับฝังด้วยการโยนพลูลงไปในหลุม ๑ จีบพร้อมด้วยน้ำจันทน์ในกระบุงวิญญาน จากนั้นจะหามโลง

ศพเวียนซ้ายสามรอบ เพราะเชื่อว่าผู้ตายจะหลงทางกลับบ้านไม่ถูก ต่อมาใช้จอบผ่ามะพร้าวเอา น้ำล้างหน้าศพ ขาวมอญเกาะเกร็ดจะแกะเอาเนื้อมะพร้าวให้เด็กกินเชื่อว่าทำให้เด็กไม่กัดฟันเวลา นอน แล้วขว้างมะพร้าวทั้งสองซีกไปข้างหลังดูว่ามะพร้าวนั้นอยู่ในลักษณะใด ถ้าหงายทั้งสองซีก เชื่อว่าผู้ตายจะไปสู่สุคติภพ ถ้าซีกหนึ่งหงายซีกหนึ่งคว่ำเชื่อว่าผู้ตายจะไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ จากนั้น จึงนำศพลงฝังให้หันหัวไปทางทิศเหนือ (อภิลักขิต ๒๕๔๒ : ๖๗)

ขาวมอญโพธารามเชื่อว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ หันพระเศียรไปทางทิศเหนือ จึงฝังศพโดยหันศีรษะของศพไปทางทิศเหนือ ยกเว้นคนฆ่าตัวตาย และฟ้าผ่าตายเท่านั้นที่ฝังศพโดยให้ศพยืน เพราะเชื่อว่าผู้ที่ฆ่าตัวตายและฟ้าผ่าตายเป็นผู้ที่ทำ บาปหนัก ไม่สมควรได้ผุดได้เกิดและไม่สมควรที่จะได้พบพระอรหันต์ จึงฝังศพให้ยืน ไม่ให้หัน ศีรษะไปทางทิศเหนือ (บุบผา ๒๕๔๑ : ๕๒)

หากจะนำศพไปเผาจะต้องหามโลงศพพร้อมทั้งถือเตาไฟที่วางไว้ปลายเท้าศพไปที่ป่าช้า ด้วย การเผาจะต้องหาฟืนมากองแล้วเอาเชือกด้ายพันเวียนซ้ายรอบกองฟืน ๗ รอบ ยกเฉพาะศพ หรือทั้งโลงวางบนกองฟืนแล้วเผาด้วยไฟจากเตาที่จุดไว้ที่ปลายเท้าศพ เมื่อไฟเริ่มแรงขึ้นให้ผู้ชาย สองคนถือผ้าขาวม้ายืนคนละข้างโลงศพแล้วโยนผ้าขาวม้าข้ามโลงศพให้อีกฝ่ายหนึ่งรับ โยนสลับ กันไปมาสามครั้ง ขาวมอญเกาะเกร็ดใช้ผ้าขาว การทำเช่นนี้ขาวมอญต้องการให้เป็นปริศนาธรรม ที่อธิบายได้ว่า ไฟที่กำลังเผาศพอยู่นั้นเปรียบได้กับไฟแห่งโลภะ โทสะ และโมหะ ส่วนผ้าที่โยนข้าม ไฟไปมาโดยไม่ไหม้ นั้นเปรียบได้กับผู้ที่มีจิตใจอันบริสุทธิ์ ไฟคืออคติทั้งหลายไม่สามารถจะเผา ผลาญทำอันตรายแก่บุคคลนั้นได้ และขณะที่ไฟกำลังลุกอยู่นั้น ผู้ที่เป็นญาติใกล้ชิดจะใช้กิ่งหว้า จุ่มน้ำจันทน์พรมรอบ ๆ กองไฟโดยเดินเวียนซ้าย อันเปรียบได้กับการดับไฟประลัยกัลป์ เมื่อไฟ มอดหมดจึงเก็บกระดูกใส่ใบโพธิ์ ใบโพธิ์ที่ห่อกระดูกนี้จะต้องเก็บเอาไว้ใช้ในพิธีปลงศพพระในตอ นเข้าของวันทำบุญเจ็ดวัน เมื่อเก็บกระดูกด้วยใบโพธิ์แล้วใช้ผ้าคาดศีรษะของผู้ยกกระดูกบรรจุวิญญาณ มาผูกคล้องคอให้ส่วนหนึ่งห้อยลงมาข้างหน้า เอามือดึงชายผ้าส่วนที่ห้อยลงมาให้กางออกเป็นถุง สำหรับใส่กระดูก นำกระดูกนั้นล้างด้วยน้ำมะพร้าวกับน้ำจันทน์ กรวดน้ำให้กระดูกแล้วเอากระดูก ใส่ลงในหม้อใหม่นำไปฝังดินหรือสร้างสถูปไว้เหนือที่ฝัง แต่บางรายอาจสร้างสถูปแล้วนำกระดูก บรรจุไว้ในสถูป (อภิลักขิต ๒๕๔๒ : ๖๗)

เมรุเผาศพของขาวมอญบางชั้นหมากจะหันด้านหน้าไปทางทิศตะวันตก ตามคติที่เชื่อว่า คนตายต้องหันศีรษะไปทางทิศเหนือ (ไฉน ๒๕๓๕ : ๗๗)

ขาวมอญโพธารามถือว่าไม่วางกันหีบหรือโลงศพ ๗ อัน หมายถึง พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ เชือกมัดไม้ มัด ๓ เปลาะ หมายถึง พระรัตนตรัย ฟืนเผาศพยาว ๑ ศอก ๙ ท่อน หมายถึง โลกุตระธรรม ๙ ฟืน ๓๒ ท่อน หมายถึง สังขารทั้ง ๓๒ (บุบผา ๒๕๔๑ : ๕๔)

สำหรับการตายที่เรียกว่าตายไม่ดีคือ การตายนอกเหนือไปจากโรคชรา หรือโรคธรรมดาทั่วไป และผู้ตายอายุต่ำกว่า ๑๒ ปี การตายเหล่านี้ไม่มีการเผาศพอย่างเดียว และต้องรับฝังอย่างรีบด่วน ไม่มีการทำบุญเลี้ยงพระที่บ้าน จะทำทานด้วยอาหารดิบ เช่น ข้าวสาร เกลือ พริก น้ำมัน และถ้าหากจะทำบุญจะต้องทำหลังจากวันตาย ๗ วัน หรือในเดือนปีถัดไป (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๖๗) การเอาศพไปสุสานต้องหามไปด้วยแคร่ไม้ไผ่ (สุเจ็ด ๒๕๒๗ : ๕๖)

การถูกฟ้าผ่าตายหรือถูกคอตายให้เอาศพนอนในรางหุ้มแล้วอาบน้ำศพ ฝังศพตรงตำแหน่งที่ตายโดยขุดหลุมลึกเท่าความสูงของศพ แล้วฝังในท่ายืน ให้ศพหันหน้าไปทางทิศอีสาน ฝังให้หน้าผากหันผิวดินขึ้นมา ๔ นิ้ว สยายผมศพออก มอญสมัยก่อนมักเกล้าผมเป็นมวย เอาคราดลากไปบนเส้นผมนั้น ๗ เที้ยว ขณะคราดให้กล่าวคำพิธีฐานว่า "ขอให้ฝนตกดี ขอให้น้ำเต็มคลอง" บางแห่งฝังแล้วเอากะทะครอบคลุมหัวศพไว้ด้วย (สุเจ็ด ๒๕๒๗ : ๕๖)

การตายจากการตกต้นไม้ ให้ก้วข้ามศพ ๓ ครั้ง ผู้ที่จะก้วหน้าศพนั้นเป็นญาติหรือผู้อื่นก็ได้ ถ้าเป็นผู้หญิงได้ยิ่งดี เพื่อกันไม่ให้ผีอื่นเข้าทับศพนั้น (สุเจ็ด ๒๕๒๗ : ๕๖)

การตายทั้งกลม ขณะเอาศพใส่แคร่ไปสุสาน สามิผู้ตายต้องสวดคาบเดินหน้าศพ เป็นผู้นำขบวน เดินไปได้หน่อยหนึ่งต้องเอาดาบออกมาเงื้อง่าทำจะฟันไปทางศพ ขณะเดินให้ทงเช่นนี้บ่อย ๆ จนถึงสุสาน ก่อนจะฝังหรือเผานั้น สามิจะต้องกล่าวกับศพว่า "บัดนี้เราก็ได้ตายจากกัน เสื้อผ้าของเจ้าข้าเอามาให้หมดแล้ว เจ้าจงอย่ากลับไปบ้านหรือไปหลอกหลอนใคร ๆ ลูกของเจ้าก็อยู่กับเจ้าแล้ว เจ้าจงอย่ากลับไปขอเอามาอีก" ก่อนฝังอาจจะทิ้งศพทารกไว้ในท้องหรืออาจแหวะเอาออกจากท้องวางบนใบตองข้าง ๆ ศพแม่เด็กก็ได้ ขณะวางใบตองต้องพูดกับศพว่า "ลูกของเจ้า เจ้าจงเอาของเจ้าไป" เมื่อกลบหลุมฝังศพแล้วต้องปักไม้แหลมไว้บนนั้น ๔ อัน และเอาหนามมาสะไว้ข้างบนด้วย ขากลับห้ามเหลียวไปดูข้างหลัง พอถึงเขตหมู่บ้าน สามิต้องพูดอีกว่า "ที่นี่จะตามกลับมาไม่ได้อีกแล้ว" พูดแล้วเอาดาบขีดเส้นตามขวางลงบนดิน ๓ เส้น เพื่อกันไม่ให้ผีเข้าไปในหมู่บ้านได้ ศพเช่นนี้จะเผาก็ได้ หลังจากฝังศพแล้วก่อไฟเผาพอเป็นพิธบนดินที่กลบหลุมฝังศพนั้น พอไฟลุกดีแล้วก็ให้ปิดกองไฟนั้นทิ้งเสียเพื่อให้ดับ (สุเจ็ด ๒๕๒๗ : ๕๖)

หลังจากการตาย ๗ วัน จะมีการทำบุญเจ็ดวัน ซึ่งจะมีพิธีปลงศพพระที่มอญเรียกว่า เทาอะโยงจีต ด้วย การปลงศพจะมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างพระพุทธรูปใหม่อุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตาย ในพิธีปลงศพเจ้าภาพจะต้องจัดเตรียมถาดโลหะ ๑ ใบ พระพุทธรูปใหม่องค์เล็ก ๆ ๑ องค์ ใบโพธิ์ที่เก็บกระดูกหรือใบโพธิ์ใหม่ ๗ ใบ หน้ําแพรก ๗ ก้า ๗ ละ ๗ กิ่ง เหยียญกษาปณ์ ๗ เหยียญ ข้าวสวย ใส่หม้อเล็ก ๆ หนึ่งใบ ทั้งหมดนี้ใส่ไว้ในถาดที่เตรียมไว้ เวลาเช้าตรู่เจ้าภาพจะไปทำพิธีที่วัด เมื่อนิมนต์พระมาแล้ว เจ้าภาพก็กระทำพิธีโดยหยิบเอาเหยียญกษาปณ์ ใบโพธิ์ และหน้ําแพรกอย่างละ ๑ ก้าเตรียมไว้ เมื่อพระสวดคาถา "อะเนกะชา ฯลฯ" จบหนึ่งจบ เจ้าภาพก็จะทิ้งของในมือลงในถาดให้เกิดเสียงดังครั้งหนึ่ง เมื่อพระสวดและเจ้าภาพทิ้งเหยียญกับใบโพธิ์และหน้ําแพรกครบ ๗

เที่ยวแล้วจึงเสร็จพิธี พระพุทธรูปนี้เปรียบเสมือนมีพระพุทธรเจ้าเกิดขึ้นใหม่อีก ๑ องค์ ถาดนั้นเปรียบได้กับถาดใส่ข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวายพระองค์แล้วพระองค์นำไปลอย ณ แม่น้ำเนรัญชรา ถาดนี้จมลงได้แม่น้ำและกระทบกับถาดที่พระพุทธรเจ้าองค์ก่อน ๆ ลอยอธิษฐานไว้ทำให้เกิดเสียงดังอย่างที่เขาภาพทั้งเหรียญลงในถาด ส่วนหน้าแพรกนั้นเปรียบเสมือนหน้าทึบที่นายโสตถิยะถวายแก่พระพุทธรองค์เพื่อปูเป็นที่รองนั่งแก่พระพุทธรองค์ก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้และจำนวนหน้าแพรก ๔๙ กิ่งนั้นเท่ากับจำนวนก้อนข้าวมธุปายาสของนางสุชาดาที่ถวายแด่พระพุทธรองค์ (อริสา ๒๕๔๒ : ๖๘)

พิธีทำบุญครบ ๗ วัน ของชาวเกาะเกร็ดจะต้องเตรียมอย่างสำหรับกรวดน้ำใส่ของกินที่ผู้ตายชอบและใส่ของกินของใช้ที่จำเป็นและสรวงจิ๋วของพระไว้ในอ่างกรวดน้ำ เมื่อทำบุญเลี้ยงพระเสร็จแล้วจึงกรวดน้ำและถวายอ่างกรวดน้ำนั้น (อริสา ๒๕๔๒ : ๖๗)

ชาวมอญบางชั้นหมากทำบุญ ๗ วันในหมู่บ้านนี้ น้ากระต๊ากของผู้ตายบรรจุในอนุสาวรีย์ (พุต) ของตระกูลซึ่งอยู่ในบริเวณวัด พร้อมทั้งสร้างพระเงินพระทอง เพื่ออุทิศส่วนกุศลไปให้ผู้ตาย โดยการเซาพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ๑ องค์ ขนาดใหญ่เท่าใดแล้วแต่ศรัทธาของเจ้าภาพ แต่ต้องมีขนาดใหญ่กว่าพระเงินพระทอง พร้อมพระพุทธรูปขนาดเล็กองค์เท่านี้วก้อยสี่เงินและสี่ทองอย่างละ ๑ องค์ การเผาศพและการทำบุญ ๗ วันต้องทำภายในเดือนเดียวกัน (โจน ๒๕๓๕ : ๗๗)

งานศพพระสงฆ์

ประเพณีเกี่ยวกับการทำศพของชาวมอญที่พิเศษออกไปคือ การปลงศพพระภิกษุโดยเฉพาะพระชั้นผู้ใหญ่จะต้องสร้างปราสาทเป็นที่ประดิษฐานศพ ในเมืองไทยนิยมสร้างปราสาทตั้งแต่ ๑-๙ ยอด ตามแต่กำลังทรัพย์ การที่ต้องสร้างปราสาทเป็นที่เผาศพพระภิกษุเพราะถือว่าพระภิกษุเป็นผู้ถือศีล ควรทำที่เผให้สวยงามและไม่ปนเปื้อนกับจิตกาธานของคนธรรมดา นอกจากนี้จะต้องไม่เผาด้วยมือแต่จุดด้วยไฟจากลูกหนูแทน โลงที่ใช้ลูกหนูจุดไฟเผานี้มักจะเป็นโลงที่ไม่ได้บรรจุศพอยู่ภายใน ทำขึ้นหลอก ๆ เพื่อประกอบพิธีเท่านั้น (อริสา ๒๕๔๒ : ๖๘)

ลูกหนูเป็นไม้กระบอกกลม ยาวประมาณหนึ่งศอก หน้ากว้างประมาณหนึ่งคืบ ภายในกระบอกบรรจุดินไฟ ปลายกระบอกข้างหนึ่งเจาะรูให้ประกายไฟออกเพื่อจุดให้ลูกหนูวิ่งไปข้างหน้า โดยกระบอกนี้ห้อยไว้กับลวดเหล็กเพียงหลวม ๆ เมื่อลูกหนูวิ่งไปจนสุดลวดเหล็กแล้วก็จะหลุดจากปลายสายลวดและลอยไปกระทบปราสาทและโลง

โลงศพของชาวมอญมีลักษณะพิเศษคือ ผายออกตรงส่วนบน เรียกกันว่า “กาวัน” หรือ “ทรงดอกผักนึ่ง” ปัจจุบันคนที่มีความเชื่อหรือพระภิกษุผู้ใหญ่เท่านั้นที่มีโอกาสใช้โลงศพที่กล่าวนี้ (สุกัญญา ๒๕๒๗ : ๖๗)

การปลงศพพระภิกษุชั้นผู้ใหญ่นอกจากจะสร้างเมรุจำลองเป็นแบบปราสาทและจุดไฟเผาด้วยลูกหนูแล้ว ยังมีประเพณีการแย่งศพด้วย ประเพณีการแย่งศพมอญกล่าวกันว่ามีปฐมเหตุมาจากเมื่อครั้งพระเจ้าธรรมเจดีย์ปิฎกธรรพปลงพระศพตะละแม่ท้าวमारดาเลี้ยงของพระองค์ พระองค์ทรงให้ทำพิธีแย่งศพเพื่อทำนายชะตาบ้านเมืองขึ้น โดยให้แบ่งคนเป็นสองกลุ่มคือ เสนาอำมาตย์อีกกลุ่มหนึ่ง พระองค์กับเสนาอีกกลุ่มหนึ่งแย่งกันดึงพระศพ ทรงอธิษฐานว่า ถ้าบ้านเมืองจะเจริญรุ่งเรืองอยู่เป็นสุขก็ขอให้ฝ่ายพระองค์เป็นฝ่ายที่ดึงเอาพระศพไปได้ ปรากฏว่าฝ่ายพระองค์เป็นฝ่ายที่ดึงเอาพระศพไปได้ และบ้านเมืองก็เจริญขึ้นตามคำอธิษฐาน จากนั้นมาชาวมอญจึงถือเป็นประเพณีปฏิบัติเรื่อยมา ปัจจุบันคนมอญในประเทศสหภาพพม่ายังทำอยู่บ้างพอเป็นพิธี เช่น ในการปลงศพพระภิกษุชั้นผู้ใหญ่จะมีวัดต่าง ๆ ในความปกครองของพระสงฆ์นั้นสร้างปราสาทเคลื่อนที่ได้มาช่วยวัดละหลังเพื่อให้ศพได้ประดิษฐานบนปราสาทของตนผลัดกันไปทีละปราสาท แต่การที่จะถึงรอบของตนก็ต้องให้มีการยื้อแย่งกันบ้างพอเป็นพิธีตามประเพณี

มอญร้องไห้

ในการฌาปนกิจศพพระภิกษุสงฆ์หรือผู้สูงอายุมาก ๆ ซึ่งเป็นที่นับถือเช่นพระอุปัชฌาย์หรือเจ้าอาวาส ชาวมอญจะให้หญิงสูงอายุทำหน้าที่ร้องโอดครวญพรรณนาคุณงามความดีของผู้ตาย เรียกกันว่า มอญร้องไห้ ซึ่งเป็นการร้องแบบไม่มีน้ำตา เป็นประเพณีที่ชาวมอญกล่าวว่าสืบเนื่องมาจากเรื่องพระนางมัลลิกาทรงกรรแสงคร่ำครวญพรรณนาถึงพระสัมาสัมพุทธเจ้าเมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพาน ชาวมอญจึงเห็นว่าเมื่อพระสงฆ์ผู้ใหญ่หรือผู้สูงอายุเสียชีวิตควรจะให้ผู้หญิงร้องให้พรรณนาถึงความดีของผู้เสียชีวิตโดยร้องเวลาติดครั้งหนึ่ง เวลาย่ำรุ่งครั้งหนึ่ง และเวลาขัศพระจันทร์ขึ้นเมรุหรือปราสาทอีกครั้งหนึ่ง มอญร้องไห้ให้ผู้ร้องต้องแต่งตัวให้เรียบร้อย นุ่งผ้าขึ้นและห่มผ้าสไบเฉียงไปด้วยสีขาว ก่อนเริ่มการร้องจะต้องก้มกราบศพก่อน แล้วจึงนั่งพับเพียบร้องที่หน้าโลงศพ โดยมีปี่พาทย์มอญหรือปี่พาทย์นางหงส์เป็นดนตรีประกอบเพลงสั้นและเพลงยาวสลับกัน เมื่อร้องจบกราบคารวะศพอีกครั้งเป็นเสร็จพิธี (อภิลักขิต ๒๕๔๒ : ๗๐)

ประเพณีการนับถือผี

ชาวมอญให้ความสำคัญกับการนับถือ “ผี” ควบคู่กับการนับถือ “ศาสนาพุทธ” โดยเชื่อว่าทุกสิ่งในโลกเป็นไปด้วยอำนาจของผีและสิ่งเหนือธรรมชาติ เมื่อประสบภัยธรรมชาติหรือเกิดโรคภัยไข้เจ็บหรือภัยอันตรายต่าง ๆ จะคิดว่า ต้องมีอำนาจเร้นลับทำให้เกิดเหตุการณ์เหล่านั้น จึงต้องเอาใจสิ่งเร้นลับให้พึงพอใจด้วยการบูชาเช่นไหว้ ชาวมอญโบราณเรียกสิ่งเร้นลับเหนือธรรมชาติ

เหล่านี้ว่า “ผี” (บุปผา ๒๕๔๑ : ๔๘) ผีที่ชาวมอญนับถือที่สำคัญที่สุดมี ๓ ชนิดคือ ผีประจำตระกูล ผีเรือน และผีประจำหมู่บ้านหรือผีกลางบ้าน (โจน ๒๕๓๕ : ๓๔)

การนับถือผีในสังคมชาวมอญเป็นภูมิปัญญาในการจัดการสังคมให้เป็นระเบียบโดยมีการกำหนดบทบาทและหน้าที่ของบุคคลต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจน ผ่านการจัดการของแต่ละครอบครัวโดยอาศัยผีเป็นตัวกำกับควบคุม (สมทรง มปป. : ๔๐)

พิธีกรรมเกี่ยวกับ “ผี” แสดงให้เห็นถึงเอกลักษณ์ของความเห็น “มอญ” ซึ่งนับเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของกลุ่มชาติพันธุ์มอญและเอกลักษณ์เกี่ยวกับพิธีกรรมเหล่านี้ยังเป็นส่วนช่วยให้ชาวมอญรวมตัวกันอยู่ได้จนถึงปัจจุบันนี้

ความเชื่อเกี่ยวกับ “ผี” นี้ ชาวมอญมีตำนานว่า ในสมัยพุทธกาลมีเศรษฐีผู้หนึ่งมีภรรยา ๒ คน ภรรยาแต่ละคนมีลูกคนละ ๑ คน ต่อมาภรรยาหลงเกิดความริษยาภรรยาน้อย จึงได้ฆ่าลูกภรรยาน้อยตาย ภรรยาน้อยโกรธแค้นเป็นอันมาก แต่ยังทำอะไรไม่ได้ เมื่อภรรยาทั้ง ๒ คนตายไปต่างอาฆาตพยาบาทต่อกัน เมื่อเกิดชาติใหม่ก็ฆ่าลูกของกันและกันอยู่ทุกชาติ ในชาติหนึ่ง ฝ่ายหนึ่งยังเป็นผีอีกฝ่ายหนึ่งเป็นมนุษย์ ฝ่ายที่เป็นผีได้ตามล่าเพื่อจะเอาชีวิตลูกมนุษย์ ฝ่ายที่เกิดเป็นมนุษย์จึงได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้าทราบเรื่องจึงได้แสดงพระธรรมเทศนาโปรดนางผีให้เห็นถึงบาปบุญคุณโทษ ผลเสียของการจองเวรกันและกัน ทำให้ภรรยาทั้ง ๒ คนสำนึกผิด ต่อมานางผีได้ไปอยู่กับนางมนุษย์และได้ช่วยเหลือภรรยาที่เป็นมนุษย์และชาวเมืองทั้งหลายในการทำไร่นา ทำให้การทำนาได้ผลดีทั่วกัน จากสาเหตุนี้จึงทำให้ชาวเมืองทุกคนนับถือผีไปด้วย จากเรื่องราวที่เกิดขึ้นนี้ ชาวมอญถือว่า ทั้ง ๓ สามีภรรยาเป็นบรรพบุรุษของตนจึงได้นับถือผีบรรพบุรุษมาจนกระทั่งปัจจุบัน (สมทรง มปป. : ๔๐-๔๑)

ผีประจำตระกูล

โดยทั่วไปครอบครัวที่มีผีบรรพบุรุษก็จะมีหีบผ้าผี บางบ้านอาจใช้กระบุงหรือปิบ ภายในบรรจุเครื่องนุ่งห่ม ๒ ชุด เป็นของหญิง ๑ ชุด ผู้ชาย ๑ ชุด ประกอบด้วยผ้าโจงกระเบน ผ้าซิ่น ผ้าสไบ เสื้อคอกลมแขนกระบอก (แขนสามส่วน) ผ้าขาวม้าและแหวนพลอยสีแดงหรือทับทิม ๑ วง ใช้ผ้าขาวห่อ บางบ้านอาจใช้ผ้าสาหล้า ผ้านี้จะใส่หีบวางไว้ในห้องที่มีเสาผี หรือแขวนที่เสาผี บุตรหลานหรือผู้ดูแลจะต้องดูแลให้หีบผ้าผีอยู่ในสภาพใช้การได้ดี ถ้าชำรุดต้องจัดหามาใหม่ให้ดีเหมือนเดิมหรือดีกว่าเดิม (บุปผา ๒๕๔๑ : ๔๘) การนำอาหารที่สุกแล้วหรือขนมจากนอกบ้านเข้ามาในบ้านจะต้องหยิบอาหารหรือขนมขึ้นทิ้งเสียก่อนนิดหน่อยก่อนที่จะรับประทานของเหล่านั้น เพื่อเป็นการเซ่นไหว้ผีบรรพบุรุษ ไมเช่นนั้นคนที่นำมาหรือคนในบ้านนั้นคนใดคนหนึ่ง แล้วแต่ว่าคนในบ้านนั้นใครดวงไม่แข็งก็จะไม่สบาย เนื่องจาก “ผีตามกิน” ต้อง “ทิ้งกะบาน” กัน เมื่อฆ่าไก่หรือซื้อไก่มาประกอบอาหาร เมื่อถอนขนไก่แล้วจะต้องตัดหัวไก่ต้มให้สุกนำไปเซ่นไหว้ผีบรรพบุรุษก่อน

ชาวมอญแต่ละตระกูลจะมีสัญลักษณ์หรือมีประจำตระกูลต่าง ๆ กัน ถือเป็นสัญลักษณ์ของบรรพบุรุษ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับโทเทม (Totem) เป็นการสร้างเอกลักษณ์ให้เกิดในหมู่สมาชิกของสายตระกูลของชาวมอญ อันเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตและระเบียบทางสังคมของชาวมอญด้วยเช่นกัน ในเมืองมอญแบ่งมอญออกเป็น ๓ พวก ได้แก่

(๑) มอญเตี้ย คือพวกที่อาศัยอยู่ในแคว้นเมืองพะสิม ซึ่งมีหัวเมืองรวม ๓๒ เมือง เป็นพวกที่มักนับถือผีมะพร้าว โดยเอามะพร้าวแห้งทั้งผลรวมทั้งหวดติดมาด้วย ผูกด้วยผ้าแดงและผ้าขาว แล้วแขวนไว้ที่หัวเสาเอกของบ้าน คนในบ้านต้องคอยดูแลไม่ให้มะพร้าวนั้นงอก หรือหวดมะพร้าวนั้นร่วง ถ้าเป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดต้องหามะพร้าวลูกใหม่มาแขวนแทน

(๒) มอญเตี้ยะ คือพวกที่อาศัยอยู่ในแคว้นเมืองหงสาวดี ซึ่งมีหัวเมือง ๓๒ เมือง เป็นพวกนับถือผีผ้า คำว่า ผ้า ประกอบด้วยผ้าถุงของผู้ชาย ๑ ผืน ของผู้หญิงหนึ่งผืน เลื้อยผู้ชายหนึ่งตัวเป็นผ้าสีขาว ผ่าอก แขนยาว ผ้าสไบสองผืน ผืนหนึ่งสีขาวอีกผืนหนึ่งสีแดง และแขวนหนึ่งวง เหล่านี้รวมกันเป็นชุดของผ้า

(๓) มอญญะ คือพวกที่อาศัยอยู่ในแคว้นเมืองสะเทิม ซึ่งมีหัวเมือง ๓๒ เมืองเช่นเดียวกัน เป็นพวกที่นับถือผีกระบอกไม้ไผ่ โดยหากระบอกไม้ไผ่ขนาดเล็กซึ่งมีข้อติดอยู่ที่กันกระบอกด้วยมา ๗ อัน ใส่ลงในกระบอกให้เต็ม แล้วใส่ใบหว้ากระบอกละหนึ่งใบ กระบอกเหล่านี้จะแขวนไว้ที่เสาผีของบ้าน คนในบ้านต้องคอยตรวจดูว่ากระบอกไม้ไผ่ผุ น้ำแห้ง ใบหว้าเน่าผุ หรือไม่ ถ้าพบว่าเสียหายอย่างหนึ่งอย่างใดต้องเปลี่ยนใหม่ ถ้าละเลยไม่ตรวจดูบ่อย ๆ อาจเสียหายโดยไม่ทราบ อาจเกิดเหตุเภทภัยต่อครอบครัวด้วยประการต่าง ๆ ได้ (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๑-๕๒)

มอญในประเทศไทยนั้นนอกจากจะนับถือผีต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว โดยการรับเอาผีมาจากบรรพบุรุษแต่เมื่อครั้งอยู่ในเมืองมอญแล้ว ยังพบว่ามีบางตระกูลนับถือผีอื่น ๆ อีก เช่น ผีงู ผีไก่ ผีเต่า ผีข้าวเหนียว ฯลฯ เช่น ผีประจำตระกูลที่ชาวมอญบางชนหมกนับถือกันมี ๕ ชนิดคือ ผีเต่า ผีปลา ผีไก่ ผีงู และผีมะพร้าวอ่อน บางตระกูลก็ไม่มีผีประจำตระกูล ชาวมอญโพธารามนับถือผีงูเห่า ผีตุ๊กตา ผีข้าวเหนียว (บุบผา ๒๕๔๑ : ๔๘)

ถ้านับถืองู ในพิธีรำผีจะต้องเอางูมาทำอาหารเพื่อเซ่นบรรพบุรุษด้วย ผีไก่ก็เช่นเดียวกับผีงู ถ้านับถือผีเต่า เดินออกจากบ้านไปพบเต่ากลางทาง หากไม่อยากจะฆ่าก็ต้องออกปากว่าเต่านั้นเฒ่าและหลีกเลี่ยงไปทางอื่น มิฉะนั้นจะต้องเอาเต่านั้นไปฆ่าเพื่อทำอาหารกิน โดยจะต้องเซ่นบรรพบุรุษเสียก่อนจึงจะกินได้ ถ้าไม่ตีเตือนว่าเต่าเฒ่าและทิ้งไม่เอาไปทำอาหารกิน จะเกิดเภทภัยนานาต่อคนในตระกูลนั้นได้ ครอบครัวที่นับถือผีตุ๊กตาจะห้ามบุตรหลานเล่นตุ๊กตาหรือนำตุ๊กตาเข้ามาในบ้าน ถ้านับถือผีข้าวเหนียว คนในบ้านจะให้หรือขายข้าวเหนียวแก่คนอื่นไม่ได้ แต่ถ้าขโมยเอาไปโดยเจ้าของไม่ทราบก็จะเป็นโทษแต่อย่างใด (บุบผา ๒๕๔๑ : ๔๘) ลักษณะของผีดังกล่าวมาจะหมายความว่า เป็นของที่ผีของบรรพบุรุษชอบกิน หรือเป็นข้อห้ามไม่ให้กระทำ มากกว่าที่จะเป็นข้อ

ของผีเอง ชื่อของผีพวกนี้อาจจะเป็นอย่างอื่น แต่กาลเวลาอาจจะทำให้จำชื่อผีของตนไม่ได้ จำได้แต่ว่าต้องทำอะไรหรือห้ามอะไรเกี่ยวกับสัตว์หรือสิ่งของเหล่านี้ เมื่อจำชื่อผีเดิมไม่ได้ก็เลยต้องอนุโลมเรียกว่าเป็นผีงูบ้าง ผีเต่าบ้าง (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๓)

ผีประจำตระกูล ผีโรง หรือผีบรรพบุรุษ จะอยู่ที่บ้านของผู้นำตระกูลที่มีอายุมากที่สุด ในตระกูลเดียวกัน ตระกูลหนึ่งจะมีผีโรงตนหนึ่งซึ่งเป็นตัวแทนของผีปู่ ย่า ตา ยาย ที่ล่วงลับไปแล้ว สิ่งสมมุติเป็นสัญลักษณ์หรือแสดงว่าเป็นผีโรงคือ “เครื่องผี” อันได้แก่ “แหวน” เป็นแหวนทองหรือนาก ที่มีหัวเป็นพลอยสีแดง, “ผ้าผี” เป็นเสื้อ ผ้านุ่ง ผ้าโพกศีรษะ ซึ่งเป็นเครื่องแต่งกายของชาวมอญโบราณ และ “กระบอกไม้ไผ่” จำนวน ๑๒ อัน ภายในบรรจุใบหว่ากระบอกละ ๑๒ ใบ ผีโรงหรือผีบรรพบุรุษเป็นผีที่สำคัญที่สุดที่ชาวมอญนับถือ (ไฉน ๒๕๓๕ : ๕๐)

ระบบการสืบทายาทการเลี้ยงผีโรงของชาวมอญมีการสืบทอดทางฝ่ายชาย หากผู้เป็น “ต้นผี” ตายลง ผู้อาวุโสในตระกูลที่มีอายุมากที่สุดลงไป ในตระกูลจะเป็นผู้รับช่วงเลี้ยงผีโรงสืบทอดไป อาจจะเป็นน้องชายคนโตของผู้ตาย แต่ถ้าต้นผีไม่มีน้องชายการสืบทอดทายาทผีโรงประจำตระกูล จะตกแก่ลูกชายคนโต ชาวมอญยอมรับสถานภาพของผู้ที่เป็นสะใภ้เท่าเทียมกับคนในตระกูล เพราะถือว่า “สะใภ้” ต้องให้กำเนิดลูกและมาร่วมใช้นามสกุลอันแสดงว่าเป็นสมาชิกอันชอบธรรมคนหนึ่ง ของตระกูล สะใภ้มีสิทธิเท่าเทียมกับสามีในเรื่องเกี่ยวกับผี เช่น เมื่อสามีผู้เป็น “ต้นผี” เสียชีวิต ผู้เป็น “ภรรยา” สามารถทำหน้าที่เป็น “ต้นผี” แทนสามีได้ แต่ถ้าแต่งงานใหม่เปลี่ยนไปใช้นามสกุลอื่น จะต้องทำการเปลี่ยน “ต้นผี” ทันที ในกรณีที่ต้องย้ายผีโรงไปสถิตอยู่อีกบ้านหนึ่ง จะมีการแห่ด้วยกลอง ฉิ่ง และปี่ ประคมนาขบวนแห่ ผู้รับทอดผีโรงคนใหม่จะต้องเชิญผีโรงซึ่งประกอบด้วย แหวน ผ้าผี และกระบอกไม้ไผ่ ไปยังบ้านของตน (ไฉน ๒๕๓๕ : ๕๐)

ถ้าครอบครัวไม่มีบุตรชายคนโตเป็นผู้รับผี ถือว่า “หมดผี” ต้องทำพิธีถอนเสาผี คือ เสาเอกออกจากบ้านไปไว้ที่วัดควบคู่กับพิธีรำผี หรือพิธีเลี้ยงผี อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วปลุกศาลเตี้ย ๆ ไว้ในบริเวณบ้าน บ้านที่ถอนเสาผีออกไปแล้วเรียกว่า “บ้านตลาด” (บุบผา ๒๕๔๑ : ๕๖)

พิธีกรรมการเลี้ยงผีโรงเป็นพิธีกรรมที่สืบเนื่องมาจากการนับถือผีบรรพบุรุษหรือผีปู่ย่าตายาย ผู้ล่วงลับไปแล้ว โดยชาวมอญเชื่อว่า เมื่อปู่ย่าตายายได้ตายไปแล้ว วิญญาณของท่านเหล่านั้นยังคงวนเวียนดูแลรักษาลูกหลานอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเชื่อเช่นนี้จึงได้มีการทำพิธีกรรมการเลี้ยงผีประจำตระกูลเพื่อเป็นการตอบแทน เพราะเชื่อว่าผีปู่ย่าตายายที่ตายไปแล้วนั้นมีอิทธิฤทธิ์สามารถให้คุณและให้โทษแก่ลูกหลานได้ ถ้าครอบครัวใดหรือตระกูลใดไม่ทำพิธีเลี้ยงผีประจำตระกูลแล้ว จะทำให้เกิดการเจ็บป่วยแก่บรรดาสมาชิกในตระกูล มีบางรายที่ไม่ทำพิธีเลี้ยงผี ลูกหลานในตระกูลหลายคนต้องประสบอุบัติเหตุทำให้แขนขาพิการ มีบางรายที่เสียชีวิตจนการเป็นคนวิกลจริต เมื่อทำพิธีเข้าทรงดูจึงได้ทราบว่าเป็นผีประจำตระกูลต้องทำพิธี “รำผี” (เล่ กะนา) (ไฉน ๒๕๓๕ : ๖๒) แต่เดิมการเลี้ยงผีประจำตระกูลของแต่ละตระกูลจะทำกันทุกปี แต่ปัจจุบันมี

บางตระกูลที่เปลี่ยนเป็นเลี้ยงผีประเภทสามปีครั้ง เนื่องจากความเหมาะสมบางประการ เช่น มีญาติพี่น้องอยู่ห่างไกลจึงไม่สะดวกที่จะมาร่วมพิธีทุกปี เป็นต้น (इन ๒๕๓๕ : ๕๕)

ระดับพิธีกรรมเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษมี ๓ ระดับ คือ (๑) การเซ่นเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น ตระกูลผีเต่าเจอต่าต้องเอามาเซ่นผีบรรพบุรุษที่เสาะผี การเอาอาหารขนมเข้าบ้านต้องเอาส่วนหนึ่งมาเซ่นผี เป็นต้น (๒) การเลี้ยงผีประจำปี (๓) การรำผี เนื่องจากมีคนในตระกูลป่วย แต่ส่วนมากจะรวมการเลี้ยงผีและการรำผีเข้าด้วยกันเพื่อความประหยัดและสะดวก และการรำผีก็จะมีพิธีเลี้ยงผีอยู่ด้วยเสมอ

การเลี้ยงผี

การเลี้ยงผีของชาวมอญโพธารามมักนิยมทำในเดือนคู่ ระหว่างเดือน ๔ และเดือน ๖ (มีนาคมและพฤษภาคม) ที่ไม่ใช่วันเสาร์และวันพระ ก่อนวันเลี้ยงผี บุตรหลานในตระกูลต้องทำความสะอาด ตรวจตราแก้ไข “ห่อผ้าผี” และผ้าผีให้อยู่ในสภาพที่ดี รวมทั้งตรวจดูว่า “แหวนผี” ยังอยู่หรือไม่ ตัดกระบอกไม้ไผ่เล็ก ๆ ตกแต่งอย่างดีจำนวน ๙ กระบอก ล้างด้วยน้ำมัน ทาด้วยน้ำอบ ใส่ลงในกระบอก ตัดกิ่งขาไก่ดำใส่ในกระบอก กระบอกละ ๓, ๕ หรือ ๙ กิ่งก็ได้ ส่วนใหญ่นิยมกระบอกละ ๙ กิ่ง สมัยโบราณใช้กิ่งหว้า ๗ กิ่ง ใส่ใน “กระบุงผี” ทำความสะอาดที่ซึ่งใช้เลี้ยงผีเตรียมทำขนมต่าง ๆ ซึ่งแต่ละบ้านแต่ละครอบครัวทำไม่เหมือนกันและจำนวนไม่เท่ากัน (บุบผา ๒๕๔๑ : ๕๖)

บุตรชายคนโตและครอบครัวจะเตรียมการโดยมีญาติพี่น้องช่วยเหลือ บุตรสาวที่แต่งงานแล้วนำสิ่งของ เช่น มะพร้าวอ่อน ๑ ผล กล้วย ๑ หวี พัก แพง พักทอง ยอดหนวย หน่อไม้ ข้าวสาร น้ำปลา พริก หอม เครื่องแกง ปลาช่อน ๑ ตัว ใส่กระบุง ถ้าลูกสาวเสียชีวิตไป ลูกสาวผู้ตายหรือที่สาวดำเนินการแทนผู้ตาย โดยออกชื่อผู้ตาย ปีแรก ที่สาวคนโตเป็นผู้นำสิ่งของมาให้ ต่อไปเป็นคนรอง และถัดไปเรื่อย ๆ หมุนเวียนกันไปปีละคนหรือ ๓ ปี ๑ คน มาให้ต้นผี

คนทรงหรือ “ไต้ง” จะเป็นผู้จัดแจงเซ่นไหว้ เรียกผีบรรพบุรุษและผีลูกหลานที่อยู่ในตระกูลเดียวกันมากิน ขณะที่เลี้ยงผีหรือผีกำลังกิน จะให้คนในตระกูลอื่น ถ้าไม่มี ใช้คนในตระกูลเดียวกันได้ คลุมหน้าด้วยผ้าเป็นแนว ซึ่งสมมุติว่าเป็นแนวของพระฤๅษี ร้องเมี้ยวเมี้ยว มาขโมยอาหารไปกิน คนทรงซึ่งตอนนี้คือผีบรรพบุรุษจะปรุงเครื่องต้มยำแล้วตักอาหารรับประทานพร้อมทั้งพูดคุยกับบุตรหลานไปด้วย ถ้าบุตรหลานจัดพิธีเซ่นไหว้หรือเลี้ยงผีอย่างดีก็จะชมเชยหัวเราะชอบใจ และกล่าวอวยพรให้บุตรหลาน ถ้าจัดไม่ดี ไม่ถูกต้อง จะโกรธ บางครั้งร้องไห้ก็มี คนทรงจะคุยกับบุตรหลานแล้วตักอาหารคือ ต้มยำปลา และต้มยำไก่ ป้อนแก่บุตรชายคนโตและตักแจกป้อนบุตรหลานคนอื่น ๆ พร้อมทั้งแจกขนมให้แก่บุตรหลานด้วย เสร็จแล้วผีจะออกคนทรง เมื่อพิธีเสร็จแล้วผู้เลี้ยงผีจะให้บุตรหลาน นำขนมไปแจกแก่บ้านใกล้เคียงและญาติผู้ใหญ่

การเลี้ยงผีทำเพื่อสืบทอดความเป็นมอญ เป็นการรวมญาติ เป็นการประชุมสมาชิกในตระกูลเดียวกันเพื่อปรึกษาเรื่องการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของคนในตระกูลเพื่อวางแผนการทำงานร่วมกัน และไม่ให้เกิดการซ้ำซ้อนกันในการจัดงานต่าง ๆ เช่น งานบวช งานแต่งงาน ฯลฯ การเลี้ยงผีจะกระทำเมื่อ (๑) การเลี้ยงผีเป็นประจำทุกปี หรือ ๓ ปีเลี้ยงหนึ่งครั้ง แล้วแต่การถือปฏิบัติสืบทอดกันมา จะทำกันในเดือน ๖ ได้ทุกวัน ยกเว้นวันพระและวันเสาร์ (๒) การเชิญผีไปอยู่ที่เสาเอกของบ้าน เมื่อมีการปลูกบ้านใหม่จะทำพิธีเชิญผีไปอยู่ที่บ้านใหม่ด้วย (๓) การย้ายผีไปอยู่บ้านอื่น กรณีที่ไม่มีผู้สืบทอดต้นผีเนื่องจากต้นผีคนปัจจุบันไม่มีลูกชายก็จะทำพิธีย้ายผีไปอยู่บ้านที่มีลูกชาย การเลี้ยงผีทั้ง ๓ ประเภทนี้จะไม่ทำเป็นพิธีการใหญ่โต ไม่มีการสร้างโรงพิธี ไม่มีพิณพาทย์ เป็นการทำเฉพาะภายในตระกูลเท่านั้น (สมทรง มปป. : ๖๐)

การรำผี

การรำผีจะทำเมื่อทำพิธี “รับผี” หรือแก้บน หรือขอขมาเมื่อเกิดเหตุการณ์ร้ายแรงในบ้าน แล้วหมอดูเสี่ยงทายว่าเกิดการ “ผีดผี” หมออดุมักจะเสี่ยงทายด้วยการเสียบกระดูกไก่ลงในสมุดเสี่ยงทาย ถ้าบังเอิญกระดูกไก่ไปเสียบตรงกับหน้าที่บ่งว่าเหตุเภทภัยนั้น ๆ เป็นเพราะผีทำ (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๔) หรือเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยอย่างหนัก จะต้องมีการรับรองซึ่งไม่ใช่คนผีเดียวกัน (ตระกูลเดียวกัน) เป็นผู้รับรองว่าเมื่อหายป่วยแล้วจะต้องมีพิธีรำผี บุคคลใดเป็นผู้ทำ “ผีดผี” จะต้องออกเงินให้ “เจ้าของผี” หรือ “ต้นผี” ทำพิธีรำผี เพื่อเป็นการขอขมา (บุบผา ๒๕๔๑ : ๖๑)

การผีดผี หรือการประพฤติผีดจาริตประเพณีตามกฎเกณฑ์ทางสังคมของชาวมอญ ได้แก่

(๑) การปล่อยให้ผ้าในกระบุงหรือหีบผ้าของผีขาดเป็นรู แสดงว่าไม่ใส่ใจดูแลที่อยู่อาศัย และข้าวของเครื่องใช้ของบรรพบุรุษให้เป็นระเบียบเรียบร้อย จึงทำให้หนูหรือแมลงต่าง ๆ มากัดผ้าได้ ข้อนี้มีจุดมุ่งหมายให้ลูกหลานเก็บกวาด ดูแลบ้านเรือนให้สะอาดเป็นระเบียบเรียบร้อยนำอยู่อาศัยนั่นเอง

(๒) มีคนท้องที่ไม่ใช่ผี (ตระกูล) เดียวกันมานอนค้ำงในบ้าน เนื่องจากคนท้องนั้นโดยปกติไม่ควรไปนอนค้ำงบ้านผู้อื่นเพราะสภาพร่างกายและจิตใจไม่ปกติ การไปนอนค้ำงบ้านผู้อื่นอาจจะไม่สะดวกสบายเหมือนบ้านตนเอง และเมื่อตั้งครรภ์ไม่ควรเดินทาง เพราะการคมนาคมในสมัยก่อนไม่สะดวก อาจกระทบกระเทือนต่อทารกในครรภ์ได้ นอกจากนี้การไปค้ำงบ้านผู้อื่น อาจทำให้เป็นภาระแก่เจ้าของบ้านอีกด้วย คนมอญจึงเอาเรื่องผีมาเป็นข้ออ้างในการปกป้องคุ้มครองแม่และทารกในครรภ์มารดาให้ปลอดภัย

(๓) สามีภรรยาที่ไม่อยู่ในตระกูลเดียวกันมานอนค้ำงที่บ้าน การห้ามค้ำงบ้านผู้อื่นที่ไม่ใช่ญาติกันเพื่อทำให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยของหมู่บ้าน เป็นระบบการควบคุมดูแลและการรักษาความปลอดภัย เนื่องจากหมู่บ้านในสมัยก่อนมีขนาดเล็ก การควบคุมด้วยวิธีนี้ก็เป็นการทำ

ถึง ถ้ามีเหตุการณ์ที่ไม่ดีเกิดขึ้น เช่น การปล้น การขโมย การทำร้ายกัน หรืออื่น ๆ ในหมู่บ้าน ก็จะไม่หาตัวคนร้ายได้ง่าย เพราะทุกคนจะอยู่ที่หมู่บ้านและนอนที่บ้านของตน

(๔) การนำเด็กในตระกูลอื่นที่ยังไม่ได้โกนจุกมานอนค้างที่บ้าน เนื่องจากเด็กที่ยังไม่ได้โกนจุกคือเด็กที่ยังไม่โต ย่อมไม่ควรไปค้างบ้านผู้อื่นเพราะเด็กเองก็ไม่คุ้นเคย การแปลกที่อาจทำให้เด็กว่าเหว่ เหงา และคิดถึงพ่อแม่ และธรรมชาติของเด็กย่อมสนใจการดูแลแก่เจ้าของบ้านได้

(๕) สมาชิกในตระกูลเดียวกันไม่รักใคร่ช่วยเหลือกัน เนื่องจากการอยู่ร่วมกันด้วยความสามัคคีกลมเกลียวย่อมทำให้สามารถช่วยเหลือกิจการงานกันได้ เพราะชาวมอญมีอาชีพทำนา ย่อมต้องอาศัยแรงงานจำนวนมาก การช่วยเหลือกันย่อมทำให้งานลุล่วงไปด้วยดี และความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันของคนในตระกูลเดียวกันย่อมส่งผลให้สังคมโดยรวมมีความสุขไปด้วย คนในสังคมจึงได้กำหนดกฎเกณฑ์เหล่านี้ขึ้นมาเพื่อควบคุมการกระทำของสมาชิก (สมทรง มปป. : ๔๑-๔๔)

พฤติกรรมที่ถือว่าเป็นการผิดผีเป็นกลอุบายในการควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกโดยอาศัยผีมาขู่ให้กลัว นับว่าเป็นภูมิปัญญาอันชาญฉลาดของบรรพบุรุษชาวมอญโดยแท้ที่มีวิธีการที่แยบคายในการอบรมสั่งสอนสมาชิก ข้อห้ามต่าง ๆ จึงไม่ใช่เรื่องที่ไร้สาระอีกต่อไป เพียงแต่ในสมัยก่อนผู้ใหญ่มักจะไม่นับบอกเหตุผลที่แท้จริงของข้อห้ามต่าง ๆ เหล่านั้น (สมทรง มปป. : ๔๔)

ถ้ามีเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นการผิดข้อห้ามข้างต้น ผีจะลงโทษเพื่อเป็นการบอกให้รู้ เช่น เกิดอาการเจ็บป่วยโดยหาสาเหตุไม่เจอ บางคนมีอาการร้อน อยากรับน้ำทั้งวัน บางคนปวดศีรษะมากเมื่อไปโรงพยาบาลก็หาสาเหตุไม่ได้ เมื่อเจ็บป่วยอยู่เป็นเวลานานยังไม่หาย เจ้าของบ้านต้องมานั่งคิดว่าคนในครอบครัวตนทำอะไรเป็นการผิดต่อผีบ้างแล้วไปหาคนทรงในหมู่บ้านให้ช่วยตรวจดูให้ (สมทรง มปป. : ๔๔)

ในสังคมชาวมอญจะยกย่องครอบครัวที่ไม่ได้จัดพิธีรำผีเลยเป็นเวลานาน ๆ หรือนาน ๆ รำสักครั้งหนึ่ง เพราะแสดงว่าครอบครัวนั้นได้ดูแล เอาใจใส่และแสดงความเคารพบรรพบุรุษอย่างดี และถ้าบ้านใดมีพิธีรำผีบ่อย ๆ จะเป็นที่ยังเกียจแก่คนในหมู่บ้านเพราะแสดงว่าได้กระทำความผิดต่อบรรพบุรุษอยู่เสมอ เป็นการไม่เคารพบรรพบุรุษ ชาวมอญไม่ชอบจัดพิธีรำผีบ่อย ๆ เพราะนอกจากจะสิ้นเปลืองเงินทองเป็นจำนวนมากแล้ว ที่สำคัญเป็นการแสดงให้เห็นว่าครอบครัวนั้น ๆ เป็นคนไม่ดี ไม่เคารพบรรพบุรุษ (สมทรง มปป. : ๔๕-๔๖)

เมื่อจะจัดพิธีรำผี ต้นผีจะต้องเรียกประชุมสมาชิกที่อยู่ในเครือญาติเดียวกันเพื่อกำหนดวันทำพิธี นัด “โด้ง หรือหะโด้ง” ซึ่งเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมว่าจะทำพิธีกันในวันใด ผู้ทำหน้าที่โด้งนั้นในหมู่บ้านจะมีเพียงตระกูลเดียวที่สืบทอดหน้าที่ต่อกันมา เพราะการรำผีจะมีพิธีกรรมต่าง ๆ มาก

มาย ไต้งและผู้ช่วยจะต้องจัดเตรียมข้าวของต่าง ๆ รวมทั้งเครื่องดนตรีในการรำและอื่น ๆ ทั้งหมด (สมทรง มปป. : ๔๗)

การกำหนดวันรำผีมีข้อห้ามบางประการได้แก่ (๑) จะต้องกระทำในเดือนคู่เท่านั้นจึงจะประสบผลสำเร็จ นิยมรำผีในเดือน ๖ เดือน ๘ และเดือน ๑๒ (๒) ไม่มีการรำผีในช่วงหน้านา ทั้งนี้เพราะคนมอญส่วนใหญ่มีอาชีพทำนา (๓) ไม่รำในวันพระหรือวันเสาร์ เพราะเชื่อว่าวันเสาร์เป็นวันแข็ง ผีจะไม่ค่อยมา และวันพระผีจะไปพึ่งเทศน์ฟังธรรมที่วัด และจะรับประทานอาหารที่วัด เพราะวันนี้ลูกหลานจะมาทำบุญที่วัด (๔) ไม่รำในช่วงเข้าพรรษาเพราะผีบรรพบุรุษต้องไปจำศีลภาวนาที่วัดในช่วงเข้าพรรษาด้วย (สมทรง มปป. : ๔๗) เมื่อกำหนดวันรำผีได้แน่นอนแล้ว ต้นผีจะต้องไปแจ้งให้คนในตระกูลทราบ ทั้งคนที่อยู่ในผีเดียวกันรวมทั้งเครือญาติที่เป็นผู้ญาติที่แต่งงานแยกตระกูลไปแล้ว (สมทรง มปป. : ๔๘)

การรำผีจะต้องหาผู้อำนวยพิธีรำผี (ไต้ง) กำหนดนัดวันจัดพิธีรำผี ในวันทำพิธีรำผี (บุบผา ๒๕๔๑ : ๖๑) แต่ละครอบครัวในตระกูลเดียวกันจะส่งตัวแทนไปร่วมพิธี อาจจะเป็นสามี ภรรยา หรือบุตรก็ได้ ผู้มาร่วมงานส่วนใหญ่จะเป็นสะใภ้ (ไฉน ๒๕๓๕ : ๕๗) ขวามอญโพธารามจะเชิญหญิงในหมู่บ้านทั้งสาวและวัยกลางคนมาร่วมรำผีโดยมอบพลู ๑ จีบพร้อมหมาก เมื่อถึงวันรำผีหญิงที่รับหมากพลูต้องมาร่วมรำผีด้วย

ในการประกอบพิธีกรรมทุกครั้งจะต้องของขวามอญบางชั้นหมากจะมีคนทรง จำนวน ๒ คน ผู้อำนวยพิธีในการทำโรงพิธีและพิธีกรรมในแต่ละขั้นตอน วงปีพาทย์ อาหารในการทำเครื่อง เช่น อาหารสำหรับเลี้ยงบรรดาสมาชิกในตระกูลในวันทำโรงพิธีและวันประกอบพิธีกรรมตลอดทั้งวัน เงินทุนที่นำมาใช้จ่ายในการประกอบพิธีกรรมได้มาจากการเก็บจากบรรดาสมาชิกในตระกูล (ไฉน ๒๕๓๕ : ๖๒)

ขั้นเตรียมการ

ก่อนถึงวันรำผี ๑ วัน บรรดาสมาชิกของตระกูลทั้งชายและหญิงจะช่วยกันเตรียมการต่าง ๆ ที่ใช้ในวันรุ่งขึ้นซึ่งเป็นวันรำผี ผู้ที่เป็นผู้ชายในตระกูลจะช่วยกันปลูกสร้างโรงพิธี ส่วนพวกผู้หญิงจะเป็นฝ่ายจัดเตรียมอาหารพร้อมเครื่องเซ่นที่ใช้ในพิธีกรรม

การทำโรงพิธีจะต้องปลูกในบริเวณบ้านให้เสร็จภายใน ๑ วัน ถ้าไม่มีลานบ้านของตนเองจะใช้ลานของหมู่บ้านก็ได้ ทำด้วยไม้ไผ่ หันหน้าไปทางทิศตะวันตก เป็นโรงโล่ง ๆ หลังคามุงใบตาลหรือใบมะพร้าว บางตระกูลมีดอกหมาก ขวามอญโพธารามนิยมใช้ดอกกรักห้อยประดับไว้ตามหลังคา โรงพิธีไม่กำหนดความกว้างและความยาวแล้วแต่สถานที่กว้างหรือแคบ ข้างในโรงพิธีทำที่นั่งสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้างประมาณ ๒ x ๖ ศอก มีเสาสูง ๖ ศอก จำนวน ๖ ต้น อาจทำพาไลให้แขกนั่ง ถ้าเป็นโรงพิธีรำผีของชาวบ้านธรรมดาจะทำเป็นหลังคาชั้นเดียว ถ้าเป็นโรงพิธีรำผีของเชื้อสายเจ้าเมืองมอญทั้ง ๗ จะทำเป็นหลังคา ๒ ชั้น ยกจั่วสูง มีหลังและมีโรงมั่วด้วย ข้างในด้านหลังของโรง

พิธีใช้ไม้ไผ่ทำหิ้งวางของบูชาเช่นไหว้และอุปกรณ์ในการรำผี ปีกซ้ายขวาในโรงพิธีปูเสื่อ ปีกซ้ายให้ผู้ช่วยคนทรงนั่ง ปีกขวาของโรงพิธีให้นักดนตรีนั่ง เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบพิธีมีฆ้องวง ๑ วง ระนาด ๑ รำเน่ กลองสองหน้า ๒ ใบ คั้ว ๒ อัน (กระบอกไม้ไผ่ยาว ๓ ปล้อง คั้วปล้องกลางตาก ออกเป็นที่จับ ผ่าสองซีก ให้เหลือโคน ๑ ปล้อง) จึง ๑ คู่ ปี ๑ เล้า (นุบผา ๒๕๔๑ : ๖๑)

สิ่งที่ขาดไม่ได้ในการสร้างโรงพิธีรำผีคือ (๑) จากหรือแฝกจำนวน ๓ ตับ (๒) ผ่าขาวซึ่ง เพดาน (๓) เขาวัวสำหรับใส่ไม้รดที่เส้าผี (๔) ข้าวสารใส่หม้อดินปักเทียนเพื่อเสี่ยงทายว่าจะมีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นในครอบครัว หรือ ไปบนบานไว้ที่ไหนบ้างจะได้ไปแก้ถูก ในการรำผี โรงพิธีเปรียบเสมือนเป็นบ้านของผีที่ต้องจำลองทุกอย่างให้ใกล้เคียงความจริงที่สุด ผีจึงจะพอใจ ฉะนั้น ถ้าหาแฝกหรือจากมุงหลังคาเหมือนบ้านสมัยก่อนจริง ๆ ไม่ได้ทั้งหมดก็ต้องพยายามหาให้ได้สัก ๓ ตับเพื่อเอาเคล็ด (สมทรง มปป. : ๕๐)

เครื่องเช่นผีแต่ละตระกูลจะใช้แตกต่างกันไป บางตระกูลอาจเช่นด้วย ไก่ ปลา งู เหล้า ฯลฯ ปกติในชีวิตประจำวัน ตระกูลที่มีผีประจำตระกูลเป็น “ผีเต่า” สมาชิกทุกคนในตระกูลต้องไม่กินเต่าที่มีชีวิตเป็นอันขาด ถ้าจะต้องกินเต่าก็ต้องพูดว่า “เต่าเฒ่า” ซึ่งถือเป็นเคล็ดว่า เต่าตัวนั้นได้ตายแล้ว สามารถกินได้ ไม่ถือว่าเป็นผิดแต่อย่างใด สำหรับตระกูลที่มีผีประจำตระกูลนอกจากผีเต่า คือ ผีไก่ ผีปลา ผีงู และผีมะพร้าวอ่อนนั้น ไม่มีข้อห้ามเหมือนผีเต่า สามารถกินได้เหมือนอาหารทั่ว ๆ ไป และเวลาทำพิธีเลี้ยงผีประจำตระกูลนั้น ทุกตระกูลต้องเช่นด้วยผีประจำตระกูลทุกครั้ง เช่น “ผีเต่า” ต้องเช่นด้วยเต่า “ผีปลา” ก็ต้องเช่นด้วยปลา เป็นต้น (ไฉน ๒๕๓๕ : ๖๐)

ขนมที่ใช้ในพิธีกรรมเป็นขนมที่ทำด้วยแป้งข้าวเหนียวผสมแป้งข้าวเจ้า ได้แก่ ขนมทอด กำไลมือ ขนมทอดกำไลเท้า ขนมทอดเสมา (ขนมสร้อยคอ) ขนมแหวน ขนมแป้งข้าวเหนียวห่อใบตอง ขนมต้มขาว ขนมต้มแดง (ตัวอย่างขนมจากบางชั้นหมาก ลพบุรี) การทำขนมในการไหว้ขึ้นอยู่กับว่าผีบรรพบุรุษเคยกินขนมประเภทไหน ครอบครัวนั้น ๆ ก็ต้องทำชนิดนั้นสืบต่อกันมา (สมทรง มปป. : ๕๑) ขนมทุกอย่างต้องนำไปทอดในบริเวณโรงพิธี โดยเป็นหน้าที่ของสมาชิกในตระกูลที่เป็นผู้หญิงและบรรดาลูกสะใภ้ เมื่อตั้งเตาแล้วห้ามเคลื่อนย้ายเตาเป็นอันขาด และในการทอดขนมห้ามชิม เมื่อทอดเสร็จแล้วต้องเก็บไว้บนหิ้งในโรงผีและห้ามเคลื่อนย้ายไปไว้ที่อื่นเช่นเดียวกัน นอกจากขนมแล้วยังต้องเตรียมข้าวตอกไว้ด้วยโดยต้องทำในโรงผีและเก็บไว้บนหิ้งเช่นเดียวกัน (สมทรง มปป. : ๕๑) มีข้อห้ามว่าสะใภ้ที่ท้องและเด็กที่ยังไม่ได้โกนผมไฟจะเข้าไปในโรงพิธีไม่ได้ เพราะถือว่าไม่สะอาด (ไฉน ๒๕๓๕ : ๖๔)

เตรียมอุปกรณ์ต่าง ๆ ทำสร้อยสังวาลด้วยพลูแห้งจำนวน ๙ ใบ ม้วนต่อกันทำเป็นสังวาล ๑ ข้าง ใช้ด้ายสีขาวและสีแดงผูกโบพลูต่อกัน ทำสองอันเพื่อใส่พาดเป็นสไบเฉียง ๒ ข้าง (ไฉน ๒๕๓๕ : ๖๔)

วันทำพิธี

นำกิ่งหว้ากิ่งใหญ่ซึ่งชาวมอญเชื่อว่าเป็นไม้ที่มีผีอยู่ มาปักไว้หน้าโรงพิธี ห่างจากโรงพิธี ประมาณ ๒ เมตร ที่โคนต้นหว้ามีอ่างน้ำใช้อาบน้ำให้ต้นผีหรือเจ้าของผี ปักหมอกที่เสาข้างในด้านทิศตะวันตก ปักต้นกล้วย ๒ ต้น ต้นใหญ่ไว้หน้าประตู ๑ ต้น ต้นเล็ก (หน่อ) ปักที่ต้นหว้า ๑ ต้น นำเชื้อและงอบหรือมวก แขนงไว้ที่ประตูกับต้นกล้วย นำดาบ ๑ คู่ไว้บนหิ้งในโรงพิธี กลางโรงพิธีค่อนข้างไปทางด้านหลัง ผูกผ้าผืนยาวห้อยจากหลังคามายังพื้นที่นั่ง ผ้านี้เรียกว่า “ผ้าลงผี” หรือ “ผ้าชุบผี” ซึ่งให้ผู้ที่จะออกจากร่างจับชายผ้าผืนนี้ มีผ้าขาวปูตั้งได้แฉ่งเพดานหลังคา ใช้กรวยใส่ดอกกรัก แขนงตามผ้าขาว อีกผืนหนึ่งผูกบนชั้นเครื่องเช่นเพื่อแขนงเขียนหมาก (บุปผา ๒๕๔๑ : ๖๒)

ชาวมอญราชบุรีมีการรำผีชุดใหญ่เรียกว่า “กินทั้งยืน” การเตรียมเครื่องเช่นไหว้จึงครบถ้วนทุกอย่าง อาหารและขนมจะเตรียมอย่างละ ๑๕๐ และมีของเช่นไหว้ผีจำนวน ๙ ชุด (สมทรง มปป. : ๕๒)

ก่อนเวลา ๘.๐๐ น. บรรดาสมาชิกในตระกูลจะมารวมกันที่บ้าน “ต้นผี” สถานที่ประกอบพิธีซึ่งปลูกโรงพิธีไว้เรียบร้อยแล้ว คนทรงตรวจดูอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรม ของใช้ในการประกอบพิธีรำผีของชาวมอญราชบุรีประกอบด้วย กระบอกไม้ไผ่จำนวน ๙ กระบอก แต่ละกระบอกพันด้วยด้ายขาว ๙ รอบ ใช้เป็นกระบอกแทนผีแต่ละประเภท ข้าวตอกสำหรับโปรยตอนต้นผีตัดต้นกล้วย ใบชาไก่ดำ จำนวน ๖ มัด สำหรับไว้รำ ด้ายสีขาว สีแดง ไว้คล้องคอต้นผี ต้นกล้วย ๒ ต้น เป็นต้นกล้วยสาว ๑ ต้น ต้นเล็ก ๑ ต้น ขมิ้นผง และใบส้มป่อย สำหรับอาบชำระล้างมลทินในต้นผี (สมทรง มปป. : ๕๒) อุปกรณ์ที่ใช้ในการรำ เช่น ใบสันท่อมอญ ดาบ ๒ หรือ ๓ คู่ หมอก ๒ หรือ ๓ อัน (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๔)

ผู้อำนวยพิธีรำผี เรียกว่า “ไต้ง” เป็นหญิงหรือชายก็ได้ เป็นผู้ที่ทำงานนี้เป็นอาชีพ จะเป็นผู้สั่งให้ต้นผีหรือญาติทำพิธีกรรมต่าง ๆ และรำแต่ละบทสำหรับผีต่าง ๆ ตนที่เชิญมา แล้วแต่ว่าบทนั้นจะใช้สำหรับผีใด ในบางแห่งเช่นที่พระประแดง จะจัดให้มีการรำและบูชาผีประมาณ ๒๐ ถึงกว่า ๓๐ ผีด้วยกัน จำนวนผีที่จะรำและบูชานั้นขึ้นอยู่กับแต่ละตระกูล บางตระกูลต้องเชิญผีมาเป็นจำนวนน้อย บางตระกูลเชิญมามากแล้วแต่ศักดิ์ศรีของผีแห่งตระกูลนั้น ๆ ในขณะที่ทำพิธีกรรมสำหรับแต่ละผีนั้น บางทีก็เกิดผีเข้า บางทีก็ไม่เข้า ผู้ที่จะถูกผีเข้านั้นจะเป็นต้นผี คนในตระกูลหรือแขกที่มาในงานก็ได้ (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๕)

ตัวอย่างผีที่ต้องเช่นไหว้ของชาวมอญราชบุรีประกอบด้วย ผีปู่ ย่า ตา ยาย ผีเมียหลวง ผีเมียน้อย ผีครูอาจารย์ ผีหนุ่มฝรั่ง ผีลูกหลาน ผีญาติ ผีแมว และไม่มีญาติ (สมทรง มปป. : ๕๔)

ขั้นตอนแรก เป็นการเลี้ยงผีประจำตระกูล เริ่มเวลาประมาณ ๘.๐๐-๙.๐๐ น. เริ่มด้วย

การเชิญผีเรือนลงโรงพิธี ผู้อำนวยพิธีและคนทรงทั้งสองพร้อม “ต้นผี” จะขึ้นไปเชิญเครื่องผีจากบนบ้านลงมายังโรงพิธี (ไฉน ๒๕๓๕ : ๖๖)

ตัวอย่างเครื่องผีของชาวมอญราชบุรีพวกที่นับถือผีผ้า ประกอบด้วย (๑) ผ้านุ่งของผู้หญิง-ผู้ชาย อย่างละ ๑ ชุด (๒) เสื้อผู้หญิงและเสื้อผู้ชาย อย่างละ ๑ ตัว (๓) ผ้าขาวม้าและผ้าสไบ อย่างละ ๑ ผืน (๔) แหวนหัวพลอย ๑ วง (๕) เทียน ถ้าจะแยกผีด้วยต้องใช้เครื่องผี ๒ ชุด (สมทรง มปป. : ๕๔)

รดน้ำต้นไม้ ต้นผืนบริเวณส่วนหน้าของโรงพิธีเพื่อให้บรรดาสมาชิกของตระกูลรดน้ำ ถือเป็นการรดน้ำผู้อาวโสที่สุดของตระกูลเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ลูกหลาน อาบน้ำเสร็จ "ต้นผี" เปลี่ยนเสื้อผ้าใหม่พร้อมสวมสร้อยสังวาลย์แล้วไปนั่งเป็นประธานในบริเวณโรงพิธี

ยกครูคนทรง คนทรงทั้งสองบอกกล่าวแก่ครูอาจารย์ของตน ยกครูด้วยเงิน ๑๒ บาท รูป ๑ แหนบ เทียน ๑ เล่ม พลุ ๗ ใบ และหมาก ๗ แว่น

กล่าวแก้บน สมาชิกในตระกูลที่เคยบนต่อผีปู่ย่าตายายไว้ จุดธูปเทียนบอกกล่าวแก้ผีประจำตระกูลเพื่อแก้บน

สังเวทเครื่องเซ่น คนทรงทั้งสองจุดธูปเทียนบอกกล่าวอัญเชิญผีประจำตระกูลมากินเครื่องเซ่น ในขณะที่กำลังสังเวทเครื่องเซ่นนั้นคนทรงทั้งสองจะรำถวายไปรอบ ๆ บริเวณที่ทำพิธีกรรมจำนวน ๓ รอบ ปี่พาทย์บรรเลงเพลงทะเลยมมอญ

ในช่วงนี้จะเชิญเจ้าประจำที่ต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่นับถือของหมู่บ้านมารับเครื่องเซ่นด้วย ได้แก่ ประมุขของเจ้า เจ้าพ่อหลักเมือง เจ้าทั้งหลายในหมู่บ้าน (สุเจ็ด ๒๕๒๗ : ๕๕)

ขั้นที่สอง เป็นการแสดงเรื่องราววิถีชีวิตของชาวมอญตั้งแต่เด็กจนกระทั่งเติบโต เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "ลิเกมอญ"

บวชเนร ผู้อำนวยการพิธีเลือกคนในตระกูลที่เป็นผู้ชาย ๑ คน แต่งตัวเป็นเนรโดยนุ่งขาวห่มขาว บรรดาญาติ ๆ ในตระกูลเดียวกันทำการใส่บาตรให้เนรพร้อมร่ายรำอย่างสนุกสนาน ๓ รอบ ปี่พาทย์บรรเลงเพลงทะเลยมมอญ

ยกขันหมาก จำลองพิธีการแต่งงานโดยนำผู้ที่เนรมาเป็น "เจ้าบ่าว" เปลี่ยนเป็นนุ่งแดงห่มแดง แสดงการยกขันหมากไปยังบ้านของ "เจ้าสาว" มีการไชโยให้ร้องในขณะที่ทำการแห่ขันหมากด้วย

แต่งงาน ผู้อำนวยการพิธีเลือกผู้หญิงในตระกูลเดียวกัน ๑ คนเป็น "เจ้าสาว" เพื่อทำพิธีแต่งงานกับ "เจ้าบ่าว" คนทรงเป็นตัวแทนของผีปู่ย่าตายายทำการผูกข้อมือคู่บ่าวสาวเป็นการแสดงการยอมรับ "ลูกสะใภ้ใหม่" เข้ามาในตระกูล แล้วส่งสาส์นไม่ให้ "สะใภ้ใหม่" จุดไฟบอกแก่ผีบรรพบุรุษ แล้วไปทำการโหมผ้าที่ผูกไว้ตรงกลาง เพื่อให้ผีในตระกูลมาเข้าร่าง จากนั้นคนทรงจะส่งจานขนมให้ ปี่พาทย์บรรเลงเพลงทะเลยมมอญ สะใภ้ถือจานขนมร่ายรำไปตามจังหวะดนตรี ๓ รอบ สะใภ้คนอื่น ๆ ของตระกูลก็ปฏิบัติเช่นเดียวกันทุกคน แล้วนำจานขนมเหล่านั้นไปวางไว้ข้างนอกโรงพิธี

มานพทั้งสองมาเยือน จำลองถึงแขกที่มาในงาน คนทรงทั้งสองเป็นตัวแทนของมานพสองคน เจ้าของบ้านจัดหาเหล้าและไก่ไปต้อนรับ ในขณะที่มานพสองคนกำลังนั่งกินอาหารอยู่นั้น ปีพาทย์บรรเลงเพลงทะเลยมมอญ บรรดาลูกสะใภ้เข้าร่วมรำรำ มีบางรายที่ผีประจำตระกูลมาเข้าร่วมบรรดาลูกสะใภ้เพื่อไต่ถามทุกข์สุขและขอกินเครื่องเช่น ลูกสะใภ้พากันรำรำไปรอบ ๆ พร้อมถือจานอาหารไปแจกให้บรรดาผู้ที่อยู่ภายนอกโรงพิธี

รำดาบ จำลองวิถีชีวิตเมื่อต้องออกรบกับข้าศึก คนทรงทั้งสองเป็นตัวแทนของแม่ทัพ ถือดาบรำรำไปรอบ ๆ บริเวณที่ทำพิธี ๓ รอบ การรำดาบเป็นตัวแทนของการยก “ทัพใหญ่”

รำหอก คนทรงคนหนึ่งถือหอกรำรำตามจังหวะดนตรีวนไปรอบ ๆ ๓ รอบ การรำหอกเป็นตัวแทนของการยก “ทัพเล็ก” เพื่อไปรบกับข้าศึก

เล่นลูกข่าง ผู้อำนวยการพิธีเขียนวงกลมในบริเวณที่ทำพิธีเพื่อให้คนทรงได้ขว้างลูกข่างให้อยู่เฉพาะภายในวงกลม คนทรงทั้งสองคนแต่งตัวโดยใช้ผ้าโพกหัว เป็นตัวแทนของเด็กขว้างลูกข่างแข่งขันกัน มีการรำไปร้องไปวนรอบ ๆ ๓ รอบ

ชนไก่ จำลองชีวิตของชาวมอญวัยกลางคนไปตีไก่ คนทรงทั้งสองแสดงเป็นตัวไก่โดยจับหัวไก่ที่ทำจากผ้าใบมัดเป็นปมคล้ายหัวไก่ แสดงอาการจ้องกัน ตีกัน ไต่จิกกัน สนุกสนานมาก

ทอยสะบ้า คนทรงสองคนทำการเล่นสะบ้า มีลูกตั้ง ๕ ลูก ลูกสะบ้าทำจากต้นกล้วย และลูกทอย ๖ อัน ผู้อำนวยการพิธีเป็นผู้ตั้งลูกสะบ้า คนทรงทั้งสองเป็นผู้แข่งขันกันโดยมีคนเชียร์อยู่รอบ ๆ

ตัดต้นกล้วย ผู้อำนวยการพิธีนำต้นกล้วยที่เตรียมไว้มีแผ่นมัดไว้ที่ต้นกล้วย ๑ กำ และมีผ้าแดงผืนเล็ก ๆ อยู่บนต้นกล้วย คนทรงจะถือดาบแล้วรำไปรอบ ๆ ต้นกล้วย ๓ รอบ แล้วฟันด้วยมีดดาบครั้งเดียวให้ขาด พิธีนี้เชื่อว่าเป็นการปัดรังควานเหล่าผีร้ายและบรรดาสิ่งชั่วร้ายต่าง ๆ ให้หมดสิ้นไป

คล้องช้าง ผู้อำนวยการพิธีเลือกคนในตระกูลที่เป็นผู้ชาย ๑ คน มาแสดงเป็นช้างโดยใช้ผ้าขาวม้าทำเป็นวงช้าง คนทรงสองคนเป็นผู้คล้องช้างโดยใช้ผ้าไล่คล้องช้าง เล่นหลอกล่อกันสักพักพอคนทรงคนหนึ่งคล้องช้างได้แล้ว คนทรงอีกคนหนึ่งหาบกล้วยมาให้ช้างกิน พร้อมจูงช้างวนต้นกล้วยที่ตัดไว้ จากนั้นช้างจะอมน้ำจากอ่างที่เตรียมไว้พ่นในบริเวณโรงพิธีเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่บรรดาสมาชิกในตระกูล

ทุ่มมะพร้าว คนทรงหนึ่งคนนำมะพร้าวแก่ที่ปอกเปลือกไว้แล้วรำไปรอบ ๆ บริเวณ ๓ รอบ แล้วทุ่มลงบริเวณหัวเสาให้มะพร้าวแตก เพื่อเป็นสิริมงคล ต้องทุ่มครั้งเดียวให้แตก ถ้าไม่แตกถือว่าผีไม่สะอาด

ปัดรังควาน คนในตระกูลที่เจ็บป่วยหรือได้บนบานต่อผีบรรพบุรุษไว้จะเข้าร่วมพิธีนี้ คนทรงหนึ่งคนถือดาบทั้งสองมือ คนทรงอีกคนหนึ่งถือใบหว่านคอยพรมน้ำมนต์ ผู้ที่ต้องการปัดรังควานจะนั่งเหยียดเท้าไปในทิศทางเดียวกัน บริเวณปลายเท้าจะมีกระดิ่งคว่ำไว้ ๑ ใบ และมีจานขนมวาง

อยู่บนกระดั่ง ๑ จาน คนทรงทั้งสองจะร้องเพลงออกแขก ในขณะที่คนหนึ่งใช้ดาบฟันไปตามร่างกายของผู้ที่ต้องการปัดรังควานเพื่อให้สิ่งชั่วร้ายออกจากร่างแล้วไปกินเครื่องเซ่นในจานบนกระดั่ง และคนทรงอีกคนหนึ่งใช้ใบหว่าประพรมน้ำมนต์ให้เพื่อความเป็นสิริมงคล ทำการปัดรังควาน ๓ ครั้ง หลังจากนั้นนำกระดั่งพร้อมจานขนมไปทิ้งนอกโรงพิธี

เข็นเรือ เป็นขั้นตอนสุดท้าย ผู้อำนวยพิธีนำผ้ามาปูไว้ที่พื้นบริเวณที่ทำพิธีสมมติว่าเป็นเรือ คนทรงทั้งสองนำกะปอง-เกรียว (กระบอกไม้ไผ่สานด้วยไม้) ทั้ง ๓ อัน มาใส่บนเรือ นำจานอาหารที่เหลือ ต้นกล้วย ลูกสะบ้า มาใส่ไว้ในเรือ ผู้อำนวยพิธีบอกให้สมาชิกในตระกูลประมาณ ๒๐ คน ช่วยกันเข็นเรือ โดยเข็นถอยหน้าถอยหลัง ในขณะเดียวกันคนทรงจะร้องเพลงออกแขก ปี่พาทย์บรรเลงเพลงเร็วเร้าใจ เล่นสั้กพักจึงเข็นเรือออกไปนอกโรงพิธี เชื่อว่าเป็นการเข็นสิ่งชั่วร้ายออกไปจากตระกูล เป็นเสร็จพิธี

ขณะรำผีแต่ละผีหรือแต่ละบท ผู้อำนวยพิธีจะจัดเอาอ่างใส่เครื่องเซ่นที่จัดไว้บนหิ้งออกมาใช้บทละ ๑ อ่างหรือมากกว่านั้น อาหารเครื่องเซ่นสำหรับผีธรรมดาจะมีแต่เพียงกล้วย อ้อย มะพร้าว ขนมทอดและอื่น ๆ บางผีต้องเซ่นด้วยอาหารพิเศษได้แก่ ปลาอย่าง ไข่ต้ม เหล้าขาว เป็นต้น เมื่อเสร็จบทนั้น ๆ แล้ว ผู้อำนวยพิธีก็จะยกอ่างนั้น ๆ ให้กับแขกที่มาเพื่อเอาไปกิน (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๕)

ต้นผีจะนำ “เครื่องผี” ไปไว้ที่เดิม หลังจากนั้นพวกผู้ชายจะช่วยกันรื้อโรงพิธีให้เสร็จในวันเดียวกัน พิธีกรรมจะจบลงประมาณห้าโมงเย็น ในเวลาประมาณเที่ยง จะหยุดพักรับประทานอาหาร ๓๐ นาทีแล้วเริ่มพิธีกันต่อไป

ผีเรือน

ชาวมอญจะมีผีเรือนอยู่ที่เสาเอกของบ้าน ซึ่งทุก ๆ บ้านจะต้องมี ผีเรือนไม่มีรูปวัตถุใด ๆ แสดงเป็นสัญลักษณ์ให้เห็นว่าเป็นผีเรือน ยกเว้นจะมีผ้าแดงผูกไว้ที่เสาเอกของบ้าน อันเป็นเครื่องหมายแสดงว่าเป็นที่สถิตของผีเรือน บริเวณเสาเอกนั้นส่วนใหญ่จะอยู่ภายในห้องที่เรียกว่า “ในเรือน” ซึ่งชาวมอญไม่นิยมให้บุคคลภายนอกที่ไม่ใช่ญาติพี่น้องเข้าไปหลบนอนในบริเวณ “ในเรือน” แต่สามารถเข้าไปในบริเวณอื่นของบ้านได้ มีการถือปฏิบัติกันเป็นกรณีพิเศษคือ ห้ามลูกสาวที่กำลังท้องเข้าไปในบริเวณ “ในเรือน” ของพ่อแม่ หากคลอดลูกแล้วจึงจะเข้าไปได้ โดยมีความเชื่อว่า “ผีเรือน” ไม่ชอบ หากฝ่าฝืนไม่ปฏิบัติตาม ความเจ็บป่วยไข้จะเกิดขึ้นกับสมาชิกในครอบครัว การที่ชาวมอญจุดธูปกราบไหว้ผีเรือนก็เหมือนกับการได้กราบไหว้ผีบรรพบุรุษไปพร้อม ๆ กัน (ไจโน ๒๕๓๕ : ๕๓) เมื่อข้าวออกรวงใหม่ ๆ ต้องเอาข้าวใหม่มาดำเป็นข้าวเฒ่าเซ่นไหว้ผีเรือน (บุบผา ๒๕๔๑ : ๕๑)

ผีประจำหมู่บ้านหรือผีกลางบ้าน

ผีประจำหมู่บ้าน เป็นผีเจ้าที่ชาวบ้านนับถือ เป็นศูนย์รวมของชาวมอญแต่ละหมู่บ้าน ในชุมชนมอญจะมีผีประจำหมู่บ้านอย่างน้อยชุมชนละ ๑ แห่ง อยู่ในเขตกลางบริเวณหมู่บ้าน ผีประจำหมู่บ้านเปรียบเสมือนผีเจ้าที่คอยปกป้องรักษาคนภายในกลุ่มหมู่บ้านให้มีความร่มเย็นเป็นสุข เมื่อผู้ใดมีทุกข์ก็จะมาบนขอให้เจ้าพ่อช่วยเหลือ จะมีพิธีเลี้ยงผีประจำหมู่บ้านเป็นประจำทุกปีตามวันที่แล้วแต่จะตกลงกันได้ ส่วนมากจะเป็นช่วงหลังสงกรานต์ หลังจากประกอบพิธีเลี้ยงพระกลางบ้าน นิยมเช่นไหว้ในวันอาทิตย์ ไม่นิยมเลี้ยงในวันเสาร์และวันพระ (บุปผา ๒๕๕๑ : ๔๘) โดยชาวมอญในหมู่บ้านซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิง จะนำอาหารและผลไม้เช่นไหว้ต่อเจ้าพ่อ และผู้ที่บนขอให้เจ้าพ่อช่วยเหลือแล้วประสบผลสำเร็จตามที่ตนได้ขอไว้ก็จะนำสิ่งของมาแก้บน ผีประจำหมู่บ้าน ส่วนใหญ่บนด้วยอาหารต่าง ๆ เช่น หัวหมู ไก่ เหล้า และผลไม้ มีบางส่วนที่บนด้วยการละเล่นต่าง ๆ ได้แก่ กลองยาว ลิเก ภาพยนตร์ (โชน ๒๕๓๕ : ๕๓, ๗๐)

ผีประจำหมู่บ้านเป็นสัญลักษณ์แทนความเชื่ออันเป็นที่นับถือและศรัทธาของชาวมอญแต่ละกลุ่มบ้านซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิง ผีประจำหมู่บ้านเป็นศูนย์รวมของกลุ่มสังคมที่มีขนาดกว้างกว่าผีประจำตระกูลซึ่งเป็นกลุ่มเฉพาะวงเครือญาติเท่านั้น กล่าวคือ เป็นการรวมกลุ่มของคนหลาย ๆ ตระกูลในกลุ่มบ้าน ให้ความรู้สึกว่าเป็นพวกพ้องเดียวกัน เป็นกลุ่มเดียวกัน เห็นได้จากในวันทำพิธีเลี้ยงผีประจำหมู่บ้านแต่ละครั้งนั้นจะมีชาวมอญซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงในกลุ่มบ้านเข้าร่วมพิธีเป็นจำนวนมาก มีทั้งผู้ที่นำสิ่งของมาแก้บนและผู้ที่นำอาหารมาร่วมพิธีเพื่อใช้เป็นเครื่องเซ่น ส่วนผู้ที่ไม่ได้มาร่วมพิธีก็จะบริจาคอาหารและเงินให้แก่คนทรงและชาวบ้านผู้ทำหน้าที่เดินเรียโรไปตามบ้านเพื่อนำเงินไปซื้อสิ่งของมาใช้ในการประกอบพิธีกรรม

ตัวอย่างขั้นตอนการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผีประจำหมู่บ้านเจ้าพ่อจ๋วยแม่ละของสำลี้ของบ้านบางขันหมาก ลพบุรี ในช่วงเช้า ๘.๐๐ น. ถึง ๑๒.๐๐ น. เป็นการเตรียมเครื่องเซ่นและอุปกรณ์ต่าง ๆ ส่วนพิธีกรรมจะเริ่มในเวลา ๑๔.๐๐ น. เป็นต้นไป

กลองยาวขึ้นครูกองยาว คณะกลองยาวจะขึ้นครูกองยาวด้วย เหล้า ๑ ขวด บุหรี่ ๑ ของ ดอกไม้ธูปเทียนและเงิน ๑๒ บาท เมื่อไหว้ครูเสร็จจะตีกลองยาว เป็นการเรียกชาวบ้านให้มาร่วมพิธีกรรมกันที่ศาลเจ้า

คนทรงซึ่งเรียกว่า "ไต้ง" เป็นผู้ทำพิธีจะจัดเรียงเครื่องเซ่นและสิ่งของที่มีผู้นำมาแก้บนที่บริเวณหน้าศาล เสร็จแล้วจุดธูปเปิดหน้าศาล บอกกล่าวเจ้าพ่อเจ้าแม่ประจำหมู่บ้านและบรรดาเจ้าพ่อเจ้าแม่ซึ่งเป็นที่นับถือของคนทั่วไป เช่น เจ้าพ่อพระกาฬ เจ้าพ่อหลักเมือง และเจ้าพ่อตากฟ้า เป็นต้น เสร็จแล้วเจ้าพ่อจะประทับร่างของคนทรง และพ่นเหล่าไสบบรรดาเครื่องเซ่นที่จัดเตรียมไว้ หลังจากนั้นเจ้าพ่อจะสูบกัญชา บุหรี่ และกินหมาก เมื่อเจ้าพ่อออกจากร่างทรงแล้ว เจ้าพ่อองค์อื่น ๆ ก็จะประทับร่างของบรรดาร่างทรงและผู้เข้าร่วมพิธี ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นผู้หญิง

ชาวบ้านมีความเชื่อว่าเครื่องเซ่นที่เจ้าพ่อจ๋วยพันเหล้าใส่นั้นสามารถรักษาโรคได้ บรรดาผู้เข้าร่วมพิธีจะนำกล้วย ขนุน และอาหารอื่น ๆ กลับบ้านเพื่อฝากลูกหลานและคนป่วยใช้

การนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ

นอกจากจะนับถือผีบรรพบุรุษ ผีเรือน และผีประจำหมู่บ้านแล้ว ชาวมอญยังได้รับอิทธิพลจากอินเดีย โดยนับถือเทพารักษ์ แม่โพสพ แม่พระธรณี และพระแม่คงคาอีกด้วย เช่น ก่อนจะลงอาบน้ำในแม่น้ำลำคลอง ผู้อาบน้ำจะวกน้ำขึ้นสูงเหนือศีรษะแล้วยกมือไหว้พร้อมทั้งขอขมาแม่พระคงคาที่ผู้อาบน้ำทำน้ำสกปรก และขอบคุณที่แม่พระคงคาให้น้ำดื่มกินและใช้ จะต้องอาบน้ำก่อนตะวันตกดิน ถ้าอาบหลังตะวันตกดินจะต้อง จุดใต้ หรือทำไม้เส้า (ไม้ทงมะพร้าวมัดรวมกันจุดไฟ) ปักไว้ริมตลิ่ง ในสมัยโบราณใช้รูป ๓ ดอก บุษบาและรำลึกถึงแม่พระคงคาตลอดจนขอภัยโทษแล้ว จึงปักธูปริมตลิ่ง (บุบผา ๒๕๔๑ : ๕๑)

เมื่อจะไถนาจะต้องเซ่นไหว้แม่พระธรณีด้วยหัวหมู เมื่อข้าวตังท้องต้องเซ่นไหว้แม่โพสพ ด้วยกล้วย มะพร้าว และส้มตำแบบของชาวมอญ เมื่อจำเป็นจะต้องตัดต้นไม้ใหญ่ จะต้องเสี่ยงทายดูว่าต้นไม้มีเทวดาหรือผีประจำอยู่หรือไม่ โดยทำพิธีอัญเชิญเทวดาหรือผีประจำต้นไม้ขึ้นไปอยู่ที่อื่น แล้วอธิษฐานเสี่ยงทายว่า ถ้าเขาขวานฟันลงไปบนดินแล้วขวานลั่น แสดงว่าเทวดาหรือผีประจำต้นไม้อนุญาตให้ตัดต้นไม้ได้ ถ้าขวานไม่ลั่น แสดงว่าไม่อนุญาต

ประเพณีการนับถือพุทธศาสนา

ชาวมอญเป็นคนใจบุญสุนทาน ถึงกับมีคำกล่าวที่ว่า “ยอมอดเพื่อที่จะได้ทำบุญ” มักรักษาศีล ๕ อย่างสม่ำเสมอ ชาวมอญลุ่มน้ำแม่กลอง จังหวัดราชบุรี ไม่เลี้ยงสัตว์ไว้เป็นอาหาร (ยกเว้นไก่) เพราะเชื่อว่าการเลี้ยงสัตว์เพื่อฆ่าเป็นบาป เก็บผักตามริมรั้ว และที่เพาะปลูกไว้ หรือขึ้นเองตามธรรมชาติ หาสัตว์น้ำ เช่น ปลา กุ้ง หอย ถ้าหาได้มากจะแบ่งปันกัน ไม่มีการซื้อขาย เลี้ยงวัวไว้เพื่อไถนา เมื่อวัวตายจะแบ่งเนื้อวัวกันไปบริบประทาน ไม่มีการล้มวัวหรือฆ่าวัว (บุบผา ๒๕๔๑ : ๔๖)

ในวันพระคนส่วนมากจะรักษาศีล ๘ มีการทำบุญตักบาตรและฟังเทศน์ทุกวันพระทั้งในและนอกพรรษา ในระหว่างเข้าพรรษามีการฟังเทศน์ทุกวันพระและทุกคืนตลอดระยะเวลา ๓ เดือน

การไปวัดจะต้องแต่งกายเรียบร้อย หญิงมีผ้าสไบเฉียงทับเสื้อและชายมีผ้าขาวม้าทับเสื้อ (พาดไหล่) เวลากราบพระจะต้องปลดชายสไบด้านหน้าวางไว้ที่พื้น กราบลงไปบนชายผ้าสไบ ให้ชายผ้าสไบรองรับฝ่ามือ

ทั้งหญิงและชายถ้าไม่จำเป็นจะไม่เข้าไปในวัดหรือเดินผ่านวัด ถ้าจำเป็นต้องเข้า เช่น ไปทำบุญ ตักบาตร ฟังเทศน์ ปฏิบัติธรรม หรือสนทนาธรรม ผู้หญิงจะไม่สนทนาธรรมกับพระหรืออื่นๆ เนื่องจากเป็นวัตรปฏิบัติเบื้องต้นของพระภิกษุมอญที่จะไม่พูดกับผู้หญิงทุกคนรวมถึงน้องสาวโดยสายโลหิต หรือเกิดจากบิดามารดาเดียวกัน ยกเว้นมารดา พี่ ป้า น้า อา ย่า ยาย โดยสายโลหิตเท่านั้น ไม่กางร่ม ไม่สวมหมวกบริเวณวัด ถ้าตัวเปียกหรือฝนตกจะไม่เดินผ่านวัด เมื่อเข้าไปในวัดเสร็จภาระกิจแล้วจะต้องถอนหญ้า เก็บเศษใบตองหรือนำกระโถนมาเทนอกวัด และทำความสะอาดอื่น ๆ เช่น ปิด กวาด เช็ด ถู

ชาวมอญเคารพพระสงฆ์มาก เนื่องจากถือว่าพระสงฆ์เป็นผู้สืบเชื้อสายและสืบทอดพระพุทธศาสนาจากพระพุทธเจ้า ถ้าพบพระสงฆ์จะก้มลงกราบ ถ้านั่งกราบไม่ได้ เช่น พบระหว่างทางจะนั่งยอง ๆ หญิงเข้าชิดกัน พนมมือไหว้ทุกคน ไม่เดินสวนกับพระสงฆ์ ถ้าพระสงฆ์เดินมาจะนั่งยกมือไหว้แล้วให้พระสงฆ์เดินผ่านไปก่อน ผู้หญิงจะไม่ขึ้นไปบนวัดและเข้าไปในอุโบสถอย่างเด็ดขาด พระสงฆ์เมื่อมองไปจะไม่แหงนหน้า ไม่เหลียวหลัง ไม่มองไกลเกิน ๔ เมตร (ไม่เกินชั่วแอกไถนา) ไม่ถือเงิน ทุกบ้านตักบาตรในตอนเช้าทุกวัน บางบ้านแม้ไม่มีกับข้าวก็ตักข้าวเปล่า ในหมู่บ้านไม่มีขโมย มีการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ไม่มีการผิดสามีภรรยา

ชายชาวมอญที่มีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ทุกคนจะต้องบวชในพระพุทธศาสนาเป็นเวลาอย่างน้อยคนละ ๑ พรรษา ส่วนใหญ่จะต้องบวชเพื่อศึกษาพระธรรมวินัยเป็นเวลา ๓ พรรษา ก่อนถึงวันสำคัญทางศาสนาหรือเทศกาลต่าง ๆ ทุกคนจะหยุดทำงาน ทั้งงานที่ทำเป็นประจำ ทุกคนทุกบ้านจะมารวมกันประกอบพิธีปฏิบัติกิจกรรมที่วัดอย่างจริงจัง ในงานเทศกาลจะสนุกสนานอย่างเต็มที่

ประเพณีอันเนื่องในวันสำคัญทางศาสนา

วันอัฐมีบูชา

ประเพณีการทำบุญอัฐมีบูชาของชาวมอญเป็นการทำบุญเนื่องในวันถวายพระเพลิงพระพุทธเจ้า ซึ่งในพุทธประวัติกล่าวว่า มีพิธีถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระหลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานในวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ แล้ว ๘ วัน โดยพระอานนที่ได้แจ้งข่าวให้มัลลกะษัตริย์ที่เมืองกุสินารา เมืองซึ่งพระองค์ดับขันธปรินิพพานทราบ มัลลกะษัตริย์ทั้งหลายจึงร่วมกันตกแต่งสถานที่สำหรับประดิษฐานพระพุทธสรีระ สมณะชีพรามณ์และเหล่าพสกนิกรทั้งหลายเมื่อทราบข่าวก็พากันมาสักการบูชาพระสรีระของพระพุทธองค์ เหล่ามัลลกะษัตริย์สักการบูชาพระสรีระของพระพุทธองค์ด้วยพวงดอกไม้ การแสดงนาฏศิลป์การขับร้องและประโคมดนตรี แล้วเชิญพระสรีระของพระพุทธองค์ขึ้นประดิษฐาน ณ มกุฏพันธเจดีย์ ซึ่งได้ประดับตกแต่งไว้เตรียมที่จะถวายพระ

เพลิงต่อไป แต่เมื่อจุดไฟแล้วเกิดปาฏิหาริย์ไฟไม่ติดเหมือนหนึ่งเทพยดาจะรอพระมหากัสสปะมา ถวายบังคมพระสรีระของพระพุทธองค์ก่อน ซึ่งขณะพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานนั้นพระมหากัสสปะอยู่ในระหว่างการเดินทางจากเมืองปาวาพร้อมด้วยพระสงฆ์ ๕๐๐ รูป มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่เมืองกุสินารา ระหว่างทางพระมหากัสสปะและพระสงฆ์ทั้ง ๕๐๐ รูป ได้ทราบข่าวเรื่องที่พระพุทธองค์ปรินิพพานจึงรีบเดินทางไปยังเมืองกุสินารา เมื่อพระมหากัสสปะและพระสงฆ์ทั้ง ๕๐๐ รูป เดินทางมาถึงเมืองกุสินารา ก็รีบไปที่มกุฏพันธเจดีย์ เมื่อเข้าไปใกล้มกุฏพันธเจดีย์พระมหากัสสปะและพระสงฆ์ทั้ง ๕๐๐ รูป ทำอุตราสงค์บังสุกุลด้วยการยกดิ่งจีวรขึ้นเฉยียงข้างหนึ่ง พนมมือและเดินเวียนขวารอบจิตกาธาน ๓ รอบ เสร็จแล้วถวายบังคมพระบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยการก้มศีรษะลงไปที่พระบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อพระมหากัสสปะและพระสงฆ์ทั้ง ๕๐๐ รูปถวายบังคมเสร็จ จิตกาธานที่ประดิษฐานพระสรีระของพระพุทธองค์ก็เกิดไฟลุกโผลงขึ้นเอง ด้วยอำนาจของเหล่าเทวดา และเมื่อพระสรีระของพระพุทธองค์ไหม้หมดร่างแล้ว ก็เกิดน้ำตกจากฟ้าลงมาดับไฟที่จิตกาธาน เมื่อไฟมอดแล้วจึงได้นำพระบรมสารีริกธาตุไปประดิษฐานในสังฆาสนาคารศาลาในเมืองกุสินารา จากนั้นมีการสักการบูชาพระบรมสารีริกธาตุด้วยการแสดงและบรรเลงประโคมดนตรีเป็นเวลา ๗ วัน (อติสา ๒๕๔๒ : ๗๑)

การถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระเป็นเหตุการณ์สำคัญตอนหนึ่งของพระพุทธประวัติที่พุทธศาสนิกชนได้กำหนดให้เป็นวันสำคัญวันหนึ่ง ชาวมอญมีประเพณีการทำบุญในวันถวายพระเพลิงพระพุทธเจ้าเช่นกันเรียกว่า จอง เพี้ยจี้ยาจกกรอย เป็นการทำบุญที่ต่อเนื่องจากวันวิสาขบูชา วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ มีเทศน์พระปฐมสมโพธิ และต่อจากนั้นก็จะมีการทำบุญเลี้ยงพระจนถึงวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ซึ่งเป็นวันถวายพระเพลิงพระพุทธเจ้า

การจัดงานในวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ วัดที่มีการจัดงานเป็นประจำ เช่น วัดปรมัยยิกาวาส ที่เกาะเกร็ด วัดเกาะพญาเจ่ง ตำบลบางพูด อำเภอเกาะเกร็ด เป็นต้น จะทำปราสาทแบบมอญที่ใช้สำหรับการเผาศพพระสงฆ์มอญพร้อมทั้งทำหีบศพซึ่งภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปางปรินิพพาน ฝ่าพระบาทยื่นเลยออกมาจากหีบ มีพระมหากัสสปะถวายบังคมอยู่ปลายพระบาท ประดิษฐานไว้ในปราสาท มีการทำบุญเลี้ยงพระและแสดงพระธรรมเทศนาก่อนการทำพิธีถวายพระเพลิง เวลากลางคืนมีการจุดดอกไม้ไฟเพื่อเป็นการบูชาพระพุทธเจ้าด้วย (อติสา ๒๕๔๒ : ๗๒) บางวัดมีการจำลองเหตุการณ์ในพุทธประวัติมาแสดงประกอบด้วย เช่น ตอนพระมหากัสสปะพร้อมพระสงฆ์บริวารพบกับอาชีวกะถือดอกมณฑารพ เป็นต้น (สยามอารยะ ๒.๒๓ (๒๕-๒๘ พ.ย. ๒๕๓๗) : ๒๕-๒๘)

ในการถวายพระเพลิงพระพุทธเจ้าจำลองในประเพณีอัฐมีบูชาของมอญ นิยมใช้วิธีจุดลูกหนูแทนการจุดไฟโดยตรง ลูกหนูเป็นดอกไม้ไฟชนิดหนึ่งเมื่อจุดไฟแล้วจะพุ่งออกไปอย่างรวดเร็ว การใช้ลูกหนูจุดไฟเผาศพพระสงฆ์มอญหรือจุดไฟในเวลาถวายพระเพลิงพระพุทธเจ้าจำลอง

จะผูกลูกหนูไว้กับเชือกซึ่งปลายข้างหนึ่งผูกอยู่ที่หีบศพ เมื่อจุดไฟที่ลูกหนู ลูกหนูจะวิ่งติดไฟแล้ววิ่งไปตามเชือกตรงไปที่ปราสาทซึ่งประดิษฐานหีบศพจำลอง เปรียบดังเพลิงทิพย์ที่เกิดขึ้นด้วยอิทธิฤทธิ์ของเทพดาตามพุทธประวัติที่กล่าวไว้ในปฐมสมโพธิกถา (อภิสสา ๒๕๔๒ : ๗๒)

วันออกพรรษา

นอกจากการทำบุญวันสงกรานต์ซึ่งนับเป็นการทำบุญใหญ่ของชาวมอญแล้ว การทำบุญใหญ่อีกครั้งหนึ่งของชาวมอญ คือ การทำบุญวันปวารณาออกพรรษาในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ซึ่งเป็นวันที่ชาวพุทธมีความเชื่อว่าเป็นวันที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์กลับสู่โลกมนุษย์ (อภิสสา ๒๕๔๒ : ๗๒)

ในวันปวารณาออกพรรษานอกจากจะเป็นการทำบุญครั้งใหญ่ของชาวมอญแล้วยังเป็นการทำบุญที่แปลกไปจากการทำบุญโดยทั่วไป ในวันนี้ชาวมอญจะทำบุญตักบาตรที่ริมแม่น้ำหน้าวัดสำคัญของชาวมอญเรียกว่า ตักบาตรพระร้อย หรือ ตักบาตรเรือ การที่เรียกว่าตักบาตรพระร้อยหรือตักบาตรเรื่อนั้นเพราะจะมีพระสงฆ์จำนวนนับร้อยจากวัดต่าง ๆ ไม่ใช่เฉพาะวัดในชุมชนมอญเดินทางมารับบาตรโดยทางเรือ เดิมพระจะพายเรือมา แต่ปัจจุบันมักจะเดินทางมาโดยเรือติดเครื่องยนต์ มารับบิณฑบาตจากประชาชนซึ่งรอตักบาตรอยู่ริมแม่น้ำหน้าวัดสำคัญของชุมชนมอญ

สำหรับประชาชนตำบลเกาะเกร็ดและตำบลใกล้เคียงมักจะมารวมกันตักบาตรเรือที่ริมหน้าวัดปรมย์ยิกาวาส ในอดีตประชาชนจะทั้งเดินและพายเรือมาตักบาตรตั้งแต่ย่ำรุ่ง พวกที่พายเรือมาจะถือโอกาสนิมนต์พระสงฆ์ซึ่งพายเรือบิณฑบาตอยู่ตามลำน้ำให้มาร่วมรับบาตรที่วัดปรมย์ยิกาวาสด้วย บางครั้งเมื่อพระสงฆ์ที่พายเรืออยู่รับนิมนต์แล้วผู้ที่นิมนต์ก็จะช่วยกันลากจูงเรือพระสงฆ์เหล่านั้นมาพร้อมด้วยเลย และเมื่อรับบาตรเสร็จแล้วจึงจะแห่พระสงฆ์ไปส่งยังวัดที่พระนั้น ๆ จำพรรษาอยู่ (อภิสสา ๒๕๔๒ : ๗๓) พระสงฆ์แต่ละวัดที่มาบิณฑบาตที่วัดปรมย์ยิกาวาสในวันนี้นั่งมาในเรือของแต่ละวัดที่ประดับตกแต่งอย่างสวยงามด้วยดอกไม้ใบไม้ นานาชนิด เรือแต่ละลำจะทยอยเข้ามารับของที่ประชาชนนำมาใส่บาตรซึ่งมีทั้งประชาชนนำของไปใส่บาตรในเรือและใส่ในบาตรที่ถูกศิษย์นำขึ้นจากเรือมารับบนฝั่ง เมื่อเรือลำใดรับของตักบาตรพอประมาณแล้วจะถอยเรือออกไปให้เรือลำอื่นเข้ามารับบ้าง บางลำมีการบรรเลงดนตรีระโคมะมาในเรือเป็นที่ครึกครื้นด้วยพระสงฆ์เพียงแต่นั่งมาในเรือเท่านั้น

นอกจากจะมีการตักบาตรแล้วยังมีการจัดการละเล่นสนุกสนานรื่นเริงทั้งวันทั้งคืน ได้แก่ การแข่งเรือและการเล่นเพลงพื้นบ้านโดยเฉพาะชาวมอญในจังหวัดปทุมธานีจะเฉลิมฉลองกันตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ไปจนถึงวันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๑๑ นอกจากการแข่งเรือ การเล่นเพลงพื้นบ้านทางเรือแล้ว ชาวมอญจังหวัดปทุมธานีจะตกแต่งเรืออย่างสวยงามและล่องเรือเล่นดอกไม้ไฟในเวลากลางคืนตั้งแต่เวลาค่ำไปจนถึงเที่ยงคืน การจัดงานรื่นเริงฉลองกันอย่างมากมายเช่นนี้ทำให้คนไทยกล่าวว่า มอญคือการทำบุญการกุศล การล่องเรือเล่นดอกไม้ไฟของชาวมอญในจังหวัด

ปทุมธานีจะผลัดกันเล่นคืนละวัด ปัจจุบันการฉลองอย่างใหญ่โตหลายวันหลายคืนในวันออกพรรษาเช่นนี้ไม่ค่อยมีที่ใดจัดแล้ว มีแต่เพียงการแต่งเรือให้สวยงามให้พระสงฆ์นั่งมาบิณฑบาตที่วัดมอญริมน้ำเท่านั้น

ที่เกาะเกร็ดเมื่อเรือจากวัดต่าง ๆ กลับวัดหมดแล้ว ชาวมอญจะร่วมกันร้องเพลงพื้นบ้านเล่นกันที่หน้าวัด หรือลอยเรือเล่นเพลงเรือต่าง ๆ โดยเฉพาะเพลงเจ้าขาวซึ่งเป็นเพลงพื้นบ้านของเกาะเกร็ด เวลากลางคืนมีการเล่นดอกไม้ไฟตามทำน่าน้ำหน้าวัดหรือหน้าบ้านประชาชนชาวมอญเกาะเกร็ดโดยทั่วไป (อริสา ๒๕๔๒ : ๗๕)

ในวันออกพรรษาหลังจากพิธีตักบาตรเรือในตอนเช้าแล้ว เวลาเพลชาวบ้านเกาะเกร็ดจะจัดสำรับอาหารคาวหวานไปถวายพระสงฆ์สำหรับฉันเพลที่ศาลาการเปรียญวัดปรมย์ยิกาวาส โดยแจ้งความจำนงค์กับเจ้าหน้าที่ของวัดว่าต้องการจะถวายสำรับอาหารแก่พระสงฆ์องค์ใด คล้ายกับการทำบุญสลากภัตซึ่งจะมีการจับสลากเพื่อจัดว่าจะต้องนำของไปถวายพระสงฆ์องค์ใด แต่สำหรับการทำบุญครั้งนี้ไม่ต้องจับสลากเพียงแต่แจ้งความจำนงค์ไว้เท่านั้นว่าต้องการจะถวายพระสงฆ์องค์ใด ชาวบ้านจะจัดทำอาหารและจัดใส่ภาชนะใส่ถาดเป็นสำรับให้สวยงามเป็นพิเศษ นำไปวางเรียงรวมกันไว้บนศาลาการเปรียญ แล้วนั่งฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ถึงเวลาฉันเจ้าของสำรับหรือเจ้าหน้าที่ของวัดจะนำสำรับอาหารแต่ละชุดไปถวายพระสงฆ์ตามที่แจ้งความจำนงค์ไว้

หลังจากพระสงฆ์ฉันอาหารเพลเสร็จแล้วเวลาประมาณ ๑๕.๐๐-๑๕.๐๐ นาฬิกา พระสงฆ์ทั้งหมดจะไปร่วมทำพิธีบวราออกพรรษาในพระอุโบสถ ระหว่างทางเดินประชาชนตำบลเกาะเกร็ดและบริเวณใกล้เคียงจะนำดอกไม้ธูปเทียนจัดใส่ถาดมานั่งคอยเตรียมถวายพระสงฆ์ตั้งแต่บันไดศาลาการเปรียญไปจนถึงบันไดเข้าพระอุโบสถ การนำดอกไม้ธูปเทียนมาถวายพระสงฆ์ในวันนี้ชาวมอญทำเป็นประจำมาแต่โบราณเรียกว่า ประเพณีตักบาตรดอกไม้ ซึ่งมีคติความเชื่อสืบเนื่องจากพุทธประวัติเมื่อครั้งที่พระพุทธองค์เสด็จกลับจากการโปรดพระพุทธมารดาบนเทวโลกที่เมืองสังกัสสะ พระมหากษัตริย์ ประชาชนชาวเมืองสังกัสสะและเมืองอื่น ๆ พากันนำดอกไม้และเครื่องสักการบูชาต่าง ๆ มาเฝ้าถวายการต้อนรับ (อริสา ๒๕๔๒ : ๗๖)

ชาวมอญเกาะเกร็ดจัดพิธีตักบาตรดอกไม้โดยจำลองเหตุการณ์พุทธประวัติตอนพระพุทธองค์เสด็จลงจากเทวโลก โดยการอัญเชิญพระพุทธรูปตามด้วยหนังสือพระธรรมอันเก่าแก่ของวัดปรมย์ยิกาวาส นำขบวนพระสงฆ์ลงจากศาลาการเปรียญเดินไปตามทางเดินที่ปูเสื่อหรือจัดเตรียมไว้อย่างดีซึ่งมีชาวบ้านนั่งรอถวายดอกไม้ธูปเทียนอยู่ตามทางนั้น ชาวบ้านจะนำดอกไม้ธูปเทียนใส่ลงในย่ามของพระสงฆ์ไปตลอดทางจนเข้าพระอุโบสถ เมื่อขบวนพระสงฆ์รับดอกไม้ธูปเทียนและเดินเข้าสู่อุโบสถหมดแล้วพระสงฆ์ทั้งหมดจะทำพิธีบวราออกพรรษาในพระอุโบสถ ซึ่งเป็นกิจเฉพาะของสงฆ์ต่อไป

ประเพณีการตัดบาตรดอกไม้ของคนมอญนี้คนไทยได้นำไปปฏิบัติเป็นประเพณีเหมือนเช่นคนมอญหลายแห่ง ที่สำคัญคือที่วัดบวรนิเวศวิหารได้จัดให้มีประเพณีตัดบาตรดอกไม้ในวันออกพรรษาตั้งแต่สมัยที่รัชกาลที่ ๔ ยังทรงผนวชและครองวัดบวรนิเวศวิหาร อีกแห่งหนึ่งคือ ที่วัดพระพุทธบาทสระบุรี มีประเพณีตัดบาตรดอกไม้เช่นกัน แต่จัดพิธีตัดบาตรดอกไม้ในเทศกาลเข้าพรรษา (สยามอารยะ ๒.๒๓ (พ.ย. ๒๕๓๗) : ๓๐)

ประเพณีเนื่องในเทศกาล

สงกรานต์

ประเพณีสงกรานต์เป็นประเพณีการทำบุญครั้งใหญ่ประจำปี นอกเหนือจากการทำบุญในวันออกพรรษา การทำบุญในวันสงกรานต์ชาวมอญเกาะเกร็ดจะทำบุญกันถึง ๓ วัน คือ การทำบุญถวายข้าวแช่ ๑ วัน ทำบุญกลางบ้าน ๑ วัน และทำบุญสงน้ำพระ ๑ วัน ซึ่งถือเป็นการทำบุญเนื่องในเทศกาลที่สำคัญยิ่งของชาวมอญ (อริสา ๒๕๔๒ : ๗๘)

ในเทศกาลสงกรานต์ ชาวมอญเกาะเกร็ดมีกิจกรรมที่ปฏิบัติสืบต่อมาเป็นประจำตั้งแต่ช่วงเวลาก่อนวันสงกรานต์จนถึงช่วงเวลาหลังวันสงกรานต์หลายประเพณี ดังนี้

สงขนมกะละแม

กะละแมเป็นขนมโบราณอย่างหนึ่ง ชาวมอญเรียกว่า กวานบียกา แปลว่า ขนมกวน ชาวมอญจะกวนกะละแมในเทศกาลสงกรานต์เช่นเดียวกับหุงข้าวแช่

กะละแมของมอญมี ๒ ชนิด

๑. กะละแมเม็ด ทำจากข้าวเหนียวนำมาต้มเคี่ยวในน้ำกะทิจนข้นแล้วผสมน้ำตาลเคี่ยวต่อจนแห้ง

๒. กะละแมแบ่ง ทำจากแบ่งข้าวเหนียว

วิธีทำกะละแมทั้ง ๒ ชนิดจะคล้ายกัน ต่างกันตรงใช้ข้าวเหนียวเป็นเม็ด ๆ มากวนหรือใช้แบ่งข้าวเหนียวมากวนเท่านั้น การทำกะละแมต้องใช้แรงงานมากเพราะกะละแมมีความเหนียวหนืดมาก ในขณะที่กวนจึงเป็นเหตุให้ต้องหาโอกาสที่คนมาชุมนุมกันมากซึ่งโอกาสที่จะมีผู้คนมาชุมนุมกันมาก ๆ ได้แก่ เทศกาลสงกรานต์ ในช่วงเทศกาลสงกรานต์คนในชุมชนจะมาชุมนุมทำกิจกรรมต่าง ๆ เนื่องในโอกาสสงกรานต์ ฉะนั้นเมื่อใกล้วันสงกรานต์ชาวบ้านจะมารวมตัวกัน โดยเฉพาะชายหนุ่มในชุมชนจะไปช่วยตามบ้านต่าง ๆ เช่น ปอกมะพร้าว ชูดมะพร้าว และช่วยกวนกะละแม ชายหนุ่มจะเวียนไปช่วยตามบ้านต่าง ๆ โดยเฉพาะบ้านที่มีหญิงสาว ชายหนุ่มจะไปช่วยกวนกะละแมเพื่อหาโอกาสได้พูดคุยกับหญิงสาวเพราะในสมัยก่อนชายหนุ่มหญิงสาวจะหาโอกาส

ได้ใกล้ชิดกันยาก เจ้าของบ้านจะเลี้ยงอาหารเป็นการตอบแทน การช่วยเหลือกันของชาวมอญในชุมชนนับเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน แสดงถึงความสามัคคีของคนในชุมชน (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๗๙)

กะละแมเมื่อกวาดได้ที่แล้วจะแช่ออกจากกะทะแล้วนำมาตัดเป็นแผ่น ๆ ห่อใบตอง ในกรณีที่ทำจำนวนมากและต้องการจะเก็บไว้กินนอกเทศกาลสงกรานต์ ชาวบ้านจะเทขนมขณะที่ยังร้อนลงในกาบหมากที่ชาวบ้านเรียกว่า กาบปูเล ห่อมัดแขวนไว้ ขนมกะละแมนั้นถึงแม้จะห่อกาบปูเลไว้ก็เก็บไว้นานเกินไปไม่ได้ อาจมีกลิ่นหืนและขึ้นราได้

ขนมกะละแมเมื่อทำเสร็จและห่อใบตองแล้วเป็นประเพณีของชาวมอญที่จะต้องแบ่งส่วนหนึ่งไปถวายพระในวันสงกรานต์เพื่อเป็นอันสิริแก่ผู้ทำขนมและอุทิศแด่บรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้วของตน อีกส่วนหนึ่งนำไปมอบแก่ญาติผู้ใหญ่ ญาติพี่น้อง และผู้ที่เคารพนับถือ ที่เหลือส่วนหนึ่งเก็บไว้กินภายในครอบครัวหรือไว้รับรองแขกที่มาเยี่ยมเยือนในเทศกาลสงกรานต์

ชาวมอญจะนำกะละแมไปมอบให้แก่ญาติผู้ใหญ่ก่อนวันสงกรานต์ ๑-๒ วัน หญิงสาวและเด็กจะแต่งตัวแบบชาวมอญถือขนมไปพร้อมพานดอกไม้ เมื่อถึงบ้านผู้ใหญ่ที่จะนำขนมไปมอบให้ผู้ส่งขนมจะนำพานดอกไม้วางตรงหน้าผู้ใหญ่แล้วก้มกราบจากนั้นจึงส่งขนมให้ เมื่อผู้ใหญ่รับขนมจะให้พรแก่ผู้ที่นำขนมมาให้

หุงข้าวแช่และแช่ข้าวแช่

ในอดีตชาวมอญมีกิจกรรมเนื่องในเทศกาลสงกรานต์หลายอย่างที่กระทำเป็นประจำ เริ่มตั้งแต่ทำความสะอาดบ้านเรือนและบริเวณบ้านให้เรียบร้อยก่อนสงกรานต์ เตรียมเสื้อผ้าชุดใหม่สำหรับใส่ไปทำบุญในวันสงกรานต์ เตรียมอาหารคาวหวานสำหรับทำบุญและแจกญาติพี่น้อง และสิ่งสำคัญคือ จะต้องเตรียมเครื่องข้าวแช่โดยเฉพาะ หม้อสงกรานต์ หรือ หม้อข้าวแช่ ซึ่งจะต้องจัดเตรียมไว้ให้พอกับจำนวนพระสงฆ์และญาติผู้ใหญ่ที่นำไปให้ (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๘๐)

หม้อสงกรานต์มี ๒ แบบ คือ แบบมีลวดลายสวยงามมีฐานรองติดกับก้นหม้อและมีฝาปิด ฝาที่ปิดคล้ายฝาละมี แต่มีลูกเป็นยอดแหลมคล้ายเจดีย์ อีกแบบหนึ่งเป็นหม้อไม่มีลวดลาย ไม่มีฐานตั้งและไม่มีฝา ใช้ใบตองสดปิดที่ปากหม้อ เอาดอกผูกมัดตรงคอหม้อแทนฝา

ในวันสงกรานต์ (วันที่ ๑๓ เมษายน) ชาวมอญจะทำข้าวแช่ไปถวายพระสงฆ์ เลี้ยงคนทั่วไปและนำไปให้ญาติผู้ใหญ่ เพราะข้าวแช่รับประทานแล้วจะทำให้รู้สึกสดชื่น เป็นอาหารที่มีความเย็นเหมาะสำหรับเทศกาลสงกรานต์ซึ่งเป็นฤดูร้อน

การทำข้าวแช่ของชาวมอญแต่เดิมจะหุงเองแทบทุกบ้าน ปัจจุบันแต่ละหมู่บ้านจะเรียกริเงินแล้วซื้อเครื่องปรุงต่าง ๆ มาทำรวมกันที่บ้านใดบ้านหนึ่งหรือที่โรงงานซึ่งสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นสถานที่ทำบุญเลี้ยงพระและเลี้ยงคนในวันสงกรานต์ บ้านที่จะทำข้าวแช่จะจัดเตรียมส่วนผสมของ

เครื่องเคียง (กับข้าว) สำหรับรับประทานกับข้าวแช่ไว้ล่วงหน้า เช่น จักเนื้อเค็ม หั่นหัวไชโป้ว ป่นปลาแห้ง ทำไข่เค็มเตรียมไว้แล้วนำมาปรุงในวันหุงข้าวแช่ นอกจากนี้ในวันสงกรานต์จะต้องทำบ้านสงกรานต์ หรือ ศาลเพียงตา ไว้ที่หน้าบ้านที่หุงข้าวแช่หรือที่หน้าโรงทานที่ใช้เลี้ยงพระและเลี้ยงข้าวแช่ในวันสงกรานต์

บ้านสงกรานต์เป็นศาลขนาดเล็กสูงระแนบนัยน์ตาที่ชาวมอญสร้างขึ้นชั่วคราวในเทศกาลสงกรานต์สำหรับเป็นที่วางข้าวสงกรานต์หรือข้าวแช่และอาหารอื่น ๆ เพื่อบวงสรวงบูชาท้าวทิดพรหม บ้านสงกรานต์กว้างยาวประมาณ ๑ คอก ปูพื้นที่ใช้วางถาดเครื่องบวงสรวงด้วยผ้าขาว ตัวบ้านตกแต่งด้วยกระดาษสีต่าง ๆ มีใบมะพร้าวประดับเสาศาลทั้งสี่เสา ที่สำคัญจะต้องมีดอกกรวยพลูกษ์ หรือดอกคูณ (ชาวมอญเรียก ดอกสงกรานต์) ประดับไว้ที่บ้านสงกรานต์ เพื่อให้ดูสดชื่นงดงามด้วย

การทำข้าวแช่ต้องทำตั้งแต่เช้ามืดเพื่อจะได้ถวายพระตั้งแต่เช้า ข้าวสงกรานต์หรือข้าวแช่คือข้าวที่ชาน้ำจืดหมดยาง นำไปหุงให้สุกแบบเป็นตัว แช่น้ำซึ่งอบด้วยควันเทียนหรือน้ำอบดอกกระดังงาหรือดอกมะลิ การหุงข้าวแช่อาจแตกต่างกันตามประเพณีของท้องถิ่น เช่น ชาวมอญเกาะเกร็ดจะใช้ข้าวสารเมล็ดเป็นตัวยาว ๑ กำ ผัดเอาข้าวเปลือกและขี้ผึ้งต่าง ๆ ออก ๗ ครั้ง ล้างน้ำ (ขาว) จืดหมดยาง ๗ ครั้ง นำมาหุงให้พ้นขายคาบ้าน หุงสุกแล้วคดออกจากหม้อใส่ภาชนะคลุมด้วยผ้าขาวไว้แล้วนำไปอบกลิ่นหอม ในสมัยโบราณการอบน้ำสำหรับข้าวแช่ใช้น้ำฝนใสสะอาด ปัจจุบันใช้น้ำกรองที่สะอาด อบด้วยควันเทียนหรือดอกกระดังงาหรือดอกมะลิ บางแห่งใช้วิธีอบข้าวด้วยควันเทียนหรือดอกมะลิให้หอมแทนแล้วต้มน้ำสะอาดให้เดือดทิ้งไว้ให้เย็นเป็นน้ำข้าวแช่เวลารับประทานใช้วิธีตักข้าวอบกลิ่นหอมใส่ถ้วยชามแล้วตักน้ำต้มสุกนั้นใส่ลงในข้าว ข้าวแช่นั้นก็จะมีกลิ่นหอมเช่นเดียวกับที่อบน้ำให้หอม

เมื่อทำข้าวแช่เสร็จแล้วนำหม้อดินเผาที่เรียกว่า หม้อตาลหรือหม้อขนม ล้างให้สะอาดแล้วลนไฟที่จุดจากกาบมะพร้าวให้หม้อหอมกลิ่นควันกาบมะพร้าวซึ่งเมื่อนำไปใส่ข้าวแช่แล้วจะทำให้ข้าวแช่มีรสดีและมีกลิ่นหอมขึ้น

เมื่อหุงข้าวสงกรานต์เสร็จจัดข้าวแช่ใส่หม้อดิน (หม้อสงกรานต์) วางบนถาดพร้อมเครื่องเคียงมีเนื้อเค็มผัดหวาน หัวไชโป้วผัดหวาน พริกหยวกสไลด์ ปลาแห้งผัด กะปิปั้นทอด ตั้งไว้บนศาลเพียงตาน้ำบ้าน ให้หัวหน้าครอบครัวจัดรูปเชิญท้าวทิดพรหมลงมาเสวยข้าวแช่ จากนั้นจึงนำมารับข้าวแช่ (เครื่องเคียง) และข้าวแช่ใส่หม้อสงกรานต์ที่เตรียมไว้ไปถวายพระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ เมื่อทำบุญเสร็จคนหนุ่มสาวจะกลับไปที่บ้านนำข้าวแช่และเครื่องเคียงแห้งเป็นขบวนไปส่งให้ญาติผู้ใหญ่ตามบ้านต่าง ๆ ผู้ใหญ่เมื่อรับข้าวแช่ก็จะให้ศีลตามธรรมเนียม ปัจจุบันประเพณีการนำข้าวแช่ไปส่งผู้ใหญ่เกือบจะหาดูไม่ได้แล้ว เพราะปัจจุบันคนหนุ่มสาวติดภาระหน้าที่การงานกันโดยมาก

ทรงน้ำพระ

หลังจากการทำบุญสงกรานต์แล้ว ๒ วัน ประมาณวันที่ ๑๕ เมษายน ชาวมอญจะทรงน้ำพระพุทธรูปและพระสงฆ์รวมกันที่วัดสำคัญในชุมชน และด้วยความเคร่งครัดในข้อห้ามทางพุทธศาสนาที่หญิงไม่สมควรจะถวายของแก่พระสงฆ์โดยตรง ควรมีสิ่งของกั้นกลาง การทรงน้ำพระของชาวมอญจึงต้องใช้วิธีทรงน้ำผ่านรางทรงน้ำซึ่งตั้งอยู่ในโรงพิธี โรงพิธีนี้สร้างขึ้นโดยการใช้ผ้าขาวกันเป็นห้องสี่เหลี่ยมสำหรับตั้งพระพุทธรูปและให้พระสงฆ์นั่งให้คนทรงน้ำ ด้านหนึ่งเจาะเป็นประตูสำหรับพระเข้าออก ด้านหนึ่งเจาะเป็นช่องสี่เหลี่ยมขนาดเท่ากับรางสำหรับสอดรางทรงน้ำเข้าไปภายในห้องสี่เหลี่ยมที่กันด้วยผ้าขาวไว้ รางทรงน้ำนี้ทำด้วยไม้เนื้อแข็งลักษณะเหมือนรางน้ำ ยาวประมาณ ๓ เมตรครึ่ง มีขาตั้งสูงจากพื้นประมาณ ๒ เมตรทำด้วยไม้เนื้อแข็งเช่นกัน ตั้งรางให้ลาดเอียงประมาณ ๔๕ องศา ปลายด้านหนึ่งสอดเข้าไปในห้องสี่เหลี่ยมที่กันด้วยผ้าขาวประมาณ ๕๐ เซนติเมตร ปลายอีกด้านหนึ่งอยู่นอกห้องที่กันไว้ประมาณ ๓ เมตร ปลายรางด้านที่สอดเข้าไปในห้องที่กันนั้นจะเป็นรูสำหรับให้น้ำไหลลงมารดบนองค์พระพุทธรูปและบนตัวพระสงฆ์ (อภิสา ๒๕๔๒ : ๘๓)

การทรงน้ำพระของชาวมอญเกาะเกร็ดจะกระทำในตอนบ่ายหลังเวลาพระฉันเพลเสร็จเป็นต้นไป ซึ่งอาจจะเป็นเพราะเป็นช่วงเวลาที่อากาศร้อนและพระสงฆ์ปฏิบัติกิจวัตรในเวลากลางวันเสร็จแล้ว ประเพณีทรงน้ำพระของชาวมอญจัดให้มีขบวนกลองยาวหน้าขบวนผ้าไตรสำหรับถวายพระสงฆ์ใช้เปลี่ยนเมื่อเสร็จจากการทรงน้ำมาที่ศาลาการเปรียญ นำขึ้นถวายหมู่พระสงฆ์ พระสงฆ์รับผ้าไตรแล้วสวดชยันโต จากนั้นจึงเริ่มการทรงน้ำ โดยแห่พระพุทธรูปนำมาก่อน ชาวบ้านจะกางกลดกันพระพุทธรูปมาเข้าห้องทรงน้ำโดยตั้งพระพุทธรูปไว้ได้รางทรงน้ำในห้องค์พระพุทธรูปตรงกับรูที่น้ำจะไหลลงมา เมื่อจัดวางพระพุทธรูปเสร็จเรียบร้อยแล้ว ผู้ที่อยู่ในห้องทรงน้ำจะเคาะโลหะให้เกิดเสียงดังเป็นสัญญาณให้ผู้ที่ยืนนอกห้องทรงน้ำ เทน้ำลงในรางน้ำพอประมาณ เป็นการเสร็จพิธีการทรงน้ำพระพุทธรูป เสร็จจากการทรงน้ำพระพุทธรูป เจ้าหน้าที่จะยกพระพุทธรูปออกจากห้องทรงและนิมนต์พระสงฆ์เข้ามาในห้องทรงครั้งละ ๒ รูป โดยมีขบวนดนตรีนำและมีผู้กั้นกลดให้ เมื่อเข้าไปภายในห้องทรงน้ำ พระสงฆ์จะนั่งลงตรงปลายรางซึ่งเจาะรูไว้ที่มุมรางข้างละรูป เมื่อพระสงฆ์นั่งประจำที่เรียบร้อยแล้ว เจ้าหน้าที่จะให้สัญญาณให้ผู้อยู่ภายนอกเทน้ำลงรางพอประมาณ น้ำจะไหลจากต้นรางซึ่งอยู่นอกห้องที่กันไว้มาตามรางไปสู่ปลายรางที่อยู่ภายในห้องทรงน้ำที่กันไว้ด้วยผ้าขาวไหลลงสู่องค์พระสงฆ์ที่นั่งอยู่ปลายราง ทำเช่นนั้นจนครบจำนวนพระสงฆ์ที่นิมนต์มารับการทรงน้ำจึงเป็นการเสร็จพิธี

แห่ทางหงส์ธงตะขาบ

ประเพณีแห่หางหงส์ของชาวไทยเชื้อสายมอญ บางแห่งเรียกว่า ประเพณีแห่ธงตะขาบ หรือเรียกรวมกันว่า ประเพณีแห่หางหงส์ธงตะขาบ จัดขึ้นในช่วงเทศกาลสงกรานต์ เริ่มเตรียมการ ตั้งแต่ก่อนสงกรานต์และจัดพิธีวันสุดท้ายของเทศกาลสงกรานต์ ประเพณีแห่หางหงส์นี้สืบเนื่องมาจากตำนานเรื่องการสร้างกรุงหงสาวดีอดีตเมืองหลวงของประเทศมอญที่กล่าวว่า เมื่อครั้งอดีตภูมิประเทศที่ตั้งกรุงหงสาวดีนั้นเดิมเป็นทะเลมาก่อน แต่ต่อมาดินเงินกลายเป็นที่ราบลุ่มใหญ่ พระพุทธเจ้าได้เสด็จมา ณ ที่นั้น ทรงเห็นหงส์ตัวผู้และตัวเมียคู่หนึ่งมาหากินในทะเลนี้ ชาวมอญถือเป็นนิมิตรดีจึงตั้งเมืองขึ้น ณ ที่แห่งนั้น แล้วตั้งชื่อเมืองว่า เมืองหงสาวดี ฉะนั้นมอญจึงนับถือหงส์ตั้งแต่นั้นมา และจัดให้มีประเพณีแห่หางหงส์ขึ้นเป็นประจำทุกปี (อริสา ๒๕๔๒ : ๘๖)

การเตรียมการจะเริ่มต้นด้วยการเย็บผ้าที่จะทำเป็นหางหงส์ และประดิษฐ์ดอกไม้สำหรับประดับหางหงส์ที่เรียกว่า ดอกขบา ผ้าที่ใช้ทำหางหงส์จะเป็นผ้าอะไรก็ได้ ยาวประมาณ ๓ เมตร กว้างประมาณ ๑ เมตร ตัดให้เป็นรูปลักษณะหัวท้ายมน ส่วนทางหัวใหญ่กว่าหางเล็กน้อย เย็บขอบผ้าเย็บเข้ากับเชือกโดยตลอดทั้งผืนแล้วใช้ไม้ไผ่เหลาแล้วขนาดพอเหมาะ กว้างขนาดเท่ากับความกว้างของผ้าจำนวน ๙ ท่อน ผูกตรึงทางด้านขวางของผ้าเพื่อให้ผ้ากางออก แล้วจึงเอาดอกขบาที่ประดิษฐ์ไว้ด้วยเศษผ้าสีต่าง ๆ ประดับที่ปลายไม้ไผ่ข้างละ ๙ ดอก และติดที่ไม้ไผ่ตามแนวกลางของผ้าอีก ๙ ดอก ตรงหัวมีตะกร้อสานด้วยหวาย ๑ ลูก ติดดอกไม้อีก ๔ ดอก ส่วนที่หางมีตะกร้อลูกเล็ก ๆ ๒ ลูก ติดดอกไม้ลูกละ ๔ ดอก ตะกร้อลูกสุดท้ายนิยมเอาด้ายสีต่าง ๆ ผูกให้ยาวประมาณ ๓๐ เซนติเมตร เพื่อให้ดูพลิ้วไสวเวลาลมพัด การติดลูกตะกร้อนี้นี้เพื่อถ่วงน้ำหนักให้ผ้ากางออกและเพื่อความสวยงาม นอกจากนี้ตามผืนผ้าจะเจาะรูเป็นช่องลมไว้ไม่ให้ผ้าขาดเวลาลมพัดแรง ๆ ส่วนไม้ที่ผูกตรึงขวางผืนผ้าทั้ง ๙ อันนั้น เป็นคติหมายถึงความเจริญก้าวหน้าในการทำมาหากิน สำหรับลูกตะกร้อทั้ง ๓ ลูกหมายถึงพระรัตนตรัยและดอกไม้ที่ประดับนั้นเป็นเครื่องบูชา

การเย็บผ้าหางหงส์มักจะทำกันที่วัดเพราะสถานที่กว้างขวางและเป็นที่ยุมนุมของชาวบ้านอยู่แล้ว ใช้เวลาทำประมาณ ๒ วัน เมื่อเสร็จแล้วก็จัดขบวนแห่มีกลองยาวนำ มีชาวบ้านทุกเพศทุกวัยเข้าร่วมขบวนร้องรำทำเพลงอย่างสนุกสนาน แห่ไปตามหมู่บ้าน มีคนถือบาตรขอรับบริจาคทำบุญไปด้วย เมื่อแห่เสร็จแล้วก็นำเงินและหางหงส์ไปถวายพระที่วัด รับศีลรับพรจากพระและกำหนดวันที่จะนำหางหงส์ไปแขวนซึ่งมักจะเป็นวันสุดท้ายของวันสงกรานต์ทุกปี โดยนำไปแขวนไว้กับไม้ไผ่ตัวหงส์ใกล้ ๆ กับยอดเสาหงส์ การที่ต้องแห่หางหงส์ทุกปี เพราะถือเป็นประเพณีว่า หงส์จะผลัดขนทุกปี โดยเฉพาะหางหงส์จะหลุดหมด หางนั้นชาวมอญถือว่าเป็นสิ่งสำคัญใช้กำหนดทิศทาง เหมือนหางเสือเรือถ้าไม่มียอมไปไม่ตรงทิศทางที่ต้องการ ฉะนั้นชาวไทยรามัญจึงกำหนดให้มีการแห่หางหงส์ขึ้นในวันสงกรานต์ทุกปี เปรียบเสมือนสิ่งชี้แนะหนทางการดำเนินชีวิตของชาวมอญ การสร้างเสาหงส์และการแห่หางหงส์ชาวมอญเชื่อว่าเป็นพุทธบูชาที่ดีจะได้านิสงส์มาก เป็นการน้อมนำให้ระลึกถึงพระรัตนตรัย จึงปฏิบัติเป็นประเพณีต่อมาจนปัจจุบัน

การก่อพระเจดีย์ทราย

ในช่วงเทศกาลสงกรานต์ ชาวมอญมีประเพณีก่อพระเจดีย์ทรายเช่นเดียวกับชาวไทย ชาวมอญทุกเพศทุกวันจะจัดเตรียมทรายมาที่วัดนำไปก่อเป็นเจดีย์เล็ก ๆ ที่บริเวณลานวัด ใกล้พระเจดีย์ตรงหัวมุมวัดด้านทิศตะวันออก เมื่อก่อพระเจดีย์เสร็จจะประดับตกแต่งด้วยธงกระดาษสีต่าง ๆ ให้สวยงามเช่นเดียวกับการก่อพระเจดีย์ทรายทั่ว ๆ ไป กล่าวกันว่าประเพณีก่อพระเจดีย์ทรายในช่วงสงกรานต์นี้เป็นอุบายในการให้คนชนทรายเข้าวัด เพราะทุกปีเมื่อคนเข้ามาทำกิจกรรมในวัดก็จะเหยียบย่ำทรายติดเท้าไป ฉะนั้นประเพณีก่อพระเจดีย์ทรายจะทำให้คนได้บำเพ็ญประโยชน์แก่วัด ซึ่งนับเป็นผลบุญทางอ้อมอย่างหนึ่ง (อริสา ๒๕๔๒ : ๘๘)

แห่ปลา

ประเพณีแห่ปลาเนื่องในเทศกาลสงกรานต์ของชาวมอญสืบเนื่องมาจากตำนานที่เล่าสืบต่อมาของชาวมอญว่า มีพระอาจารย์องค์หนึ่งมีความเชี่ยวชาญในการทำนายโชคชะตา วันหนึ่งได้ตรวจดูดวงชะตาสามเณรที่เป็นลูกศิษย์องค์หนึ่ง พบว่าสามเณรองค์นั้นดวงชะตาขาดในไม่ช้าจะต้องถึงแก่ความตาย จึงสงสารมากแต่ไม่มีหนทางใดช่วยได้ จึงอนุญาตให้กลับไปเยี่ยมญาติโยมที่บ้านเพื่อจะได้พบกันก่อนตาย ขณะนั้นเป็นช่วงหน้าร้อน ระหว่างเดินทางกลับบ้าน สามเณรพบหนองน้ำแห่งหนึ่งน้ำแห่งขุดมีปลาตกคละกุ่มอยู่ในโคลนใกล้จะตาย สามเณรดึงกล่าวจึงตักปลาที่ใกล้จะตายนั้นไปปล่อยในลำคลองแล้วเดินทางต่อไปจนถึงบ้าน ได้พบและพักอยู่ที่บ้านระยะหนึ่งจึงเดินทางกลับวัด เมื่อพระอาจารย์เห็นสามเณรยังมีชีวิตอยู่จึงสอบถามเหตุการณ์ในระหว่างที่กลับไปบ้าน เมื่อสามเณรเล่าให้ฟังพระอาจารย์จึงสันนิษฐานว่า บุญกุศลจากการช่วยชีวิตปลาทำให้สามเณรมีชีวิตอยู่ต่อไป ตำนานดังกล่าวทำให้ชาวมอญมีประเพณีปล่อยปลาในช่วงเทศกาลสงกรานต์เป็นประเพณีสืบต่อมาจนปัจจุบัน เพื่อปลานิสงส์ในการมีชีวิตที่ยืนยาว เดิมชาวมอญเกาะเกร็ดแห่ข้าวแช่ในวันสงกรานต์ และหลังจากวันสงกรานต์จนถึงวันอาทิตย์จึงจัดขบวนแห่ปลา (อริสา ๒๕๔๒ : ๘๘)

แห่น้ำหวาน

ในช่วงเทศกาลสงกรานต์หลังจากวันสงกรานต์พระประมาณ วันที่ ๑๖-๑๘ เมษายนของทุกปี ชาวมอญเกาะเกร็ดจะมี ประเพณีแห่น้ำหวาน ไปถวายพระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ โดยชาวมอญเกาะเกร็ดจะร่วมกันจัดขบวนแห่น้ำหวานไปที่วัดต่าง ๆ จึงได้เรียกกันว่า ประเพณีแห่น้ำหวาน และมีเฉพาะชาวมอญที่เกาะเกร็ดเท่านั้นที่ปฏิบัติ ผู้สูงอายุชาวมอญเกาะเกร็ดเล่าว่า แต่ดั้งเดิมประมาณร้อยปีมาแล้ว ในช่วงเทศกาลสงกรานต์ซึ่งอากาศร้อนจัด ชาวมอญเกาะเกร็ดเห็นว่าพระภิกษุสงฆ์

คงจะกระหายน้ำบ่อย ถ้าได้ดื่มเครื่องดื่มที่มีรสหวานคงจะทำให้สดชื่นขึ้น จึงได้นำน้ำมะเน็ด ซึ่งเป็นเครื่องดื่มรสชาติเปรี้ยวหวานชาเล็กน้อย บรรจุในขวดแก้วพิเศษมีลูกแก้วเล็ก ๆ กลิ้งได้อยู่ตรงคอขวด ขนาดเท่าหน้าอัตรในปัจุบัน นำเข้าจากต่างประเทศครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๕ ไปถวายพระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ เป็นประเพณีเรื่อยมา จนเมื่อไม่มีน้ำมะเน็ดจำหน่ายแล้ว จึงได้เปลี่ยนเป็นถวายน้ำตาลทรายสำหรับให้พระสงฆ์ไว้ดื่มกับมันเทศ ปัจจุบันมักจะถวายเป็นน้ำหวานบรรจุขวดวัดละหลายขวด เฉลี่ยตามปริมาณของจำนวนพระสงฆ์แต่ละวัด ในการจัดชบวนแห่จะมีรถเข็นใส่ขวดน้ำหวานมีชาวมอญทั้งหนุ่มสาวและผู้สูงอายุแต่งกายสวยงามช่วยกันเข็นรถบรรทุกขวดน้ำหวานพร้อมทั้งร้องรำทำเพลงไปด้วย เมื่อถึงวัดใดก็หยุดชบวนและยกน้ำหวานเข้าไปถวายพระสงฆ์ตามที่กำหนดไว้ เมื่อถวายเสร็จก็เคลื่อนชบวนแห่ต่อไปยังวัดอื่นจนกระทั่งถวายน้ำหวานที่เตรียมมาหมดจึงเสร็จพิธี (อริสา ๒๕๔๒ : ๘๙)

ทำบุญกลางบ้าน

หลังจากวันสงกรานต์แล้วอาจจะประมาณ ๗ วัน ชาวมอญเกาะเกร็ดจะมีประเพณีทำบุญเนื่องในเทศกาลสงกรานต์อีกวันหนึ่งคือ ประเพณีทำบุญกลางบ้าน ชาวมอญแต่ละหมู่บ้านจะเรียกริเงินนำไปซื้อวัตถุดิบมาทำอาหารเลี้ยงพระสงฆ์ในตอนเช้าวันใดวันหนึ่งโดยใช้สถานที่จัดเลี้ยงบริเวณกึ่งกลางของหมู่บ้าน หลังจากถวายภัตตาหารเช้าแล้ว ผู้มาทำบุญจะจัดอาหารใส่ปันโตให้พระสงฆ์นำไปฉันเพลที่วัด เป็นประเพณีจัดเป็นประจำทุกปี (อริสา ๒๕๔๒ : ๙๐)

ตักบาตรน้ำผึ้ง

ประเพณีตักบาตรน้ำผึ้งของมอญเป็นประเพณีเก่าแก่ของมอญที่กระทำสืบต่อกันมาแต่โบราณ จัดในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ประเพณีตักบาตรน้ำผึ้งจะมีการทำบุญตักบาตรถวายอาหารคาวหวานแก่พระภิกษุสามเณรเช่นการทำบุญในวันพระตามปกติ แต่ทางวัดจะนำบาตรหรือภาชนะมาเรียงไว้สำหรับใส่น้ำผึ้งที่เตรียมมารินลงในบาตรหรือภาชนะที่จัดไว้เหมือนการตักข้าวใส่บาตร การตักบาตรน้ำผึ้งของชาวมอญเกาะเกร็ดจะทำข้าวต้มลูกโยนห่อด้วยใบพงหรือใบมะพร้าวถวายพระสงฆ์สำหรับจิ้มน้ำผึ้งรับประทานด้วย นอกจากนี้ชุมชนมอญบางชุมชนหญิงสาวจะนำผ้าเช็ดหน้าสำหรับถวายพระรองไว้กับบาตรด้วย (อริสา ๒๕๔๒ : ๙๐)

การตักบาตรด้วยน้ำผึ้งนี้ในสมัยโบราณชาวมอญหวังจะให้พระภิกษุสามเณรได้นำน้ำผึ้งไปผสมยาสมุนไพร เพราะสมัยก่อนจะต้องใช้น้ำผึ้งผสมยาสมุนไพรเป็นลูกกลอน ไม่มียาแผนโบราณหรือยาแผนปัจจุบันที่ผลิตมาสำเร็จรูปเช่นปัจจุบัน ชาวมอญจึงได้มีการทำบุญตักบาตรด้วยน้ำผึ้งเพื่อให้พระสงฆ์ได้ใช้ในการดังกล่าว แต่ถึงแม้ปัจจุบันจะมียาแผนปัจจุบันใช้แพร่หลายแล้วชาวมอญก็ยังจัดให้มีประเพณีนี้อยู่เพราะต้องการรักษาประเพณีดั้งเดิมไว้

คติความเชื่อในเรื่องการทำบุญถวายน้ำผึ้งแก่พระภิกษุสงฆ์ของชาวมอญสืบเนื่องมาจากตำนานหลายตำนาน ดังนี้ เรื่องการถวายน้ำผึ้งแด่พระปัจเจกโพธิ์ ตามตำนานกล่าวว่า พระปัจเจกโพธิ์รูปหนึ่งต้องการจะหาน้ำผึ้งมาผสมโอสถและบังเอิญวันหนึ่งขณะไปบิณฑบาตในหมู่บ้านใกล้ชายป่า มีชาวบ้านนำน้ำผึ้งมาถวายด้วยจิตศรัทธาอยากทำบุญ แต่ไม่มีอาหารอื่นจึงได้นำน้ำผึ้งที่มีอยู่รินใส่ลงในบาตร เมื่อชายผู้นั้นรินน้ำผึ้งเกิดเหตุอัศจรรย์ น้ำผึ้งที่รินลงไปในนั้นมีปริมาณเพิ่มขึ้นจนล้นบาตร ขณะนั้นมีหญิงชาวบ้านคนหนึ่งซึ่งกำลังทอดผ้าอยู่เห็นความอัศจรรย์ที่น้ำผึ้งเพิ่มขึ้นจนล้นบาตรและเกรงว่าน้ำผึ้งจะเปื้อนมือพระปัจเจกโพธิ์ จึงรีบนำผ้าที่ทอดแล้วถวายแด่พระปัจเจกโพธิ์เพื่อใช้ซับน้ำผึ้งที่ไหลล้นบาตร จากนั้นชายผู้ถวายน้ำผึ้งได้อธิษฐานขอให้ทานิสงส์แห่งการทำบุญครั้งนี้ดลบันดาลให้เขาได้เกิดเป็นผู้มั่งคั่งและมีอำนาจ ส่วนหญิงผู้ถวายผ้าซับน้ำผึ้งอธิษฐานขอให้เกิดเป็นผู้ที่มีความงามและมีทรัพย์ ต่อมาเมื่อชายและหญิงนั้นสิ้นชีวิตลงจึงได้ไปเกิดใหม่เป็นพระราชามีความเข้มแข็งและมั่งคั่ง ส่วนหญิงผู้ถวายผ้าแด่พระปัจเจกโพธิ์ไปเกิดเป็นพระราชธิดาที่มีความงามและมั่งคั่งของพระราชาก็อีกเมืองหนึ่ง

เรื่องการถวายน้ำผึ้งแด่ พระวิปัสสี พระอดีตชาติหนึ่งขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามตำนานกล่าวว่า ครั้งหนึ่งในสมัยพระวิปัสสี พระราชาและชาวเมืองแข่งขันทำบุญถวายทานแด่พระวิปัสสี ทั้งสองฝ่ายแข่งขันกันถึง ๖ ครั้ง ก็ยังไม่มีใครแพ้ใครชนะ ต่างฝ่ายต่างพยายามหาของแปลกมาถวายพระวิปัสสี จนกระทั่งวันหนึ่งมีชายชาวบ้านป่าเดินถือรวงผึ้งผ่านประตูเมืองเข้ามา ชาวเมืองที่ประตูเมืองเห็นรวงผึ้งก็นึกได้ว่ายังไม่มีใครนำรวงผึ้งไปถวายพระวิปัสสี จึงเข้าไปขอซื้อรวงผึ้งจากชาวบ้านป่านั้นโดยให้ราคาสูงมาก ชายชาวบ้านป่าสงสัยจึงถามชาวเมืองว่าทำไมจึงจะซื้อรวงผึ้งของเขาดูด้วยราคาสูงมาก ชาวเมืองจึงเล่าเรื่องราวการแข่งขันทำบุญถวายทานแด่พระวิปัสสีระหว่างชาวเมืองกับพระราชา ชายชาวป่าจึงขอร่วมทำบุญด้วยโดยขอถวายรวงผึ้งโดยไม่คิดมูลค่า ชาวเมืองทั้งหลายได้ทราบ ต่างดีใจ จึงช่วยกันนำรวงผึ้งมาบีบเอาน้ำผึ้งใส่ถาดทองคำใบใหญ่ผสมกับนมเนยคลุกเคล้ากันแล้วนำไปถวายพระวิปัสสีและพระสงฆ์ทั้งหลาย (อภิลักขิต ๒๕๔๒ : ๙๒)

ด้วยทานิสงส์การถวายทานด้วยน้ำผึ้งของชายผู้นี้ เขาได้ไปเกิดในเทวโลกและต่อมาเกิดเป็นพระราชาแห่งกรุงพาราณสี เกิดเป็นพระราชกุมารในราชวงศ์ศากยะมีนามว่า สิวลิกุมาร แปลว่า ผู้ให้ลาภ เพราะเมื่อตอนพระราชมารดาทรงพระครรภ์มีผู้นำเครื่องราชบรรณาการมาถวายเป็นจำนวนมาก เมื่อเจริญพระชนมายุได้ออกบวชกับพระสารีบุตรจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์และสมบูรณ์ด้วยปัจจัยลาภ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงยกย่องพระสิวลีว่า เป็นภิกษุผู้มีลาภเป็นเลิศ

ชาวมอญมีความเชื่อในทานิสงส์การทำบุญด้วยน้ำผึ้งตามตำนานเรื่อง การถวายน้ำผึ้งแด่พระปัจเจกโพธิ์และการถวายน้ำผึ้งแด่พระวิปัสสีพุทธเจ้า จึงมีประเพณีตักบาตรน้ำผึ้งสืบมาจนทุกวันนี้

บทที่ ๔

บทบาทของชนชาติมอญในประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย

นโยบายของรัฐบาลในการปกครองชาวมอญ

ชาวมอญที่อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทย ไม่ว่าจะโดยการอพยพเข้ามาเองหรือถูกกวาดต้อนเข้ามาได้รับการต้อนรับและเลี้ยงดูเสมอหน้ากัน เทียบเท่ากับพลเมืองไทย ได้รับพระราชทานที่ดินให้ตั้งบ้านเรือนโดยปกติจะจัดให้อยู่รวมกันในหมู่บ้านของตน เช่น หมู่บ้านมอญที่สามโคก ปากเกร็ด นครเขื่อนขันธ์ เป็นต้น และตั้งผู้นำชาวมอญที่ได้รับความนิยมนับถือในหมู่บ้านของตนให้เป็นหัวหน้าดูแลทั่วกล่าว รัฐบาลติดต่อกับชาวมอญโดยผ่านหัวหน้าเหล่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลตลอดจนขุนนางไทยกับพวกมอญในระยะแรกจึงมีน้อย เพราะรัฐบาลมิได้เข้าไปปกครองโดยตรง ผู้ที่ได้รับเลือกให้เป็นหัวหน้าในแต่ละชุมชนจะได้รับการแต่งตั้งให้มีตำแหน่งและยศศักดิ์ ลดหลั่นกันลงมาและให้ไปขึ้นกับหัวหน้าใหญ่ที่จักรีมอญ ซึ่งเป็นผู้ควบคุมกองมอญทั้งหมดในประเทศไทย เช่น พระยารามัญวงศ์ ซึ่งมียศเสมอจตุสดมภ์ในสมัยกรุงธนบุรี หรือ เจ้าพระยามหาโยธา จางวาง คักดินา ๓,๐๐๐ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ วิธีการตั้งผู้นำคนกลุ่มน้อยในประเทศไทยให้เป็นหัวหน้าปกครองพวกเดียวกันดังกล่าว เป็นนโยบายของรัฐบาลไทยที่ใช้มานานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๖๙-๗๐)

ให้ประกอบอาชีพตามอัธยาศัย ไม่ว่าจะประกอบเกษตรกรรมหรือการค้า ตลอดจนบางคนที่มีสมัครใจจะรับราชการ ตลอดจนบางคนที่มีสมัครใจจะรับราชการ ก็โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้มีตำแหน่งและยศศักดิ์ต่าง ๆ กัน เช่น พระยาเกียรติ พระยาราม เป็นต้น

นอกจากนี้รัฐบาลไทยยังอนุญาตให้ชาวมอญได้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาตามวินัยปฏิบัติของตนซึ่งแตกต่างไปจากไทยเล็กน้อย ตลอดจนสามารถปฏิบัติกิจกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อของตน เช่น การนับถือผี และการฉลองเทศกาลต่าง ๆ เป็นต้นว่า สงกรานต์ เรื่องภาษานั้นรัฐบาลก็ไม่ได้บังคับให้หันมาใช้ภาษาไทยแต่เพียงภาษาเดียว แต่ให้ใช้ภาษาเดิมได้ตามใจสมัคร

ยิ่งไปกว่านั้น มอญที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยยังได้รับอนุญาตให้มีการติดต่อกับพรรคพวกญาติพี่น้องที่อยู่ในเมืองมอญ ดังจะเห็นได้ว่ามีชาวมอญในประเทศไทยขอลากลับไปเยี่ยมญาติพี่น้องที่เมืองเมะลาลังบ้าง เมืองทวายบ้างอยู่เนือง ๆ และพระสงฆ์รามัญก็ได้รับอนุญาตให้ลาออกไปนมัสการพระเจดีย์ที่ย่างกุ้งตามความศรัทธา พร้อมทั้งเยี่ยมเยียนญาติพี่น้องในเมืองมอญเช่นกัน การอนุญาตให้มีการติดต่อดังกล่าว นอกจากจะมีผลทางด้านจิตวิทยาในการปกครองชาวมอญอพยพแล้ว ในขณะเดียวกันก็เป็นประโยชน์แก่รัฐบาลไทยทั้งทางตรงและทางอ้อม คือทำให้รัฐบาลสามารถทราบข่าวความเคลื่อนไหวในประเทศพม่าด้วย

ในตอนต้นศตวรรษปัจจุบัน ชุมชนมอญในประเทศไทยประกอบด้วยชาวมอญสองกลุ่มที่พูดภาษาถิ่นแตกต่างกัน กลุ่มที่หนึ่ง ประกอบด้วยผู้พูดภาษาถิ่นหงสาวดี เป็นพวกแรกที่ตั้งรกรากในประเทศไทย และบางครั้งถูกเรียกว่า “มอญเก่า” กลุ่มที่สอง พูดภาษาถิ่นเมาะตะมะ มาถึงไม่นานมานี้ ประกอบด้วยผู้อพยพที่มาถึงระหว่าง พ.ศ. ๒๑๒๗ ถึง ๒๓๕๘ (Guillon 1999: 208)

ก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง การตั้งรกรากของมอญจะพบที่อยุธยา ปทุมธานี ปากเกร็ด ปากลัด (พระประแดง) และธนบุรี รวมทั้งที่ระแหง (ตาก) อุทัยธานี ลพบุรี กาญจนบุรี และบ้านโป่ง (ราชบุรี) ภาษามอญยังคงพูดกันเกือบทุกหนแห่งในหมู่บ้านและยังคงเลือกผู้ใหญ่บ้านเป็นชาวมอญ ซึ่งอยู่ภายใต้การนำของจักรีมอญ หัวหน้าของชาวมอญทั้งหมดในประเทศไทย

ยังมีเจ้าชายและครอบครัวเจ้านายต่าง ๆ ที่ยังปฏิบัติตามประเพณีเก่าแก่หลังจากตั้งรกรากในประเทศไทยแล้ว ครอบครัวเหล่านี้ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดเป็นลูกหลานของเจ้าพระยามหาโยธา ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ได้รับจากกษัตริย์ไทย เจ้าชายองค์นี้มีชื่อในขณะนั้นว่า พญาเจ่ง อพยพสู่ประเทศไทยใน พ.ศ. ๒๓๑๘ นำคนหนึ่งหมื่นเข้ามาด้วย สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงต้อนรับพวกเขาให้ตั้งรกรากที่เมืองนนทบุรี ทรงตั้งเป็นผู้หัวหน้าชุมชนมอญในประเทศไทยทั้งหมด และทรงมอบภารกิจให้พิชิตตะนาวศรี ซึ่งได้ทำสำเร็จอย่างสงบเนื่องจากบรรดาเจ้าเมืองเล็กน้อยทั้งหมดและหัวหน้าหมู่บ้านต่างรวบรวมพลเตรียมพร้อมให้แล้ว ผลก็คือ หลังจากกองทหารอังกฤษได้ชัยชนะเหนือพม่าใน พ.ศ. ๒๓๖๙ ตัวแทนอังกฤษประจำราชสำนักไทย พันโทเฮนรี เบอนี (Maj. Henry Burney) ได้ขอร้องเขาอย่างเป็นทางการให้ตั้งราชวงศ์มอญขึ้นใหม่ เขาปฏิเสธข้อเสนอนี้ ยินดีกับการเป็นพันธมิตรและเกียรติยศที่เสนอให้เขาโดยกษัตริย์ไทยยิ่งกว่าการเอาชนะหงสาวดีที่ได้เต็มไปด้วยอันตราย ที่ชาวมอญทั้งหมดยังจดจำความนองเลือดนั้นอยู่ในหัวใจพวกเขาได้อย่างชัดเจน

ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทานชื่อสกุล ศษเสนี ให้กับลูกหลานเชื้อสายตรงของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ผู้สืบสกุลในปัจจุบันคือ ศ.นพ.สุเอ็ด ศษเสนี นายกสมาคมไทยรามัญในกรุงเทพฯ

ชนชั้นสูง พลเรือน รวมทั้งทหารชาวมอญทั้งหมด ได้ตั้งลงอย่างมั่นคงในประเทศไทย และคงจะเป็นผลของการแต่งงานของตระกูลทั้งหลาย การได้รับตำแหน่งระดับต่าง ๆ ในสังคมไทยด้านการบริหาร การทหาร และการพาณิชย์ สิ่งนี้ทำให้เบอนีเขียนในจดหมายฉบับหนึ่งว่า “เจ้าหน้าที่จำนวนมากของประเทศนี้ที่จริงเป็นชาวมอญ” และภายหลังต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๑ เอริก ไฮเดน ฟาเดน (Erik Seidenfaden) ได้สังเกตว่า “เป็นที่รู้กันดีว่าตระกูลที่โดดเด่นที่สุดของเราหลายตระกูลทั้งบรรดาพวกเจ้าและสามัญชนได้ผสมปนเปกับเลือดมอญอย่างเข้มข้น ซึ่งได้สร้างบุคคลต่าง ๆ ที่ยอดเยี่ยมของเราทั้งหญิงและชาย”

การป้องกันประเทศไทย

กรมรามัญ

ชาวมอญที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยนั้น ทางรัฐบาลไทยมิได้ถือเป็นชาวต่างประเทศแต่อย่างใด ทุกครั้งที่กล่าวถึงชาวไทยก็จะกล่าวถึงชาวมอญ และชาวลาวควบคู่กันไปด้วยทุกครั้ง ในฐานะพลเมืองของประเทศ ชายฉกรรจ์มอญมีหน้าที่ต้องทำราชการ เริ่มตั้งแต่อายุ ๑๘ ปี ก็ขึ้นทะเบียนเป็น “ไพร่สม” เพื่อฝึกหัดงานกับมูลนาย พออายุได้ ๒๐ ปี ก็ขึ้นทะเบียนเป็น “ไพร่หลวง” คือทำหน้าที่รับราชการโดยตรง จนกระทั่งอายุ ๖๐ ปี จึงจะปลดชรา หรือว่ามีบุตรชายเข้ารับราชการ ๓ คน ก็จะปลดประจำการได้ก่อนอายุ ๖๐ ปี ทั้งไพร่สมและไพร่หลวงจะต้องเข้าสังกัดอยู่ในกรมของขุนนางกรมใดกรมหนึ่งให้แน่นอน กรมของขุนนางมีลักษณะเป็นทั้งที่รวมกำลังพล และหน่วยงานที่ปฏิบัติงานในการบริหารราชการ ประกอบด้วย เจ้ากรม เป็นผู้บังคับการ ปลัดกรม เป็นผู้ช่วย และสมุหนับญี่ ผู้เก็บรายชื่อไพร่ซึ่งอยู่ในสังกัดกรมนั้น สำหรับเทียบกับบัญชีทางว่าของกรมพระสุรัสวดี (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๙๕-๙๖)

ไพร่หลวงรามัญจัดเป็นไพร่หลวงฝ่ายทหารหรือฝ่ายขวา มีหน้าที่ในการศึกสงครามและการป้องกันประเทศ ขึ้นกับฝ่ายกลาโหม ในสมัยกรุงศรีอยุธยาไม่มีหลักฐานการแบ่งกรมกองรามัญที่ชัดเจน มีแต่เพียงตำแหน่งหัวหน้ากองมอญ ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมดูแลว่ากล่าวคนมอญที่อยู่ในประเทศไทยทั้งหมดในยามสงบ และเป็นแม่ทัพคุมกองมอญในยามสงคราม มียศเป็นพระยาตำแหน่งจกักรมมอญ เช่น พระยาบำเรอภักดิ์ ซึ่งเลื่อนขึ้นเป็นพระยารามัญวงศ์ในสมัยกรุงธนบุรี

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้แบ่งแยกไพร่หลวงรามัญเป็นกรมใหญ่ ๆ ๕ กรม ตามหลักฐานในพระอัยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง มีเจ้ากรมยศเป็นพระยา ถือศักดินา ๑,๖๐๐ คือ

๑. กรมตั้งทองซ้าย พระยาเกียรติ เป็นเจ้ากรม
๒. กรมตั้งทองขวา พระยาราม เป็นเจ้ากรม
๓. กรมดาบสองมือ พระยานครินทร์ เป็นเจ้ากรม
๔. กรมอาทมาตซ้าย พระยาภักดีสงคราม เป็นเจ้ากรม
๕. กรมอาทมาตขวา พระยารัตนจักร เป็นเจ้ากรม

ไพร่หลวงรามัญอยู่ในบังคับของขุนนางในแต่ละกรม แบ่งเป็นหมู่ ไพร่ในหมู่เรียกว่า ลูกหมู่ หรือ บุตรหมู่ หัวหน้าหมู่เรียก เจ้าหมู่ เจ้าหมู่มีตำแหน่งเป็นนายหมวดไปขึ้นต่อขุนนางที่เป็นนายกกอง นายกกองไปขึ้นต่อเจ้ากรม กรมรามัญดังกล่าวอยู่ในบังคับของเจ้าพระยามหาโยธาจางวางศักดินา ๓,๐๐๐ แต่ครั้งสิ้นเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ในสมัยรัชกาลที่ ๔ แล้ว ก็ไม่ได้ตั้งเจ้าพระยามหาโยธาอีก กรมรามัญทั้งปวงจึงอยู่ในบังคับของกรมพระกลาโหม

นอกจากกรรมมอญทั้ง ๕ แล้ว ยังมีกรรมมอญที่ยกไปประจำตามเมืองต่าง ๆ อีก แต่เวลาสักก็ยังไม่รวมกับกรรมทั้ง ๕ เช่น กองทหารปืนเมืองนครเขื่อนขันธ์ซึ่งกรมตั้งทองขวาเป็นผู้นำสักในทะเลเบียนสัสดี นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามีไพร่หลวงรามัญไปสักสมทบอยู่ในกรมอื่น ๆ ได้แก่ กรรมมอญลาว กรรมมริน กองทหารม้า

ลักษณะควบคุมไพร่หลวงนั้นกำหนดเอาครัวเรือนเป็นที่ตั้ง บิดาสั่งกัตรกรมไหนบุตรหลานจะต้องอยู่กรรมนั้นด้วย จะย้ายกรมก็ต่อเมื่อได้รับอนุญาต ถ้าสั่งกัตรกรมในราชธานี ไพร่กรรมนั้นก็จะต้องตั้งถิ่นฐานอยู่ในวงหัวเมืองราชธานี ถ้าเป็นไพร่คงเมืองชั้นนอกเมืองไหน ก็ต้องอยู่แขวงเมืองนั้น ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในเวลาเกณฑ์แรงใช้ในราชการทั้งในยามศึกและยามสงบ

นอกจากนี้ยังมีมอญอีกพวกหนึ่งมิได้มีฐานะเป็นไพร่หลวง แต่เป็นไพร่เจ้า สังกัดในกรมของเจ้า ซึ่งเป็นแต่เพียงที่รวมกำลังพล ไม่เกี่ยวข้องกับการบริหารราชการแผ่นดิน ไพร่ที่ลงทะเลเบียนกับกรมของเจ้า พวกเจ้ามีสิทธิและอำนาจเหนือไพร่ในกรมของตน และไพร่ในกรมเจ้าก็ไม่ต้องทำราชการ งานของไพร่ได้แก่งานที่เจ้ากำหนด อาจจะเป็นงานของเจ้าเอง หรือเป็นงานที่เจ้ารับมาจากพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ กรมของเจ้ามีเจ้าเป็นเจ้าของและมีขุนนางอย่างน้อย ๓ คน คือ เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหนับญี่เป็นผู้ควบคุมและดำเนินงาน ยศของขุนนางที่เป็นเจ้ากรมจะเป็นสัดส่วนกับยศของเจ้าซึ่งเป็นเจ้าของกรรมนั้น เช่น กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ จะมีกรมซึ่งขุนนางที่เป็นเจ้ากรมถือยศเป็น “หมื่น”

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาคงจะมีมอญในกรมเจ้าด้วย แต่ในสมัยธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้มีข้อห้ามไม่ให้ชาวมอญเป็นไพร่ในกรมเจ้าทั่วไป ยอมให้มีแต่กรมพระราชวังบวรแห่งเดียว ไพร่รามัญที่สังกัดกรมพระราชวังบวรแบ่งเป็น ๓ กรม เจ้ากรมมียศเป็น “พระ” คือ .

๑. กรรมมอญขวา	พระปราบอังวะ เป็นเจ้ากรม
๒. กรรมมอญซ้าย	พระชนะภูกาม เป็นเจ้ากรม
๓. กรรมมอญกลาง	พระภักดีสรเดช เป็นเจ้ากรม

เมื่อสิ้นกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวร และโปรดให้กรรมมอญวังหน้าทั้ง ๓ กรมมาขึ้นกับกรมพระกลาโหม เช่นเดียวกับกรรมมอญวังหลวงทั้ง ๕ กรม (สุจิตต์ลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๖๘)

อนึ่ง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้พระราชทานเลิก (ไพร่) ซึ่งสังกัดกรรมมอญทั้ง ๘ แก่พระองค์เจ้าชายกฤษดาภินิหาร (กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์) เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ไว้สำหรับใช้สอยส่วนพระองค์จำนวน ๔๗ คน โดยให้แยกขาดจากหมู่มาดักแปลงเป็นเลกส่วนพระองค์ ที่เป็นเช่นนี้อาจเนื่องมาจากการที่กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ทรงมีเจ้าจอมเป็นคนมอญ คือ เจ้าจอมมารดากลิ่น ซึ่งเป็นธิดาของพระยาดำรงคธาพลชั้น (จ๋ย) ผู้เป็นบุตรของเจ้าพระยา

มหาโยธา (ทอเรียะ) เลกที่ได้รับพระราชทานจึงเป็นคนมอญจากกรรมมอญ ๘ กรรมมากกว่ากรรมอื่น (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๑๐๑-๑๐๒)

โดยทั่วไป งานของไพร่หลวงรามัญทำแยกเป็น ๒ ประเภทคือ งานฝ่ายทหารในยามสงคราม และงานฝ่ายพลเรือนในยามสงบ

ในยามสงครามไพร่หลวงรามัญจะถูกเกณฑ์เข้ากองทัพพร้อมอยู่ในทัพหน้าไปสู้รบด้วยทุกครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสงครามกับประเทศพม่า จะต้องมียกทัพของมอญเข้าร่วมด้วยทุกครั้ง ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังเช่น คราวอะแซหวุ่นกี้ตีหัวเมืองเหนือใน พ.ศ. ๒๓๑๘ ได้ทรงจัดกองมอญเข้าในกองทัพหลายกอง คือ กองมอญพระยารามัญวงศ์ ให้เดินทัพผ่านทางในเมืองพิษณุโลก ขึ้นไปตั้งค่ายประชิดค่ายพม่าซึ่งล้อมเมืองพิษณุโลกทางด้านเหนือ กองมอญพระยากลางเมืองไปตั้งอยู่ที่ค่ายบางทรายในกองของพระยาราชสุภาวดี และต่อมาได้ยกขึ้นมารวมกับกองทัพพระโหราธิบดี ยกไปชุมนุมอยู่ทางด้านหลังค่ายพม่าฝั่งตะวันตก คอยตีกระหนาบเมื่อเห็นพม่ารบพุ่งกับกองทัพเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ ส่วนกองมอญที่พระยาแจ้งคุมไปนั้นให้ไปตั้งดักพม่าที่เมืองกำแพงเพชร ส่วนมากแล้วหน้าที่ที่กองทัพมอญได้รับคือ การไปขัดตาทัพเข้าศึก เพื่อเป็นการตัดกำลังและถ่วงเวลาคอยจังหวะให้กองทัพหลวงเตรียมพร้อมที่จะตั้งรับได้ เช่น คราวศึกพระเจ้าปดุง พ.ศ. ๒๓๒๘ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงจัดให้พระยามหาโยธา (แจ้ง) คุมกองมอญจำนวน ๓,๐๐๐ คน ยกออกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่ด่านกรามช้าง ซึ่งเป็นช่องเขาริมลำน้ำแควใหญ่

ส่วนในยามสงบงานที่ไพร่หลวงต้องทำระหว่างเข้าเวร มักจะเป็นงานโยธาเกี่ยวกับการทำนุบำรุงบ้านเมือง สร้างและซ่อมแซมพระราชวังต่าง ๆ ตลอดจนชุดคูคลอง ดังเช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์กองรามัญเมืองนครเขื่อนขันธ์ไปตัดไม้เสารอดเพื่อนำไปซ่อมแซมท้องพระโรงและพระที่นั่งเมืองลพบุรีใน พ.ศ. ๒๔๐๐ และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ ได้โปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นผู้วางแผนสร้างเมืองปราจีนบุรี ณ ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง โดยเกณฑ์มอญบ้านสามโคกจังหวัดปทุมธานี มาตั้งกองทำอิฐก่อกำแพงเมืองและป้อมค่าย ได้สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ นอกจากนี้บางครั้งยังต้องช่วยติดตามจับผู้ร้ายหลบหนีอีกด้วย ตามหัวเมืองไพร่ส่วยก็มีหน้าที่ทำส่วยต่าง ๆ ส่งหลวงตามกำหนด ในสมัยรัตนโกสินทร์มีงานที่สำคัญและเป็นหน้าที่ของไพร่หลวงรามัญโดยเฉพาะคือ การสืบราชการความเคลื่อนไหวในประเทศพม่า ทั้งนี้เพราะชาวมอญชำนาญในเส้นทางและคุ้นเคยกับสถานที่เนื่องจากเคยอาศัยอยู่ที่นั่นมาก่อน และยังมีญาติพี่น้องคอยให้การต้อนรับและให้ข่าวอีกด้วย

การถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา

ชาวมอญทั้งชายและหญิงเมื่อแรกเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น จะต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สาบานตนเข้าเป็นไพร่หลวงรับใช้ได้เบื้องพระยุคลบาท ดังปรากฏหลักฐานในประกาศ

อธิษฐานน้ำพระพิพัฒน์ ครั้นรามัญมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารรัชกาลที่ ๒ เมื่อเข้ารับราชการแล้วผู้ที่เป็นขุนนางและภรรยาขุนนางที่มีศักดินาตั้งแต่ ๕๐๐ ขึ้นไป ตลอดจนขุนหมื่นนายกองปลัดกองเจ้าหมื่นนายหมวดทั้งปวง ต้องมาถือน้ำอีกปีละ ๒ ครั้ง คือ ในเทศกาลตรุษและสารท ซึ่งตรงกับวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ และวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ ตามลำดับ บรรดาหัวเมืองทั้งปวงก็ต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาเช่นเดียวกับในกรุงเทพฯ เมืองใหญ่ที่มีเมืองขึ้นหลาย ๆ เมือง เจ้าเมืองกรมการในเมืองขึ้นเหล่านั้นก็ต้องมาถือน้ำในเมืองใหญ่นั้น เช่น เจ้าเมืองรามัญ ๗ เมือง ต้องมาถือน้ำในเมืองกาญจนบุรีตามเวลาที่กำหนด (สุพรรณ ๒๕๑๙ : ๑๐๗)

การรับตราภูมิคุ้มห้าม

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าชาวมอญที่อยู่ในประเทศไทยนั้น อยู่ในฐานะไพร่ข้าแผ่นดินเช่นเดียวกับคนไทยทั่ว ๆ ไป ดังนั้นไพร่หลวงรามัญจึงได้รับพระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามเป็นสิ่งตอบแทนในการทำราชการ เช่นเดียวกับบรรดาไพร่หลวงทั่ว ๆ ไป ใช้แสดงแก่เจ้าพนักงานผู้เก็บภาษีอากร ในเวลาที่ออกจากราชการกลับไปทำมาหากินยังถิ่นฐานบ้านเรือนของตนในท้องที่ห่างไกลจากพระนครหลวงออกไป เพื่อจะได้ลดหย่อนผ่อนปรนในเรื่องภาษีอากรเป็นพิเศษหรือบางทีก็ไม่ต้องเสียเลย (สุพรรณ ๒๕๑๙ : ๑๐๘)

การศาล

ในด้านการศาลก็เช่นเดียวกัน เมื่อไพร่หลวงรามัญเกิดคดีความขึ้น ก็โปรดเกล้าฯ ให้ไปชำระความกันภายใต้ศาลและกฎหมายไทยเหมือนชาวไทยทุกประการ แม้ว่าโดยปกติจะได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้ปกครองกันเองโดยขึ้นตรงต่อรัฐบาลก็ตาม ส่วนศาลชั้นต้นตามหัวเมืองนั้น ถ้ามีชาวมอญอยู่จำนวนมากก็โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งชาวมอญให้เป็นกรมการประจำอยู่ในศาล เช่น ศาลหัวเมืองนนทบุรี เป็นต้น แต่ถ้าเป็นความอุทธรณ์ก็ต้องส่งเข้ามากรุงเทพฯ เพื่อใช้ตุลาการและลูกขุนไทยในการตัดสินชี้ขาด (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๖๙)

ในเรื่องการศาลนี้แสดงให้เห็นฐานะของชาวมอญอย่างเด่นชัดว่า เท่าเทียมกับชาวไทยทุกประการ ผิดกับชนชาติอื่น ๆ เช่น จีน แขก ซึ่งถือเป็นคนต่างชาติ คือนอกจากจะไม่ได้เป็นไพร่หลวงแล้ว ยังต้องไปขึ้นศาลพิเศษต่างหากในกรมทำอีกด้วย

กองอาทมาต

ในสมัยที่ไทยทำสงครามกับพม่าอยู่นั้น การสืบข่าวศึกและลาดตระเวนปลายด่านนับว่าเป็นงานสำคัญและเป็นประโยชน์ต่อการสงครามอย่างมาก เพราะถ้ารู้ว่าข้าศึกเตรียมกำลังจะยกเข้ามาตีทางด้านไหนเมื่อไรแล้ว จะสามารถจัดทัพและวางแผนการในการตั้งรับการโจมตีหรือจะยกออกไปขัดตาทัพไว้ก่อนได้ทันทั่วทั้งที่ หน้าที่ในการตรวจตระเวนด้านทางปลายแดนนี้แต่เดิมคงเป็นของกรมตำรวจภูธรและกรมตำรวจภูบาล ต่อมาเมื่อมีมอญอพยพเข้ามาอยู่มากจึงมอบให้พวก

มอญเป็นพนักงานตรวจตระเวนทางต่อแดนเข้าไปจนถึงในประเทศพม่า เพราะมีความชำนาญชำนาญในเส้นทางและรู้ทั้งภาษามอญและภาษาพม่าดี โดยตั้งเป็นกรมขึ้นมาเรียกว่า กรมอาทมาต ซึ่งต่อมาได้แยกเป็น กรมอาทมาตซ้าย และกรมอาทมาตขวา ลักษณะการสืบข่าวราชการของกรมมอญอาทมาตมีทั้งการตั้งกองมอญไปลาดตระเวนที่ปลายด่านต่อแดนกับประเทศมอญพม่า คอยดักจับพม่า รามัญส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อซักถามข่าวคราวความเคลื่อนไหวและเหตุการณ์ในประเทศพม่า และการแต่งคนออกไปสืบราชการในเมืองเมาะลัมเล็งหรือมะละแหม่งซึ่งอยู่ต่อแดนไทย ทั้งนี้โดยไปติดต่อกับเพื่อนหรือญาติพี่น้องที่อยู่ในเมืองนั้น ๆ การตระเวนตรวจด้านและสืบข่าวราชการนี้ เมื่อแรกเป็นหน้าที่ของกรมมอญอาทมาตซ้ายและขวา แต่ต่อมาได้กลายเป็นหน้าที่ของรามัญทั้ง ๕ กรม (สุจริตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๖๙)

การสืบข่าวราชการของกองมอญอาทมาตดังกล่าวเป็นประโยชน์ต่อทางราชการมาก ดังเช่นเหตุการณ์ใน พ.ศ. ๒๓๖๓ กองมอญอาทมาตที่ตระเวนด่านเข้าไปสืบข่าวในแดนพม่าถึงแขวงเมืองเว หรือ เย ทางเหนือเมืองทวาย จับได้ขุนนางพม่าผู้เชิญตราลงมาเกณฑ์ทัพเมืองทวาย จึงทราบพม่าเตรียมกองทัพจะยกมาตีเมืองไทย ฝ่ายไทยจึงได้เตรียมกองทัพไว้คอยต่อสู้กับพม่าถึง ๔ ทัพ ยกไปตั้งรับพม่าที่จะยกเข้ามายังด่านต่าง ๆ เช่น ด่านเจดีย์สามองค์ ด่านสิงขร การที่ไทยเตรียมกองทัพไว้พร้อมที่จะต่อสู้พม่าเช่นนี้ทำให้พม่าไม่กล้ายกเข้ามาโจมตีจึงได้เลิกกองทัพกลับไปหมด (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๑๑๔)

กองตระเวน

ในสมัยอยุธยา กรมกองตระเวนซ้ายและกรมกองตระเวนขวามีหน้าที่ในการรักษาความสงบเรียบร้อย สอดส่องไม่ให้มีโจรผู้ร้าย และแจ้งเหตุเพลิงไหม้ทั้งในพระนครและหัวเมือง ตลอดจนการตัดสินคดีความอุกฉกรรจ์กรมทั้งสองนี้ขึ้นอยู่กับกรมพระนครบาล ในบังคับบัญชาของพระยายมราชผู้เป็นเสนาบดี ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลายหลังจากที่สมุหนายก สมุหกลาโหม และพระคลัง มีอำนาจออกไปควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ และหัวเมืองแถบปากอ่าว ตามลำดับหน้าที่ของกรมกองตระเวนทั้งสองจึงถูกจำกัดให้มีอยู่เฉพาะในพระนครเท่านั้น (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๑๑๕-๑๑๖)

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กัปตัน เอมส์ (Captain S.J.B Ames) ชาวอังกฤษเป็นผู้จัดตั้งกองตำรวจขึ้น เรียกว่า "กองโปลิศ" ในปี พ.ศ. ๒๔๐๓ เพื่อทำการจ้างโปลิศลาดตระเวนรักษาตามถนน กำแพงชั้นนอกในที่ ๆ มีราษฎรตั้งอยู่มาก ทั้งนี้เพราะกองตระเวนที่มีอยู่มีกำลังไม่พอกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน ในชั้นแรกตั้งกองตำรวจเป็นกองเล็ก ๆ ส่วนมากจ้างพวกแขกมลายู และอินเดียมาเป็นพลตำรวจอยู่ในบังคับบัญชาของกัปตันเอมส์ ซึ่งเป็นอธิบดีกรมตำรวจ

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ตั้งกรมต่าง ๆ ขึ้น ๑๒ กรม กรมกองตระเวนและการโปลิศ ก็ไปขึ้นอยู่กับกรมพระนครบาล หรือ กรมเมือง มีคณะกรรมการซึ่งประกอบด้วย กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ พระยาเทพประทุม และ พระยาธรรมสารนิติ เป็นผู้มียอำนาจสิทธิ์ขาดในตำแหน่งเสนาบดี และยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมกองตระเวนกับการโปลิศเป็นกรมเดียวกันใน พ.ศ. ๒๔๓๓ ตามคำกราบบังคมทูลเสนอของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ โดยแยกหน้าที่เป็น ๒ กองคือ กองไต่สวนลงโทษหลวง และกองรักษา กองรักษาแยกเป็นกองตระเวนบกและกองตระเวนน้ำ กองตระเวนลำน้ำประกอบด้วยคนจากหลายหมู่ เช่น บุตรหมู่ชิน บุตรหมู่วิเศษโรงสี ทหารวังหน้า แต่ก็มีจำนวนไม่พอ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วยกับการให้ชาวกองมอญมาเป็นพลตระเวน จึงโปรดให้ข้าราชการกองมอญจากกระทรวงกลาโหมมาเป็นพลตระเวนขึ้นกับกระทรวงนครบาล และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์เป็นเสนาบดีว่าการกระทรวงนครบาลในปีเดียวกันนั้นด้วย เมื่อทรงเห็นว่ากองมอญเป็นกองใหญ่พอที่จะใช้ในการกองตระเวนได้ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้พวกที่เป็นพลตระเวนลำน้ำเดิมซึ่งเป็นบุตรหมู่พวกที่ทำการในวังกลับไปรับราชการในกระทรวงวังต่อไป ในครั้งแรกโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการกองมอญ ๕ กรมมาก่อน และต่อมาได้รวมกองมอญฝ่ายพระราชวังบวรอีก ๓ กรมไปด้วยกัน

การที่ยกกองมอญขึ้นไปเป็นพลตระเวนก็เพราะ กองมอญเป็นกองใหญ่มีคนจำนวนมาก และยังเป็นพวกที่เคยทำหน้าที่สืบข่าวตรวจตราความเคลื่อนไหวต่าง ๆ มาก่อน ทั้งการสืบข่าวทางเมืองพม่าก็หมดความสำคัญไปแล้ว เพราะพม่าตกอยู่ในการครอบครองของอังกฤษ พลกองมอญเหล่านี้จึงไม่มีหน้าที่อะไร นอกจากเป็นพลกรรเชียงเรือแข่งแห่ตามเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคเท่านั้น (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๗๑)

กองมอญทั้ง ๕ กองที่ยกมาเป็นพลตระเวนนั้น กรมพระนเรศวรฤทธิ์ โปรดเกล้าฯ ให้คงรับราชการแนะนำตามเสด็จพระราชดำเนินตามที่เคยปฏิบัติมา นั่นคือ ถ้าเป็นกระบวนพยุหยาตราจะใช้เรือกระแซงกระบวนหน้า มีกรมตั้งทองซ้าย กรมตั้งทองขวาคู่หนึ่ง กรมอาทมาตซ้าย กรมอาทมาตขวาคู่หนึ่ง กรมอาทมาตขวา กรมทหารปืนเมืองนครเขื่อนขันธ์คู่หนึ่ง รวม ๓ คู่ ๖ ลำ กระบวนหลังมีกรมตั้งทองขวา กรมดาบสองมือคู่หนึ่ง รวมทั้งหมด ๔ คู่ ๘ ลำ ถ้าเป็นกระบวนราบจะใช้เรือแข่ง กระบวนหน้ามีกรมอาทมาตซ้าย กรมอาทมาตขวาคู่หนึ่ง กรมตั้งทองซ้าย กรมทหารปืนเมืองนครเขื่อนขันธ์คู่หนึ่ง รวม ๒ คู่ ๔ ลำ กระบวนหลังมีกรมตั้งทองขวา กรมดาบสองมือคู่หนึ่ง รวมทั้งหมด ๓ คู่ ๖ ลำ ทั้งนี้ให้ยกเรื่อนั้นมาเป็นเรือกรมกองตระเวน ให้เจ้ากรมปลัดกรมลงประจำเรือตามปกติ แต่พลกรรเชียงนั้นให้เปลี่ยนแปลงเป็นพาย เพื่อให้ดูเรียบร้อยไม่เกะกะ และเข้ากับเครื่องแต่งกายพลตระเวน (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๑๒๐)

แต่ในขั้นต้นนี้ การจัดการดังกล่าวยังไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย เพราะทหารปืนเมืองนคร เชื้อนขันธียังไม่ได้ยกมาเป็นพลตระเวน ยังคงขึ้นกับกระทรวงกลาโหม การแต่งกายจึงแต่งแบบเดิม จะบังคับให้เปลี่ยนยังไม่ได้ ทำให้กระบวนเรือแต่งกายผิดไปจากเรืออื่น ๆ กรมพระนเรศวรฤทธิ์จึงได้ขอพระราชทานทหารปืนเมืองนครเชื้อนขันธียมาเป็นพลตระเวนด้วยโดยตรงและชี้แจงว่า กองมอญทหารปืนเมืองนครเชื้อนขันธินี้เป็นหมู่เดียวกับกองมอญทั้ง ๕ ทั้งนี้เพราะกรมตั้งทองขวาเป็นผู้นำหลักในทะเบียนสลัดดี และการประจำป้อมเมืองนครเชื้อนขันธินั้นก็ไม่มีราชการสำคัญอะไร ซึ่งเท่ากับไม่ได้ทำราชการอะไรที่เป็นประโยชน์ต่อแผ่นดินเลย จึงเป็นการสมควรที่จะให้ชาวมอญเหล่านี้เข้ารับราชการกะเกณฑ์เช่นเดียวกับกองมอญอื่น ๆ เพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อแผ่นดิน และให้เสมอเหมือนกับไพร่หลวงรามัญหมู่อื่น ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้กระทำการได้ (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๗๒)

การจัดดำเนินการชำระชาวมอญมาเป็นพลตระเวนนั้นไม่อาจทำได้ครบถ้วนทันทีที่ได้รับพระบรมราชานุญาต ทั้งนี้เพราะไพร่หลวงที่สังกัดวงกรมนั้นไม่มีหน้าที่การงานอะไรสำคัญดังกล่าวแล้ว จึงได้จัดแยกคนเหล่านี้ไปเป็นส่วยอยู่กองต่าง ๆ บ้าง รับราชการต่าง ๆ ในกระทรวงกลาโหมบ้าง กระทรวงกรมท่าบ้าง โดยมีนายกองคอยควบคุมเกณฑ์ราชการหรือเก็บเงินส่งเท่านั้น นายกองควบคุมเองก็ได้อยู่ในบังคับของเจ้ากรมปลัดกรมเดิมที่นำสังกัดไว้ แต่ขึ้นอยู่กับกระทรวงต่าง ๆ ที่ไพร่ไปรับราชการอยู่ ตัวไพร่เองก็อยู่กระจัดกระจายห่างไกลจากพระนครต้องใช้เวลาในการติดต่อกระทรวงต่าง ๆ และติดตามตัวไพร่เป็นเวลานาน ในระยะต้นเมื่อโอนกองมอญมาเป็นกองตระเวนเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงยังทำไม่ได้ในทางปฏิบัติ ต้องจ้างคนมารับราชการไปพลางก่อน (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๑๒๑-๑๒๒)

ชาวมอญเริ่มเข้ารับราชการกองตระเวนอย่างจริงจังในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๖ จำนวนคนที่ชำระได้ทั้งหมด ๓,๐๒๘ คน แล้วแบ่งเป็นกองตระเวนลำนํ้าและกองตระเวนบก เมื่อจัดแบ่งการทำงานเป็นผลัด ๆ ตามอัตราคนรักษาท้องที่แล้ว จำนวนคนไม่พอสอดต้องจ้างคนเพิ่มอีก เมื่อเร่งชำระชาวมอญกองปืนนครเชื้อนขันธียาเข้าด้วยก็ยังไม่ทันจะได้ดำเนินการ กองมอญทั้งหมดก็ถูกยกไปเป็นทหารเรือเสียก่อน ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ส่วนกรมกองตระเวนก็ใช้คนจ้างตามเดิม รวมเวลาที่ชาวมอญรับราชการในหน้าที่พลตระเวนจริง ๆ ก็เพียง ๓ เดือนเท่านั้น คือในระยะต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๖

ทหารเรือ

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงเล็งเห็นความสำคัญและความจำเป็นทางเรือมากยิ่งขึ้น ทั้งทางด้านการเมือง และเศรษฐกิจ ทรงตระหนักว่า "จะไว้ใจทางทะเลไม่ได้" ทั้งนี้เพราะสถานการณ์ระหว่างประเทศไทยกับญวนในขณะนั้นไม่น่า

ไว้ใจเป็นอย่างยิ่ง อันเนื่องมาจากญวนมีความโกรธแค้นจากเรื่องการกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ และเป็นระยะที่ชาวตะวันตกพากันเดินทางมายังประเทศต่าง ๆ ทางภาคตะวันออกมากขึ้น เพื่อการค้า การเจริญสัมพันธไมตรี และการแสวงหาอาณานิคม พระองค์จึงได้รื้อฟื้นทำนุบำรุงกำลังกองทัพเรือไปพร้อม ๆ กับการสร้างป้อมปราการและการฝึกหัดทหาร พวกมอญก็ได้เข้ามาเป็นส่วนสำคัญในด้านตัวบุคคลในกิจการทหารเรือตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๗๓)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เกณฑ์พวกชาวมอญมาหัดเป็นทหารปืนเล็ก เหมือนกับที่ได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงฝึกหัดพวกญวนเข้ารีตเป็นพลประจำปืนใหญ่ อาสามอญปืนเล็กนี้ขึ้นอยู่กับกรมพระกลาโหม ทำหน้าที่รักษาบ้านเมืองสมุทรปราการร่วมกับพวกญวนทหารปืนใหญ่ ได้มีการเริ่มใช้ทหารเป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับการสร้างเรือ ซ่อมแซม และเก็บรักษาเรือ แต่ก็ยังไม่เรียกว่า ทหารเรือ เพราะยังไม่ได้มีการฝึกหัดวิชาการทหารเรือ คงมีแต่การฝึกกำลังฝีพายเรือและแจวเรือเท่านั้น ทหารที่นำมาใช้ในการนี้คือกรมอาสามอญของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กับกรมแสง กรมอาสาญวนเข้ารีตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ การทหารเรือได้พัฒนาเป็นระเบียบแบบแผนมากกว่ารัชกาลก่อน ได้แยกดำเนินการเป็น ๒ ฝ่ายไม่ขึ้นแก่กัน แต่ขึ้นโดยตรงกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ

๑. ทหารเรือวังหน้า ในบังคับบัญชาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือวังหน้า และมีอู่ต่อเรือเรียกว่า “อู่วังหน้า” เป็นอู่ต่อเรือขนาดใหญ่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ด้านใต้ของตึกนักษัตรในพระราชวังบวรสถานมงคล คือบริเวณที่เป็นมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปัจจุบันนี้

๒. ทหารมะรินสำหรับเรือรบ หรือทหารเรือที่เรียกว่า ทหารเรือวังหลวง หรือ ทหารเรือบ้านสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ได้แก่พวกอาสามอญทหารปืนเล็ก อยู่ในบังคับบัญชาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และมีอู่ต่อเรือเรียกว่า “อู่บ้านสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน” อยู่ที่หน้าวัดอนงคาราม วัดพิชัยญาติการาม รวมไปถึงบริเวณวัดบุปผารามและวัดประยูรวงศาวาสในปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะที่ดินบริเวณวัดทั้งหมดนั้นเดิมเป็นที่ดินของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ทั้งสิ้น

ทั้งสองฝ่ายต่างพยายามสร้างสมกำลังเรือรบที่มีสมรรถภาพและทันสมัยในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) อำนวยการต่อเรือกลไฟลำแรกได้สำเร็จโดยฝีมือคนไทย ชื่อเรือสยามอรสมพล (Royal Siamese Seat) โดยให้หมอ จันดเลอร์ (J.H. Chandler) ส่งเครื่องเรือจักรกลไฟมาจากนิว

ยอร์ค สหรัฐอเมริกาเข้ามา เรือลำนี้เป็นเรือพระที่นั่งขนาดย่อม ๆ เป็นเรือไม้กลไฟประเภทเรือยอชท์ ไม่มีปืนใหญ่ จึงไม่ใช่เรือรบ เป็นเพียงเรือพระที่นั่งกลไฟธรรมดา

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต่อเรือกลไฟชื่อ "อาสาวตริส" (Sherry Wine) ได้สำเร็จ เป็นเรือกลไฟชนิดเรือยอชท์ใช้จักรท้ายมีปืนใหญ่ ๖ กระบอก ใช้เป็นเรือรบของวังหน้า ส่วนทางวังหลวงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งให้ต่อเรือกลไฟทำด้วยเหล็กล้วนจากประเทศอังกฤษลำหนึ่ง ใน พ.ศ. ๒๔๐๐ ชื่อว่า "เรือเลพ็สหายไมตรี" นอกจากนี้ก็มีเรือที่ต่อภายในประเทศเป็นเรือพระที่นั่งสองปล่องชื่อ "เรืออรรคราชวรเดช" และเรือพระที่นั่งรองชื่อ "เรืออรรคเรศรัตนาสน์" ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสส่งเข้ามาถวายเป็นเรือชนิดจักรข้าง ส่วนเรือกลไฟชนิดจักรท้ายที่ต่อขึ้นคือ เรือราญรูกไพร และ เรือสยามปสดัมภ์

ในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ นี้เองก็ได้ใช้พวกอาสาจามมาเป็นพนักงานเดินเรือ และได้เพิ่มพวกมอญเป็นทหารมะรีนสำหรับเรือรบ แต่พวกต้นกลและผู้บังคับบัญชาในเรือรบยังต้องจ้างชาวต่างประเทศเพราะยังไม่มีคนไทยที่ชำนาญการนี้ ดังนั้นในระยะนี้จึงถือได้ว่าเป็นระยะที่มอญพวกฝึกพายเปลี่ยนจากการเป็นฝีพายและการแจวเรือ มาเป็นพลประจำในเรือกลไฟ

ในสมัยนั้นมีความสับสนในการบังคับบัญชาในหลายส่วนราชการ การทหารเรือก่อนที่จะเป็นกรมทหารเรือก็เช่นเดียวกัน คือการบังคับบัญชาทหารเรืออยู่ในสภาพกระจัดกระจายเป็นหน่วยต่าง ๆ ในราชการทหาร ดังนี้

๑. ทหารเรือวังหน้า ในบังคับบัญชาของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ หน่วยในสังกัดมี กรมเรือไฟ กรมอาสาจาม และกองทะเล

๒. กรมอรุสมพล ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยาสุริยวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) กรมพระกลาโหม หน่วยในสังกัดมี กรมเรือกลไฟ กรมอาสาจาม และกรมอาสาจาม มีหน้าที่บังคับบัญชาเรือรบหลวงทั้งหมด

๓. กรมเรือพระที่นั่ง ในบังคับบัญชาของพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ ซึ่งขณะนั้นทรงบังคับบัญชากรมแสงอยู่ด้วย ใน พ.ศ. ๒๔๒๑ รัฐบาลได้สั่งซื้อเรือเวสตราเข้ามาเป็นเรือพระที่นั่ง ซึ่งได้ใช้ทหารกรมแสงเดิมเป็นทหารลงประจำเรือ

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๒๔ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ (วังหน้าในรัชกาลที่ ๕) เสด็จทิวศตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ยุบตำแหน่งกรมพระราชวังบวร และทรงยุบทหารวังหน้าทั้งหมดมาสมทบรับราชการในวังหลวง ทหารเรือมารวมกับกรมเรือพระที่นั่ง กรมทหารเรือจึงแยกเพียงแค่ ๒ ส่วนคือ

๑. กรมเรือพระที่นั่งเวสตรา (Royal Yacht Troops) ในบังคับบัญชา เรือโท พระวรวงศ์เรือพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ ประกอบด้วยกรมทหารปืนกลแคตลิงกันในกรมแสงเดิม และเรือพระที่นั่งทั้งหมด

๒. กรมอรุสมพล หรือ กรมเรือรบ (Gun Vessel) มีพระยาประภากรวงศ์วรวิมุกต์ดี (ชาย บุนนาค) เป็นผู้บังคับการ ประกอบด้วย เรือปืนและเรือลำเลียงกับเรือกลไฟพระที่นั่ง และทหารมะ รินสำหรับเรือรบ ได้แก่ อาสามอญ อาสาจาม (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๑๒๔)

ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้รวมทหารเรือทั้ง ๒ ฝ่ายเข้าด้วยกัน เรียกว่า "กรมทหารเรือ" แยกจาก ทหารบก มีพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เป็นผู้บังคับการ ขึ้นตรงต่อกรมยุทธนาธิการ ทำให้กรมทหาร เรือแก้ไขปรับปรุงระเบียบและกิจการต่าง ๆ ได้ดียิ่งขึ้น กำลังพลก็ให้พวกกองมอญสังกัดกรมต่าง ๆ ส่วนหนึ่ง และพวกมะรินอีกส่วนหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๓๔ กรมทหารเรือได้แยกออกจากกระทรวงยุทธนาธิ การ ในระยะนี้ต้องการกำลังคนมากขึ้น กำลังคนเดิมจากกรมอาสาจาม กรมมะริน กรมแสง กรม โต๊ะมีจำนวนคนไม่พอกับราชการ ทั้งกิจการเรือกลไฟก็ต้องการผู้มีความรู้ทางด้านช่างกลและช่าง ไฟมากด้วย กรมทหารเรือฝึกบุตรหมู่ในกรมไม่ทันกับปริมาณงาน พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจร จรสด็จจึงประสงค์จะได้กองมอญลวรักษารองเรือในสังกัดกรมกลาโหม ซึ่งสามารถเป็นช่างไฟได้ เกือบทุกคน เพราะเคยทำงานด้านนี้มาก่อน แต่ขณะนี้ไม่มีอะไรทำเนื่องจากไม่มีเรือให้ดูแลอีก แล้ว จึงพากันไปรับจ้างที่ต่าง ๆ ครั้นทหารเรือจะจ้างบ้างก็ไม่ยอมรับ เพราะงานหนักและได้ค่าจ้าง น้อย ดังนั้นพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจรจรสด็จจึงได้ขอพระราชทานทหารกองมอญลวมาขึ้น กับทหารมะรินใน พ.ศ. ๒๔๓๔

กิจการทหารเรือเจริญมากขึ้นและมีความสำคัญมากขึ้น กำลังคนก็มักจะไม่พอกับ ตำแหน่งและการอยู่เวร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อไทยกำลังมีกรณีพิพาทเรื่องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำ ไชงกับฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ยกมอญทหารปืนเมือง นครเขื่อนขันธ์ไปเป็นทหารเรือ แทนการไปเป็นพลตระเวนใน พ.ศ. ๒๔๓๖ ส่วนคนกองทูนเมือง นครเขื่อนขันธ์ซึ่งมีหน้าที่รักษาค้างโซ่ซึ่งขึงทูนกับโรงไว้ทูนและป้อมกำแพงร่วมกับไพร่หลวง กรมการเมืองนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้ตรวจสอบดูว่าจะต้องยกไปเป็นของผู้ว่าราชการกรมการเมืองบ้างหรือ ไม่ ที่เหลือก็ให้ยกไปเป็นทหารเรือทั้งหมด

ชาวมอญที่ยกไปเป็นทหารเรื่อนั้นยังคงแยกสังกัดตามกองตามกรมเดิม และสักแซนต่าง กันตามชื่อกรมที่สังกัด เช่น พวกมะรินสักแซนตัว "ม" พวกมอญ ๔ กรมสักแซนตัว "ม.ป." และพวก มอญลวสักแซนตัว "ม.ล."

นอกจากสักห้อยแซนแล้ว กรมทหารเรือยังแบ่งหน้าที่ราชการไปตามความถนัด และแบ่ง ชัดเจนว่าคนพวกไหนต้องทำหน้าที่อะไร เช่น พวกอาสาจาม ให้ทำหน้าที่ปากเรือ พวกมอญซึ่งมี หลายพวกก็ทำหน้าที่ต่างกันไปคือ พวกมะรินกับพวกมอญ ๔ กรมทำหน้าที่เป็นพวกห้องเรือ ตั้งแต่ ตัวนายรองจากฝรั่งลงมา บ้างก็ทำหน้าที่ช่างไฟประจำในเรือใหญ่ และหน้าที่อื่นบ้าง ส่วนพวก มอญลวบางไส้ไก่กับพวกมอญปากลัดมักจะทำงานในกรมอุบลวง

จะเห็นได้ว่าชาวอมุญนั้นเข้ามามีบทบาทในการระงับรักษา การปกป้อง การทำนุบำรุง การสร้างความเจริญก้าวหน้าให้ประเทศไทยเสมอมาตั้งแต่ต้นจนในปัจจุบันมิได้ขาด

ทหารอมุญที่มีชื่อเสียงในประเทศไทย

สมัยกรุงธนบุรี

สมัยนเรศวร อพยพเข้ามาในไทยเมื่อต้นแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา นับเป็นต้นตระกูลรามัญเก่าชั้นที่ ๑ เดิมทีจะมีมาจากไหนไม่ทราบชัด จะพอทราบได้ดังนี้ คือ สมิงนเรศวรมีน้องชายคนหนึ่งชื่อ สมิงนรินทร์ ตัวสมิงนเรศวรเองมีอาชีพเป็นหมอเฒ่าครูช่างใหญ่ในกรุงเก่า ส่วนสมิงนรินทร์ผู้น้อง มีบุตรชายคนโตชื่อ มะหนู ๆ ผู้นี้ได้รับราชการเป็นที่หลวงแพ่ง กรมการเมืองพิษณุโลกในแผ่นดินพระเจ้าตากสิน ซึ่งครั้งนั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ (พระอนุชาในพระพุทธยอดฟ้าฯ) ยังดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก เพราะเหตุนี้เองหลวงแพ่ง (มะหนู) จึงเป็นข้าหลวงเดิมในพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๓ และต่อมาหลวงแพ่ง (มะหนู) ก็เป็นพระยานาวิกมนตรียางวางกรมพระสุรัสวดี ฝ่ายในพระราชวังบวรฯ (ประยูร ๒๕๓๗ : ๖๗)

ส่วนบุตรของสมิงนเรศวรที่ควรกล่าวอยู่สองคนคือ บุตรคนที่ ๑ เป็นหญิงชื่อ เม้ยทอง (แปลว่านางทอง) และด้วยเม้ยทองมีรูปโฉมโฉมพรรณสวยงาม ข้าบิดาจึงได้ถวายตัวทำราชการฝ่ายใน ได้เป็นเจ้าจอมอยู่จนพระสนมโทในกรมพระราชวังบวรฯ แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวสุริยาสน์อมรินทร์ กษัตริย์องค์สุดท้ายกรุงศรีอยุธยา

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า เม้ยทองสามารถหนีพม่าออกจากพระราชวังได้ เดินทางไปพำนักอยู่ ณ เมืองนครราชสีมา ภายหลังเมื่อทราบว่าพระเจ้าตากสินตั้งตนขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ยกทัพไปปราบเมืองจันทบุรีและหัวเมืองฝ่ายตะวันออก เม้ยทองกับญาติมิตรที่สนิทก็ติดตามไปเฝ้าพระเจ้าตากสินที่เมืองจันทบุรีนั้น และอาศัยด้วยพระเจ้าตากสินทรงรู้จักคุ้นเคยกันมาก่อน สมัยเมื่อเม้ยทองและพระองค์ยังเยาว์วัยเป็นชาวบ้านใกล้เรือนเคียงกันในหมู่บ้านคลองสวนหมาก เพราะเหตุนี้เองพระองค์จึงทรงรับเม้ยทองไว้เป็นข้าราชการฝ่ายใน ทรงใช้สอยกิจการด้วยว่าเคยเป็นเจ้าจอมรู้จักขนบธรรมเนียมเจ้านายเป็นอย่างดีมาก่อน แต่การพบกันครั้งนี้เม้ยทองมีอายุมากแล้ว หากจะเป็นสนมพระเจ้าตากสินหาสมควรกับเกียรติไม่ ครั้นเมื่อพระเจ้าตากสินเสด็จมาครองราชสมบัติยังกรุงธนบุรีแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเม้ยทองให้เป็นท้าวทรงกันดารอธิบดีพระคลังฝ่ายในสมกับความชำนาญทรงราชสำนัก ในสมัยนั้นชาวกรุงธนบุรีเรียกท้าวทรงกันดาร (เม้ยทอง) ว่า “ท้าวทรงกันดารทองอมุญ” ท่านผู้นี้หามีบุตรธิดาสืบวงศ์ตระกูลไม่ เพราะนางไม่คิดจะมีสามีใหม่ นอกจากกรมพระราชวังบวรฯ ที่กล่าวมาเท่านั้น

บุตรคนที่ ๒ ของสมิงนรเดชะเป็นชายชื่อ มะปู้ ๆ ผู้นี้เป็นน้องชายร่วมบิดามารดาเดียวกันกับท้าวทรงกันดาร (เม้ยทอ) มะปู้ถวายตัวทำราชการเป็นมหาดเล็กหลวงในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้เป็นขุนภักดีณรงค์ เจ้ากรมไพร่หลวง ครั้นต่อมากรุงศรีอยุธยาล่มแล้วหลายปี ขุนภักดีณรงค์ (มะปู้) เข้ามารับราชการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าตากสินเรื่อยมาจนมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาเพชรราชจางวางกรมพระนครบาล

พระยาเพชรราชา (มะปู้) มีบุตรรวม ๘ คน กล่าวคือ

คนที่ ๑ เป็นชายชื่อ นาค ได้เป็นที่พระยานานุกิจมนตรีจางวางกรมพระสุรัสวดี ฝ่ายพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์

คนที่ ๒ เป็นหญิงชื่อ ทองอินทร์ ได้เป็นท่านผู้หญิงในพระยาจำแสนยากร (ทุเรียน) อธิบดีกรมมหาดไทยในพระราชวังบวรฯ กรุงรัตนโกสินทร์

คนที่ ๓ เป็นชายชื่อ มะโน็ก ได้มีวาสนาเป็นถึงเจ้าพระยารามัญวงศ์จักรีมอญในแผ่นดินพระเจ้าตากสิน แสดงว่าท่านมีบุญและรุ่งโรจน์ยิ่งว่าพี่น้องทั้งหลายตั้งแต่ยังอยู่ในวัยหนุ่มฉกรรจ์ แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายในบั้นปลายชีวิตของท่านว่า ต้องได้รับพระราชอาญาถึงประหารชีวิตในต้นรัชกาลที่ ๑ เพราะด้วยสาเหตุว่าเป็นผู้สมรู้ร่วมคิดกันกับพระยาสรคนบุรี ยกกำลังเข้าต่อสู้กับสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมพระยาราชวังหลังเมื่อครั้งยังเป็นพระยาสุรียอภัย ผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมา ที่ยกกำลังมารักษากรุงธนบุรีไว้เพื่อจะถวายราชสมบัติแก่พระสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก เมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้าตากสิน เป็นมูลเหตุให้เกิดจลาจลอลหม่านเดือดร้อนกันทุกหย่อมหญ้า

คนที่ ๔ เป็นชายชื่อ คุ่ม ได้เป็นพระยาสุระเสนาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

คนที่ ๕ เป็นชายชื่อ นก ได้เป็นพระยาศรีสุรราชในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

คนที่ ๖ เป็นชายชื่อ มะทอเป็น ได้เป็นพระยาสุรินทรมาดยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระสุรินทรมาดย (มะทอเป็น) นี้เอง เป็นบิดาของพระยาทั้งสามผู้สร้างวัดสามพระยา บางขุนพรหม

คนที่ ๗ เป็นชายชื่อ สน ได้เป็นพระยาไกรโกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

คนที่ ๘ เป็นหญิงชื่อ น้อย ได้เป็นท่านผู้หญิงในพระยาจุฬาราชมนตรี (เลื่อน) ทำการวิวามงคลตามลัทธิแขกเจ้าเซ็น

สกุลคชเสนี

เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เป็นต้นสกุลคชเสนี คำว่า "เจ่ง" เป็นภาษามอญแปลเป็นไทยว่า "ช้าง" พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานนามสกุลว่า "คชเสนี" (สุจริตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๓๓)

เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เป็นชาวมอญ เกิดในเมืองมอญ เป็นหัวหน้าครอบครัวมอญที่อพยพเข้าสู่ประเทศไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นหัวหน้าดูแลชาวมอญทั้งหมดที่อยู่ในประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ท่านเป็นบุตรของเจ้าเมืองเมียวดี หรือมียวดีบนแม่น้ำเมย คนละฝั่งกับเมืองแม่สอด เจ้าเมืองเมียวดีผู้นี้เป็นน้องชายของพญาทะละ ซึ่งเป็นพระเจ้ากรุงหงสาวดีองค์สุดท้ายก่อนที่มอญจะสูญเสียอิสรภาพแก่พม่าในสมัยของพระเจ้าอลองพญา เจ้าพระยามหาโยธา ชื่อเดิม "เจ่ง" เคยรับราชการอยู่กับพม่า ได้เคยคุมกองมอญสมทบกับพม่าเข้ามาตีเมืองหลวงพระบางใน พ.ศ. ๒๓๑๕ ในครั้งนั้นพม่าให้พญาเจ่งรักษาเมืองเชียงแสนอยู่ราว ๑ ปี ได้ชาวบ้านเมืองเชียงแสนเป็นภรรยา เกิดบุตรเป็นต้นสกุลคชเสนีสายเหนือใช้สกุล "ณ ลำปาง" มาจนกระทั่งบัดนี้

เมื่อกลับจากเชียงแสนแล้ว พม่าได้ยกความดีความชอบตั้งพญาเจ่งเป็นเจ้าเมืองเตรินหรือที่ฝรั่งเรียกว่า "ฮัตริน" ซึ่งเป็นเมืองมอญตั้งอยู่ระหว่างเมืองเมาะตะมะกับแดนไทยทางด้านเจดีย์สามองค์

ต่อมาพระเจ้ามังระ (Hsinbyushin ๒๓๐๕-๒๓๑๙) เติริยมจะยกทัพมาที่กรุงธนบุรี เหมือนที่เคยตีกรุงศรีอยุธยาแล้ว โดยจะยกกองทัพมาจากเมืองเชียงใหม่ทางหนึ่ง และทางด้านเจดีย์สามองค์อีกทางหนึ่ง แล้วเข้าตีกรุงธนบุรีพร้อมกัน ในการเตรียมทัพนี้ พม่าได้เกณฑ์ให้ชาวมอญมาทำทาง ตั้งยั้งวางไว้ตามทางที่จะยกเข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์ พวกมอญก็ไม่ชอบพม่าอยู่เป็นธรรมดาแล้ว บางพวกก็หลบหนีไป นอกจากเกณฑ์พวกมอญมาทำทางแล้ว พม่ายังเกณฑ์มอญเข้ากองทัพอีกพวกหนึ่ง พวกมอญบางพวกก็หลบหนี พม่าจึงไปจับครอบครัวมอญนั้น ๆ มาเป็นตัวจ่านำ บางครั้งก็ไปจับเอาลูกหลานของมอญที่ถูกเกณฑ์มาทำทางให้ เมื่อพวกมอญทำทางรู้เข้าก็โกรธแค้นและพร้อมใจกันเป็นกบฏ จับแพกจกกับทหารพม่าฆ่าเสีย โดยมีพญาเจ่งเป็นหัวหน้ารวบรวมกำลังเข้าตีเมืองเมาะตะมะและเมืองมอญอื่น ๆ แต่ไม่สำเร็จ จึงพากันอพยพเข้ามาในประเทศไทย

มอญที่อพยพมาครั้งนี้มีหัวหน้า ๔ คน คือ พญาเจ่ง พญาอู่ ตละเกลี้ยง ตละเกลิบ พากันเข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์บ้าง ทางเมืองตากบ้าง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็โปรดเกล้าฯ ให้รับไว้ พระราชทานให้ตั้งบ้านเรือนในเขตเมืองนนทบุรี สันนิษฐานว่าพญาเจ่งจะได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาเกียรติคู่กับตละเกลิบซึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาราม ส่วนอีก ๒ คนก็คงได้รับแต่งตั้งตำแหน่งในกองมอญ ในบังคับบัญชาของพระยารามัญวงศ์ที่จักรีมอญ

เมื่อเข้ามาอยู่ในประเทศไทยแล้ว พญาเจ่งมีบทบาทร่วมในกองทัพไทยในการสงครามแทบทุกครั้ง ไม่ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะเสด็จไปทำสงครามกับพม่าที่ไหนจะต้องมีทหารกองมอญพระยารามัญวงศ์ควบคุมเข้ากระบวนทัพทุกครั้ง เช่น เมื่อคราวศึกอะแซหวุ่นกี้ที่เมืองเหนือก็โปรดเกล้าฯ ให้พญาเจ่งคุมกองทัพมอญสมทบกับพลเมืองชัยนาท ยกไปตั้งที่เมืองกำแพงเพชรเพื่อชุมสกัดพม่าที่อะแซหวุ่นกี้ส่งลงมา พญาเจ่งไปตั้งชุมอยู่ที่เกาะร้านดอกไม้ในแขวงเมืองกำแพงเพชร เมื่อพม่ายกลงมาก็เข้าโจมตีทันที พม่าแตกพ่ายไปหมด พญาเจ่งกับนายทัพก็ได้รับพระราชทานบำเหน็จพิเศษในครั้งนั้น

ในตอนปลายสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อเกิดกบฏพระยาสุรศักดิ์ ขณะที่ยสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพไปตีเขมร พระยาสุรศักดิ์ได้เข้าร่วมกับพวกกบฏ ๓ คน คือ ขุนสระ นายบุญนาคบ้านแม่ลา และขุนแก้วน้องพระยาสุรศักดิ์ นำทัพลงมาตีกรุงธนบุรี เข้าปล้นพระราชวังและบังคับให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีออกผนวช แล้วคิดร่วมกับกรมขุนอนุรักษ์สงครามหลานสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีช่วยกันตั้งตัวต่อสู้กับสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก

พวกมอญในขณะนั้นก็แบ่งเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งมีพระยารามัญวงศ์และพระยากลางเมืองนายกongมอญเป็นหัวหน้าได้ไปเข้ากับพวกกบฏ อีกพวกหนึ่งมีพญาเจ่งกับพระยารามเป็นหัวหน้าไม่ยอมเข้าร่วมกับพวกกบฏ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกซึ่งทราบข่าวเมืองธนบุรีก็ให้พระยาสุรียอภัยยกทัพเมืองนครราชสีมาเข้ามากรุงธนบุรี พระยาสุรศักดิ์ก็ให้กรมขุนอนุรักษ์สงครามยกพลเข้าปล้นบ้านพระยาสุรียอภัยจนเกิดสู้รบกันขึ้น เจ้าศิริจนาท่านผู้หญิงของเจ้าพระยาสุรสีห์จึงคิดร่วมกับพญาเจ่ง พระยาราม นายกongมอญซึ่งนับถือสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ช่วยกันจัดเรือกับพวกมอญในพระยาทั้งสองไปช่วยพระยาสุรียอภัยจนเกิดสู้กับพวกกบฏจนได้ชัยชนะ

สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกจึงได้มอบการศึกษาด้านเขมรให้พระยาสุรสีห์บังคับบัญชาและเรียกกองทัพกลับมากกรุงธนบุรีเพื่อจัดการเรื่องทั้งปวง

ครั้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พญาเจ่งก็ได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นพระยามหาโยธาที่จักรีมอญ แทนพระยารามัญวงศ์ซึ่งว่างอยู่ สันนิษฐานว่าพระยารามัญวงศ์เดิมซึ่งมีส่วนร่วมในกบฏพระยาสุรศักดิ์คงจะถูกถอดออกจากตำแหน่ง และตำแหน่งนั้นก็ว่างอยู่ จนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงตั้งพระยาเจ่งขึ้นแทน

เมื่อได้เป็นพระยามหาโยธาที่จักรีมอญ บังคับบัญชากองทัพมอญทั้งปวงก็คนได้ควบคุมกองทหารมอญ และได้โดยเสด็จในการสงครามติดต่อมาทุกครั้ง

ใน พ.ศ. ๒๓๒๙ คราวศึกพระเจ้าปดุง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ยกทัพใหญ่ไปตั้งรับพม่าที่ตำบลลาดหญ้า แขวงเมืองกาญจนบุรี กรมพระราชวังบวรฯ ก็มีรับสั่งให้พระยามหาโยธา (เจ่ง) คุมกองมอญ ๓,๐๐๐ คน ไปขัดตาทัพที่ด่านกรามช้างที่ช่องเขาริมน้ำแควใหญ่อันเป็นทางที่ข้าศึกจะผ่าน

ใน พ.ศ. ๒๓๓๐ พระยามหาโยธา (เจ่ง) คงจะมีความชอบพิเศษเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จไปตีเมืองทวาย จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยามหาโยธา

จะเห็นได้ว่าบทบาทของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ที่มีต่อราชการแผ่นดินนั้นหนักไปในด้านการศึกสงครามระหว่างไทยกับพม่าเป็นส่วนใหญ่ นอกจากจะเป็นผู้คุมกองมอญเข้าร่วมในกองทัพไทยแล้ว เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ยังมีความสำคัญในฐานะเป็นผู้อำนวยการในการสืบจับความเคลื่อนไหวของพม่าในแดนพม่าอีกด้วย ทั้งนี้เพราะทั้งตัวเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เอง และทั้งกองมอญอาทมาตซึ่งทำหน้าที่เป็นพนักงานตรวจตราด้านทางต่อแดนเข้าไปจนถึงในประเทศพม่า ต่างก็มีญาติและมิตรอยู่ในหัวเมืองมอญจำนวนมากที่คอยให้ความช่วยเหลือและแจ้งข่าวให้ทราบ ที่สำคัญคือ เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เองเคยเป็นเจ้าเมืองเตริน (อัตวัน) มาก่อนย่อมจะได้รับความเคารพนับถือจากชาวมอญทั่วไป ซึ่งทำให้การส่งข่าวสะดวกมากขึ้น ช่วยให้ไทยสามารถจัดเตรียมทัพและวางแผนในการตั้งรับได้อย่างดี ดังนั้นพม่าจึงคิดจะแย่งตัวเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ไปจากไทย

ใน พ.ศ. ๒๓๔๐ พม่าได้ส่งหนังสือมายังเสนาบดีไทยขอให้ส่งตัวเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) คืนให้กับพม่า เพราะพม่าถือว่าเป็นคนของพม่า ถ้าไม่คืนให้ก็จะยกกองทัพมาตีกรุงเทพฯ และพม่าขณะนั้นมีแสนยานุภาพมาก แม้แต่อังกฤษ (ที่อินเดีย) ยังต้องส่งบรรณาการมาให้เพื่อขอเป็นไมตรี และถ้าจะรบกับไทย อังกฤษก็จะช่วยรบให้ ไทยไม่ยอมทำตาม พม่าก็เอาหนังสือขู่มาดิดไว้ตามชายแดน ฝ่ายไทยก็ได้เตรียมการต่อสู้ ทั้งนี้เพราะเสียดายหัวเมืองในมณฑลพ่ายัพซึ่งต่อแดนเมืองไทยใหญ่ของพม่า ฝ่ายไทยโดยกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นจอมพลคุมทัพไทย ตีพม่าแตกพ่ายยับเยินไป และจับได้ตัวอุบากองนายทัพคนหนึ่งของพม่า และได้ส่งตัวมาจำคุกไว้ที่กรุงเทพฯ

อุบากองผู้นี้มีมารดาเป็นไทยและเกิดในเมืองไทย ส่วนบิดาเป็นมอญและถูกกวาดต้อนไปพม่าเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อไปเติบโตในพม่าก็ได้รับราชการกับพม่า ในระหว่างจำคุกในไทยได้สอนวิชาอาคมแก่เพื่อนนักโทษ มีผู้นับถือมากเรียกว่า “ยันต์อุบากอง” จำคุกอยู่ ๓ ปี ก็หนีไปได้ ในปี พ.ศ. ๒๓๔๖ พม่าจึงใช้ให้เขียนหนังสือถึงเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ซึ่งคุ้นเคยกันเป็นส่วนตัว เนื้อความว่าพม่าจะขอเป็นไมตรีกับไทย เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ทราบดีว่าเป็นกลศึกของพม่า ที่ว่าเมื่อใดที่พม่าชวนไทยเป็นไมตรีด้วยเพื่อให้ไทยตายใจ ในปีถัดไปก็จะยกทัพมาโจมตีเสมอมา เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) จึงนำความปรึกษากับอัครเสนาบดี ซึ่งก็เห็นตรงกันว่าไม่ควรนำหนังสือนี้ขึ้นกราบบังคมทูล จึงได้มีหนังสือตอบปฏิเสธไปเป็นการส่วนตัว

เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) นั้นนอกจากจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณแก่แผ่นดินไทยแล้ว ยังเป็นผู้มีศรัทธาและเชื่อมั่นในพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ท่านได้สร้างวัดเชิงท่า ที่ตำบลคลองบางตลาด ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งซ้ายในอำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี อันเป็นตำบลที่ตั้ง

ภูมิลำเนาท่านมาแต่ก่อน (วัดเชิงท่านนี้ต้องรื้อไป เพราะกรมชลประทานมีเขตติดต่อกับวัดนี้ มีความจำเป็นต้องขยายงาน และกรมชลประทานก็ได้สร้างวัดชลประทานรังสฤษดิ์ที่ตรงตามให้แทน โดยสร้างขึ้นที่ริมทางหลวง) เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ถึงแก่อสัญกรรมในปีใดไม่ปรากฏ อาจจะเป็นตอนต้นรัชกาลที่ ๒ ก็ได้ เพราะในสมัยรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ ได้ปรากฏชื่อ พระยามหาโยธา (ทอเรียะ) บุตรคนโตของท่านว่าอยู่ในตำแหน่งหัวหน้าควบคุมชาวมอญแทนท่านเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) (สุจิตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๓๘)

เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) เป็นบุตรเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เกิดในเมืองมอญ ได้อพยพเข้ามาอยู่ในเมืองไทยพร้อมกับบิดาตั้งแต่อายุรุ่นหนุ่ม ท่านจึงสามารถเรียนรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมไทยได้รวดเร็วมากกว่ามอญที่เป็นชนผู้ใหญ่ ทำให้สามารถเข้ากับคนไทยได้สนิทสนม และคงได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๑ เมื่อคราวที่ท่านบิดาได้เป็นพระยามหาโยธา ด้วยเหตุที่ท่านเป็นบุตรข้าราชการผู้ใหญ่ก็น่าจะได้เป็นขุนนางทางกรมฝ่ายไทย เช่น เป็นหุ้มแพร มหาดเล็ก มียศหลวง หรือพระ แล้วจึงได้เลื่อนสูงขึ้นในกรมกองมอญ เช่น เป็นพระยาเกียรติ หรือพระยาราม ช่วยบิดาเมื่อแก่ชรา เมื่อเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ถึงแก่อสัญกรรมแล้วจึงได้เป็นที่พระยามหาโยธาแทนบิดาชื่อ พระยามหาโยธา (ทอเรียะ) คุมกองมอญทั้งหมดแทนบิดา (สุจิตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๓๘)

บทบาทของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ที่มีต่อราชการแผ่นดินไทยก็น่าสนใจทางด้านการศึกษาสงครามเช่นเดียวกับท่านบิดา ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๓๖๓ เมื่อพระเจ้าจังกายแมง (Bagyidaw พ.ศ. ๒๓๖๒-๒๓๘๑) เตรียมกองทัพจะมาตีไทยโดยรวบรวมประชุมพลและเสบียงอาหารที่เมืองเมาะตะมะ เมื่อข่าวถึงกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ทัพจัดเป็น ๔ ทัพใหญ่ ทัพที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่ทัพ ยกไปขัดตาทัพที่เมืองกาญจนบุรีคอยต่อสู้พม่าที่จะเข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์ พระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ก็ได้คุมกองมอญเป็นแม่ทัพหน้าของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทัพที่ ๒ กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพยกไปตั้งที่เพชรบุรี รอทัพพม่าที่จะเข้ามาทางด้านสิงขร ทัพที่ ๓ เป็นทัพพระยากลาโหมราชเสนาเป็นแม่ทัพยกไปรักษาเมืองถลาง และทัพที่ ๔ พระยานคร (น้อย) เป็นแม่ทัพยกไปคอยต่อสู้ข้าศึกที่จะเข้ามาทางหัวเมืองปักษ์ใต้ แต่ปรากฏว่าในครั้งนั้นไม่มีการรบ เพราะพม่าได้ข่าวว่าไทยเตรียมกองทัพไว้คอยที่จะสู้ตลอดเวลา พม่าจึงไม่ยกทัพเข้ามา พอถึงฤดูฝน กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และกรมพระราชวังบวรฯ จึงยกทัพกลับกรุงเทพฯ คงให้แต่กองทัพของพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ยังรักษาการอยู่กับทัพของเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ที่ราชบุรี จนกระทั่งได้ข่าวว่าพม่าเลิกการเตรียมทัพทั้งปวงแล้ว ฝ่ายไทยจึงเลิกกองทัพบ้าง

ส่วนราชการทั่วไปของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) คือ คุ่มกงมอญออกตระเวนด้าน เป็นประจำทุกปีเช่นเดียวกับท่านเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ผู้เป็นบิดา พระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ได้มีบทบาทสำคัญมากขึ้นเมื่ออังกฤษรบกับพม่า และต้องการให้ไทยเป็นสัมพันธมิตรช่วยรบกับ พม่าด้วยกัน เพราะอังกฤษรู้ว่าพม่ากับไทยเป็นศัตรูกันมาก่อน และอังกฤษประสบปัญหาในการ รบกับพม่ามาก หลังจากอังกฤษยึดย่างกุ้งได้ในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ และไม่มี ความชำนาญทาง จึง ต้องการพาหนะเพื่อลำเลียงกำลังและเสบียงอาหาร ตั้งชื่อแม่ว่าไทยจะไม่ปฏิเสธ เมื่อไทยได้จด หมายชักชวนจากนายจอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) ผู้สำเร็จราชการเมืองสิงคโปร์ พระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้กองทัพไทยไปช่วยอังกฤษรบพม่า แต่ก็ยังทรง ระแวงว่าอังกฤษต้องการเอาไทยไปใช้สอยทางทหารของตน มากกว่าจะให้ไทยไปร่วมรบในฐานะ พันมิตร เพราะอังกฤษต้องการพาหนะ ช้าง ม้า และอื่น ๆ ในการเดินทัพทางบกมาก พระองค์จึงมี ดำริจะให้กองทัพไทยรบพม่าแต่ลำพัง จุดมุ่งหมายเพื่อไปกวาดต้อนครอบครัวชาวเมืองเมาะตะมะ เข้ามาให้มาก เป็นการตัดกำลังพม่ามิให้ตั้งเมืองเมาะตะมะได้ดังก่อน

ในคราวนี้เองพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ก็ได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยามหา โยธา เป็นแม่ทัพคุ่มกงมอญยกไปทางด้านเจดีย์สามองค์ โดยมีพระยารัตนจักร ซึ่งก็คือสมิงสอด เบาทัวหน้าครอบครัวมอญที่อพยพเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นผู้คุ่มกงมอญล่วงหน้าไปสืบเหตุ การณ์ในพม่า และโปรดให้พระยาชุมพร (ซุย) เกณฑ์กองทัพเมืองชุมพร เมืองไชยา เป็นกองทัพเรือ ยกไปทางเมืองมะริดและเมืองทวาย ปรากฏว่าก่อนที่กองทัพจะยกไปถึงนั้น อังกฤษตีได้เมืองเมาะ ตะมะ เมืองมะริด และเมืองทวายแล้ว พระยารัตนจักรซึ่งไปสืบข่าวก็ได้กลับมารายงานเจ้าพระยา มหาโยธา (ทอเรียะ) ซึ่งตั้งทัพรออยู่ที่ด่านหลุมช้าง แขวงเมืองไทยโยคว่า หัวเมืองมอญรายทางต่าง ขออ่อนน้อมต่อไทย ถ้าเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ยกทัพออกไปเมื่อใดก็จะจัดทัพให้อีก ๓,๐๐๐ คน เพื่อไปช่วยรบพม่าด้วย ส่วนหัวเมืองชายทะเลก็พากันเข้ากับอังกฤษ อังกฤษได้บอก กับชาวเมาะตะมะว่าจะรักษาเมาะตะมะไว้ให้ไทย เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) จึงรีบยกกองทัพ ออกไปตั้งที่เมืองเตริน เจ้าเมืองเตรินและเมืองใกล้เคียงก็พากันอ่อนน้อมยอมอยู่ในบังคับบัญชา ของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ทั้งท่านก็เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ซึ่งเคยเป็นเจ้า เมืองเตริน ทำให้ท่านสามารถว่ากล่าวหัวเมืองมอญที่อังกฤษยังขึ้นไปไม่ถึงได้หมด

ลักษณะการสงครามผันแปรไป ผู้คนในเมืองมอญต่างพากันเข้ากับไทยบ้าง เข้ากับ อังกฤษบ้าง จึงไม่สมควรจะกวาดต้อนเข้ามาในฐานะเชลยศึก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่ หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแผนการสงคราม โดยให้แบ่งกำลังจากกองทัพพระยามหาอำมาตย์ซึ่ง ตั้งอยู่ที่เมืองตาก ไปสมทบกับเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ๑ กอง และเกณฑ์หัวเมืองชั้นในให้ พระยาพิพัฒน์โกษายกไปหนุนเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) อีกกองหนึ่ง แล้วให้เกณฑ์กองทัพ

๑๓ กอง พล ๓,๐๐๐ คน ให้พระยาสุรเสนาคุมเป็นกองหน้ายกจากกรุงเทพฯ ไปตั้งที่แม่น้ำน้อยใกล้ พรหมแดนและให้เตรียมทัพหลวงไว้ที่กรุงเทพฯ อีกด้วย

เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) เป็นผู้มียุทธศาสตร์สำคัญในการติดต่อกับอังกฤษในพม่า ทั้งนี้ โดยได้รับคำสั่งจากราชสำนัก ได้มีจดหมายติดต่อกับเซอร์อาชิบอลด์ (Sir Archibald Campbell) แม่ทัพอังกฤษ เรื่องที่ไทยจะช่วยอังกฤษทำสงครามพม่า แม่ทัพอังกฤษจึงได้ส่งจดหมายมาเชิญผู้แทนไทยไปเจรจาด้วยที่เกาะตะมะ เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ได้ส่งจมนักรัชมารดาและพระยาราม เป็นผู้แทนไปพบแม่ทัพอังกฤษเพื่อเจรจาเรื่องการรบ ในขณะเดียวกันนั้นทางกรุงเทพฯ ก็เกิดเหตุขัดแย้งกับอังกฤษ โดยพระยาชุมพร (ชุย) ไปกวาดต้อนผู้คนชาวเมืองทวายและเมืองมะริด เป็นเชลยบรรทุกเรือมา อังกฤษห้ามก็ไม่ฟัง อังกฤษจึงเอาเรือปืนไล่ยิงและจับเรือในกองทัพเรือพระยาชุมพร (ชุย) ไปหลายลำ ทางกรุงเทพฯ ไม่เข้าใจว่าเหตุใดชวนไปช่วยรบแล้วจึงกลับยิงเอากองทัพไทย จึงโปรดเกล้าฯ ให้เรียกกองทัพไทยที่ไปช่วยนั้นกลับ ฝ่ายอังกฤษชี้แจงเหตุผลให้ทางกรุงเทพฯ ทราบ เมื่อสอบสวนแล้วปรากฏเป็นความจริง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถอดพระยาชุมพร (ชุย) ออกจากตำแหน่งและนำตัวไปขังไว้

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นประโยชน์ที่จะช่วยอังกฤษรบพม่าต่อไป ใน พ.ศ. ๒๓๖๔ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) คุมพล ๑๐,๐๐๐ คน เป็นแม่ทัพหน้ายกไปเมืองมอญก่อน แล้วโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นจอมพลเสด็จไปตั้งทัพหลวงที่ปากแคว แขวงเมืองกาญจนบุรีคอยเวลาที่จะยกตามไป

ด้วยเหตุนี้อังกฤษจึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องมีทูตมาเจรจากับรัฐบาลไทยที่กรุงเทพฯ เอง ลอร์ด แอมเฮิร์ต (Lord Amherst) ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่อินเดีย จึงได้ส่งร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ (Henry Burney) เข้ามาเป็นทูต เจรจาเรื่องสงครามที่ยังค้างอยู่ และตกลงทางการค้า รวมไปถึงเรื่องหัวเมืองมอญ

แม้กองทัพไทยจะปรออยู่ที่แหลมมลายูแล้ว แต่ยังไม่ช่วยรบ เพราะรัฐบาลยังไม่ตัดสินใจที่จะให้ร่วมรบ ทั้งทางรัฐบาลอังกฤษก็เริ่มไม่เห็นด้วยที่จะให้ไทยช่วยรบ และมีให้เจรจาเร่งเร้าเกี่ยวกับการรบอีก ทั้งจุดมุ่งหมายในการทำสงครามของรัฐบาลอังกฤษกับพม่าก็เปลี่ยนไปด้วย

ฝ่ายอังกฤษแต่แรกนั้นคิดเพียงแต่จะทำสงครามกับพม่าเพื่อตัดทอนกำลังพม่า และเพื่อแสวงหาประโยชน์ในการค้าขายให้สะดวกขึ้น แล้วจะยกเกาะตะมะให้ไทยเพื่อแลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์เรื่องหัวเมืองมลายูและการค้าขายในไทย แต่หลังจากการสำรวจหัวเมืองแล้ว อังกฤษกลับคิดจะตั้งหัวเมืองมอญขึ้นเป็นอาณานิคมใหม่ จึงเล็งลุ่มจะยกเกาะตะมะให้ไทย อังกฤษได้พยายามสรรหาตัวเชื้อสายของพระเจ้าหงสาวดีองค์ก่อนเพื่อจะตั้งให้เป็นเจ้าปกครองหัวเมืองมอญ แต่หาไม่ได้ ทราบแต่ว่าเวลานั้นพวกมอญนิยมเคารพนับถือเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ยิ่งกว่าผู้ใดทั้งหมด อังกฤษจึงคิดเกลี้ยกล่อมเอาเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ไปเป็นพระยาหงสาวดี

การทาบตามตั้งเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ครั้งนี้ไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะว่าเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ได้แสดงความซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และรัฐบาลไทย โดยปฏิเสธที่จะรับตำแหน่งจากอังกฤษ อังกฤษจึงต้องเลิกล้มความคิดที่จะตั้งประเทศมอญ

เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้ไทยไม่พอใจอังกฤษมาก นอกจากนี้ยังมีการกระทำอีกหลายประการของอังกฤษที่สร้างความไม่พอใจให้กับไทย เช่น ให้ทัพไทยยกไปรบพม่าโดยใช้เส้นทางสายเหนือ ซึ่งลำบากทุรกันดารมาก ทั้งยังให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ปฏิบัติตามคำสั่งและเดินทัพตามที่นายพลอังกฤษสั่ง ซึ่งฝ่ายไทยเห็นเป็นการเสียเกียรติมาก จึงไม่ยอมยกทัพไป ทั้งให้ไทยส่งช้างม้าพาหนะไปให้อังกฤษใช้ โดยอังกฤษออกค่าใช้จ่ายในการเดินทางให้เปรียบเสมือนการส่งกองทัพช้างม้าไปรบจางรบ ซึ่งผิดวิสัยจะกระทำได้

เมื่อตกลงกันได้ ทัพไทยก็ตั้งอยู่ที่เกาะตะมะ พอดีกับพม่ายอมแพ้อังกฤษ กองทัพไทยจึงยกทัพกลับ

บทบาททางด้านการสงครามของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ปรากฏอีกครั้งเมื่อปราบกบฏเวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ได้ชาวไทยเกิดเหตุขัดแย้งกับอังกฤษ จึงถือโอกาสจะตั้งตัวเป็นอิสระ ยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คนครอบครัวไทยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือจนถึงนครราชสีมา และให้เจ้าราชวงศ์ผู้บุตรมากวาดต้อนชาวเมืองเวียงจันทน์ที่สระบุรีกลับไปด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาดคีตพลเสด็จเป็นจอมทัพยกไปเป็นทัพใหญ่ ๒ ทัพ คือ ทัพที่ ๑ กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพใหญ่ยกจากสระบุรีขึ้นไปนครราชสีมา ทัพที่ ๒ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์เป็นแม่ทัพประชุมพลที่เมืองปราจีนบุรี ยกขึ้นไปทางเมืองอุบลราชธานี ร้อยเอ็ดไปพบกับทัพที่ ๑ ที่เวียงจันทน์ ในครั้งนั้นโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ซึ่งเพิ่งกลับจากรบศึกพม่ายังไม่ทันถึงปี คุมกองมอญยกขึ้นไปทางดงพระยากลาง ไปสมทบกับทัพหลวงกรมพระราชวังบวรฯ ที่เมืองนครราชสีมา จากเมืองนครราชสีมาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) กับขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายวังหน้าสมทบกันเป็นกองทัพยกไปก่อน แล้วโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นนเรศโยธีกับกรมหมื่นเสนีบริรักษ์คุมพลเป็นกองหนุนยกตามไป แล้วจึงถึงกองทัพหลวง

เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ยกกองทัพขึ้นไปถึงหนองบัวลำพู ซึ่งมีข้าศึกตั้งมั่นดักอยู่ ได้เข้าตีค่ายข้าศึกแตก ได้ตัวพระยานรินทร์แม่ทัพลาว จึงส่งลงมายังกองทัพหลวง ในการรบพุ่งครั้งนี้ พระยาเกียรติ (ตะ หรือ วัน บุตรคนใหญ่) ของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ถูกปืนข้าศึกตายในที่รบ แล้วเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ก็ยกทัพหน้าตามข้าศึกต่อไป และไปตั้งค่ายที่ทุ่งสัมปอຍ บริเวณใกล้จะถึงช่องเขาสาร ซึ่งเป็นค่ายสำคัญที่ข้าศึกตั้งรักษาอยู่อีกแห่งหนึ่ง เจ้าอนุวงศ์เมื่อทราบว่หนองบัวลำพูแตกก็เสียขวัญ ทั้งค่ายเขาสารกลับไปเวียงจันทน์ ฝ่ายพระยาสุโขได้เขียนหนังสือถึงพระยาเวียงสาให้รวบรวมคนยกเข้าตีโอบกองทัพไทยที่สัมปอຍ เจ้าพระยามหา

โยธา (ทอเรียะ) เห็นว่า ข้าศึกมีกำลังมากกว่าจึงตั้งมั่นสู้ในค่าย ถูกข้าศึกล้อมอยู่หลายวัน จนกระทั่งกองทัพหนุนของกรมหมื่นนเรศโยธี และกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ขึ้นไปช่วยรบพุ่งข้าศึกแตกพ่ายไป แล้วกองทัพหน้าและกองทัพหนุนก็รบติดตามข้าศึกที่ถอยหนีขึ้นไปจนตีได้เมืองเวียงจันทน์

กลับจากการปราบกบฏเวียงจันทน์ในครั้งนี้แล้ว ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) คุมกองทัพไปรบที่ใดอีก แต่ก็เห็นได้ว่าเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) เป็นผู้มีความสามารถกล้าหาญในการศึก ทุกครั้งที่ออกสงครามก็จะออกเป็นกองทัพหน้า เช่นเดียวกับท่านเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ผู้บิดา และคงอยู่ในฐานะอาจารย์ผู้ใหญ่ อันเป็นที่เคารพนับถือเสมอมา

ในด้านการศาสนา เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ก็มีความศรัทธาเลื่อมใสและเคร่งครัดในพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับบิดา ได้อุทิศที่ดินสร้างวัดเกาะ ตำบลบางพูด ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งซ้าย ในเขตอำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี

เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) มีชีวิตอยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๔ แต่ถึงอนิจกรรมในปีใดไม่ปรากฏแน่

เมื่อสิ้นเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) แล้ว ก็ไม่มีการตั้งเจ้าพระยามหาโยธาอีก กรมกองมอญทั้งปวงก็ไปขึ้นอยู่กับกระทรวงกลาโหม แต่เชื้อสายของเจ้าพระยามหาโยธาทั้งสองก็ยังมิหวั่นไหวและทำประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองไทยเสมอมา เช่น ตำแหน่งเจ้าเมือง หรือผู้รักษาราชการนครเขื่อนขันธ์ ซึ่งตั้งแต่คนแรกจนถึงคนรองสุดท้ายก็เป็นทายาทในสกุลคชเสนีทั้งหมด คือ

๑. พระยานครเขื่อนขันธ์รามัญราชชาติเสนาบดีศรีสิทธิสงคราม (ทอมา) เป็นบุตรของพระยามหาโยธา (เจ่ง)

๒. พระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) เป็นบุตรเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ)

๓. พระมหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) เป็นบุตรพระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (จ้อย)

๔. พระขยันสงคราม (เจ็ก หรือ แป๊ะ หรือ ชื่น คชเสนี) เป็นบุตรพระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (จ้อย)

๕. พระยาเกียรติ (ขุนทอง คชเสนี) เป็นบุตรพระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (จ้อย)

๖. พระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (หยอย คชเสนี) เป็นบุตรพระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (จ้อย)

๗. พระยาพิพิธมนตรี (ปุย คชเสนี) เป็นบุตรพระยาเกียรติ (ขุนทอง)

๘. พระยานาคราชคำแหงประแดงบุรีนายก (แจ่ง คชเสนี) เป็นบุตรเจ้าพระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (จ้อย) (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๔๕)

พระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) เป็นบุตรคนที่ ๕ ของพระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) เป็นน้องชายของเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นในรัชกาลที่ ๔ ท่านได้เข้ารับราชการเป็นอัครราช

ทูตกรุงเบรลิน ประเทศเยอรมนี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๐-๒๔๔๐ แล้วย้ายมาเป็นอัครราชทูตกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ (สุจริตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๔๖)

เจ้าเมืองมอญ ๗ หัวเมือง เมืองสมิงสิงหนฤ เมืองลุ่มลุ่ม เมืองท่าตะกั่ว เมืองไทรโยค เมืองท่าขนุน เมืองทองผาภูมิ ในลำน้ำแควน้อย และ เมืองท่ากระดาน ในลำน้ำแควใหญ่ ทั้ง ๗ หัวเมืองนี้แต่เดิมไม่ได้เป็นเมือง เป็นแต่ที่ตั้งค่ายที่ด่านตั้งอยู่เท่านั้น เป็นบริเวณที่พวกมอญมักจะอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร หนีความเดือดร้อนจากพม่า รัฐบาลจึงได้จัดตั้งรวมกันเป็นหมู่เหล่าตามเมืองหน้าด่าน ขึ้นตรงกับเมืองกาญจนบุรี เรียกว่า รามัญ ๗ เมือง (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๑๔๐)

รามัญ ๗ เมือง มีเจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการเป็นผู้ดูแล และยังมีหลวงปลัดยกกระบัตรหลวง พลดกรมการ ขุนหมื่นไพร่เมืองละมาก ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นคนมอญด้วยกันทั้งหมด เจ้าเมืองมียศเป็น "พระ" เรียกชื่อตามชื่อเมืองนั้น ๆ ต่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่า ผู้สำเร็จราชการเมืองไม่มีชื่อตั้งไม่สมควร จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานชื่อเป็นชื่อภาษาสันสกฤตแก่ผู้สำเร็จราชการเมืองทั้ง ๗ ดังนี้

๑. พระเมืองสิงห์	เป็น	พระสมิงสิงหนรินทร์
๒. พระลุ่มลุ่ม	เป็น	พระนิพนภูมิบดี
๓. พระท่าตะกั่ว	เป็น	พระชินดิษฐ์บดี
๔. พระไทรโยค	เป็น	พระนิโครธาภิโยค
๕. พระท่าขนุน	เป็น	พระปณัสติฐบดี
๖. พระทองผาภูมิ	เป็น	พระเสถภูมิบดี
๗. พระท่ากระดาน	เป็น	พระผลกตฐบดี (จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ

พระ ๒๕๔๑ก : ๑๙-๒๐)

บริเวณที่เป็นที่ตั้งเมืองทั้ง ๗ นั้น ไม่สู้จะมีผู้คนอาศัยอยู่มากนัก เนื่องจากว่าพื้นที่เป็นป่าทึบและภูเขาสูง ซึ่งไม่สามารถทำนาทำไร่ได้ผลเพียงพอที่จะยังชีพอยู่ได้ บรรดาชาวเมืองจึงพากันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นครชุม บ้านบางเลา บ้านโพธาราม แขวงเมืองราชบุรี เป็นส่วนใหญ่ แม้ว่าเจ้าเมืองกรมการจะไม่ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตแขวงเมืองนั้น ๆ แต่ก็มีบ้านเรือนของขุนหมื่นนายด่านตั้งอยู่เป็นระยะ ๆ และผู้ว่าราชการกรมการก็ได้ไปตรวจตราอยู่เสมอ (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๑๔๑)

รามัญ ๗ เมือง มีอาชีพเกี่ยวกับการตัดไม้ เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศเป็นป่าและเขา ชาวเมืองไทรโยคจะผูกแพล่องมาขายแถบกาญจนบุรี ราชบุรีเสมอ แขวงเมืองท่าตะกั่วเมืองลุ่มลุ่มจะทำเสาไม้เต็งรังและตัดไม้ไผ่ปล่องแพลงมาขาย แขวงเมืองสิงห์ตัดไม้ฝาง ไม้รวกใหญ่ขนาดทำรั้วป๊ะปลา ซึ่งชาวเมืองสมุทรสงครามมารับไปขายและยังมีเสาเล็ก ๆ บ้าง นอกจากนี้ก็มีการหา

ของป่า ทำน้ำมันยาง ทำได้ เป็นต้น บางแห่งมีการทำไร่บ้างแต่ก็เพียงพอใช้ในครอบครัวเท่านั้น ส่วนพวกมอญที่เข้ามาอยู่แถบบ้านแขวงเมืองราชบุรีนั้นมียาชีพำนา

หน้าที่สำคัญของชาวมอญในรามัญ ๗ เมือง คือ ต้องลาดตระเวนรักษาด่านอยู่เป็นประจำ เพื่อป้องกันมิให้พม่าเล็ดลอดเข้ามาสืบข่าวความเคลื่อนไหวของฝ่ายไทย ขณะเดียวกันก็เป็นเมืองหน้าด่านต่อแดนเมืองเมาะลำเลิง เพราะฉะนั้นก็ต้องหมั่นสืบฟังข่าวราชการในประเทศพม่าด้วย ทั้งยังทำหน้าที่กวดขันบริเวณปลายด่าน และออกสกัดจับผู้ที่หลบหนีออกนอกพระราชอาณาเขต ส่งกลับไปกรุงเทพฯ ด้วย

ในยามสงคราม รามัญ ๗ เมืองก็จะต้องถูกเกณฑ์เข้ากองทัพด้วย และบางส่วนก็มีหน้าที่ทำทาง จัดตั้งกองเสบียง และตั้งที่พักตามรายทางในระยะช่วงเวลาที่ไทยจะยกทัพออกไปตามเส้นทางนี้ (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๔๗)

หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของรามัญ ๗ เมือง คือ การส่งส่วยทองแก่รัฐบาลทุกปี เมื่อถึงเทศกาลในราวเดือนธันวาคม-มกราคม จะโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองกรมการเกณฑ์ไพร่หลวงรามัญ ๗ เมืองไปร่อนทองที่คลองปิฉีก คลองพลู ให้ร่อนได้ทองขุนหมื่นไพร่คนละ ๓ สลึง บุตรหมื่นทนาย ทาสคนละ ๑ สลึง ๑ เฟื้อง และให้เจ้าเมืองกรมการเก็บรวบรวมทองส่วยนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย

นอกจากนี้ยังมีหน้าที่รับคำสั่งให้กระทำเป็นคราว ๆ ไป เช่น เกณฑ์ให้ตัดไม้เพื่อใช้ทำพระแสงหอก ทำพลับพลาที่ประทับเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสแคว้นน้อยไทรโยค และเมื่อมีราชการหรือการติดต่อค้าขายกับเมาะตะมะ เมาะลำเลิง อย่างกุ่ม ก็ได้อาศัยรามัญ ๗ หัวเมือง ในการจัดที่พัก และนำทางพวกอาทมาตเข้าไปปลายด่านอยู่เสมอ ๆ

ในบางครั้งก็ทำหน้าที่เกณฑ์ชาวมอญส่งเข้ามายังเมืองหลวง เพื่อเข้าร่วมกระบวนแห่ในพระราชพิธีสำคัญ ๆ เช่น เกณฑ์ชาวมอญเข้าแห่ในพระราชพิธีลงทรงสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งส่วนหนึ่งแต่งตั้งเป็นชาวมอญ ส่วนหนึ่งแต่งตั้งเป็นคนกะเหรี่ยง เพราะหาชาวกะเหรี่ยงไม่ได้

เมื่อจัดระเบียบการปกครองใหม่ ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้ยกเลิกรามัญ ๗ เมือง คงให้ยุบไปขึ้นกับเมืองกาญจนบุรีเท่านั้น โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑. เมืองทองผาภูมิ ยุบลงเป็น หมู่บ้านอยู่ในเขตกิ่งอำเภอสังขละบุรี
๒. เมืองท่าขนุน ยุบลงเป็น กิ่งอำเภอสังขละบุรี ขึ้นกับอำเภอวังกะ เป็นอำเภอที่ตั้งขึ้นใหม่
๓. เมืองไทรโยค ยุบลงเป็น กิ่งอำเภอไทรโยค ขึ้นกับอำเภอวังกะ
๔. เมืองท่าตะกั่ว ยุบลงเป็น หมู่บ้านอยู่ในเขตอำเภอไทรโยค
๕. เมืองลุ่มสุม ยุบลงเป็น หมู่บ้านอยู่ในเขตกิ่งอำเภอไทรโยค
๖. เมืองสิงห์ ยุบลงเป็น หมู่บ้านอยู่ในเขตอำเภอเมืองกาญจนบุรี

๗. เมืองท่ากระดาน ยุบลงเป็น หมู่บ้านอยู่ในเขตกิ่งอำเภอศรีสวัสดิ์ ขึ้นกับอำเภอเมืองกาญจนบุรี (สุจิตต์ลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๔๘)

ความสัมพันธ์กับราชสำนักไทย

ราชตระกูล

เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังเซอร์จอห์น เบาริง ผู้สำเร็จราชการเมืองฮ่องกง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ เพื่อแสดงเรื่องราวสังเขปแห่งพระราชวงศ์จักรี ตั้งแต่สกุลเดิมแห่งบรรพบุรุษของพระราชวงศ์ ทรงเล่าว่า บรรพบุรุษของพระราชวงศ์จักรีเป็นนายทหารมอญ ซึ่งได้ละทิ้งการอยู่ได้บังคับพม่า ติดตามเสด็จสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อเสด็จกลับจากเป็นเชลยที่พม่าใน พ.ศ. ๒๑๑๔ ต่อมาลูกหลานของทายาททหารมอญเหล่านั้นย่อมจะต้องมีภรรยาเป็นคนไทย และมีลูกหลานต่อมาแล้วไม่ปรากฏเรื่องราว และเล็ดสูญหายไปพักใหญ่ เพิ่งมาปรากฏขึ้นอีกครั้งเมื่อมีผู้อ้างว่ามีลูกหลานคือ เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสมัยกรุงเก่า ท่านเป็นน้องเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ขุนเหล็ก) เป็นบุตรพระสนมเอกในสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กรุงศรีอยุธยา เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ได้รับแต่งตั้งเป็นราชทูตไปยังราชสำนักพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส ต่อจากเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ก็มีบุตรชายสืบเนื่องโดยตรงอีกสามชั่วคน จนถึงชั่วที่ ๔ คือท่านทองดี ผู้เป็นพระราชบิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (พ.ศ. ๒๒๘๐-๒๓๖๙) ในรัชกาลที่ ๑ พระนามเดิมของท่านคือ นาก ท่านได้ประสูติมาในตระกูลคหบดีมอญ พระชนกชื่อทอง พระชนนีชื่อสั้น (สมเด็จพระรูปศิริโสภาคย์ มหามานนาธิ) ซึ่งตั้งรกรากอยู่ที่บ้านอัมพวา ตำบลบางช้าง จังหวัดสมุทรสงคราม และได้สมรสกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เมื่อยังทรงดำรงตำแหน่งเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี สมัยก่อนกรุงเก่าแตก บริเวณที่ตั้งบ้านเรือนและเป็นสถานที่ประสูติ รัชกาลที่ ๒ นั้น ภายหลังได้สร้างวัดชื่อวัดอัมพวันเจติยาราม ท่านมีพระเชษฐาคนหนึ่ง ชื่อเจ้าคุณชูโต เป็นต้นสกุลชูโต และมีพระชนิษฐภคินีคือ เจ้าคุณนวล สมรสกับเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ต้นสกุลบุญนาค ซึ่งเป็นพระสหายกับรัชกาลที่ ๑ และคุณแก้ว สมรสกับหลวงชลสินธุสงคราม (สอน) ปลัดเมืองสมุทรสงคราม ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาแม่กลองบุรี เจ้าเมืองสมุทรสงคราม ต้นสกุล ณ บางช้าง (สนอง ๒๕๔๒ : ๑๗๒) ทรงมีพระโอรสและธิดารวม ๙ พระองค์คือ

(๑) สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง สิ้นพระชนม์แต่ครั้งกรุงเก่ายังไม่เสีย

(๒) สมเด็จพระเจ้าฟ้าชาย สิ้นพระชนม์แต่ครั้งกรุงเก่ายังไม่เสีย

(๓) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฉิมใหญ่ เป็นพระราชชายาพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นพระมารดาของเจ้าฟ้าสุพันธุ์วงศ์ ซึ่งเป็นกรมขุนกระษัตราธิบดี ในรัชกาลที่ ๑

(๔) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๖๗) พระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายฉิม เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษก ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า กรมหลวงอิศรสุนทร พ.ศ. ๒๓๔๙ พระราชทานอุปราชภิเษกเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และ พ.ศ. ๒๓๕๒ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๒

(๕) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้า กรมหลวงศรีสุนทรเทพ (พ.ศ. ๒๓๑๓-๒๓๕๐) พระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงแจ่ม

(๖) สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

(๗) สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ (พ.ศ. ๒๓๑๕-๒๓๖๐) พระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุ้ย ในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ ต่อมา พ.ศ. ๒๓๕๐ โปรดให้เลื่อนเป็นกรมหลวงฯ แล้วเป็นพระบิณฑุรน้อย ถึงรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๕๒ พระราชทานอุปราชภิเษกเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

(๘) สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

(๙) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าประไพวดี กรมหลวงเทพวดี (พ.ศ. ๒๓๒๐-๒๓๖๖) พระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงเอียง ในรัชกาลที่ ๑ พระราชทานนามว่า เจ้าฟ้าประไพวดี ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๕๑ ทรงสถาปนาเป็นกรมหลวงเทพวดี (กรมศิลปากร ๒๕๓๖ : ๖-๗)

พระเจ้าบรมมโหีภาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร (พ.ศ. ๒๓๖๑-๒๔๓๙) ทรงมีพระนามเดิม พระองค์เจ้าหญิงลม่อม เป็นพระราชธิดาองค์ที่ ๒๖ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาทรัพย์ ธิดาของพระยารัตนจักร จักรมอญ ชาวมอญเมื่อนันทบุรี ทรงมีพระเชษฐาร่วมพระชนนีคือ พระองค์เจ้าชายศิริวงศ์ (พ.ศ. ๒๓๕๕-๒๓๘๒) โอรสองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๑ ทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นมายุทิพย์ (ไตรสรณธัชอนุสรณ์ : ๓๙)

กรมหมื่นมายุทิพย์ทรงอภิเษกกับหม่อมน้อย (พระชนนีน้อย) หลานพระยารัตนจักร จักรมอญ ทรงมีพระโอรสและพระธิดา ดังนี้ (๑) หม่อมเจ้าหญิงรำเพย (สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี)

บรมราชินี) (พ.ศ. ๒๓๗๗-๒๔๐๔) (๒) หม่อมเจ้าชายประเสริฐศักดิ์ (พระสัณห์พันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์) (๓) หม่อมเจ้าหญิงสารพัดเพ็ชร

เมื่อกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ประชวรสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าหญิงล่อมเป็นผู้อภิบาลพระโอรสพระธิดาทั้ง ๗ พระองค์นี้ (ไตรสรณรัชchonสรณ์ : ๓๙)

ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา ม.จ.หญิงรำเพย เป็นพระอัครชายา พระราชทานนามว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี) ทรงมีพระราชโอรสและพระราชธิดา อันเกิดแก่สมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์คือ

(๑) สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) (พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๔๕๓)

(๒) สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑลโสภณภควดี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล กรมหลวงวิสุทธิกษัตริย์) (พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๐๖)

(๓) สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฑาธุชธราดัย (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมพระจักรพรรดิพงษ์) (พ.ศ. ๒๓๙๙-๒๔๔๓) ได้ทรงบัญชากรมพระคลังมหาสมบัติ เป็นต้นสกุล จักรพันธุ์

(๔) สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ (จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) (พ.ศ. ๒๔๐๒-๒๔๗๑) ในรัชกาลที่ ๕ เป็นนายพลเอก ราชองครักษ์ เสนาบดีกระทรวงยุทธนาธิการ กระทรวงกลาโหม, ราชทูตพิเศษเสด็จญี่ปุ่น ยุโรป, ในรัชกาลที่ ๖ เป็นจอมพลทหารบก จอมพลเรือ ราชองครักษ์ และเป็นจเรทหารบก ทหารเรือทั่วไป ถึงรัชกาลที่ ๗ เป็นอธิบดีกรมตำรวจ เป็นต้นสกุล ภาณุพันธุ์ (กรมศิลปากร ๒๕๓๖ : ๔๗)

สมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์เสด็จสวรรคตเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ มีพระชนมายุเพียง ๘ พรรษาเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าหญิงล่อมซึ่งอยู่ในฐานะสมเด็จพระยาย เป็นผู้อภิบาลพระราชโอรสและพระราชธิดาทั้ง ๔ พระองค์ (ไตรสรณรัชchonสรณ์ : ๔๐)

สมเด็จพระยายทรงเป็นผู้มีคุณูปการอันยิ่งใหญ่ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอภิบาลพระราชชนนีมาแต่กาลก่อน และมาอภิบาลพระองค์พร้อมด้วยพระชนนีฐานพระอนุชาหาผู้ใดมีคุณสมบัติดั่งนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ จึงสถาปนาพระองค์เจ้าหญิงล่อมขึ้นเป็น พระเจ้าราชวงศ์เธอกรมพระสุทธาภิตนราชประยูร

และเมื่อทรงประกอบพิธีบรมราชาภิเษก มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ เลื่อนให้เป็น พระเจ้าบรมมไหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร (ไตรสรณธัชอนุสรณ์ : ๓๙)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์วัดปากอ่าวที่เกาะเกร็ดขึ้นใหม่ทั้งหมด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามพระอารามเป็น วัดปรมัยยิกาवास อันมีความหมายว่า เป็นวาสนาของเสด็จยายของพระองค์ ตามรับสั่งของพระเจ้าบรมมไหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูรที่ว่า ถ้าทรงพระเจริญขึ้นแล้วขอให้ทรงช่วยให้ได้สร้างพระอารามหนึ่ง (ไตรสรณธัชอนุสรณ์ : ๔๒)

เจ้าจอมมารดากลิ่น (หรือชอนกลิ่น) (พ.ศ. ๒๓๗๘-๒๔๖๘) ธิดาของพระยาดำรงศรีราชพลจันทร์ (จ๋ม คชเสนี) อายุได้ ๑๘ ปี ถวายตัวเป็นข้าบาทบริจาริกาในรัชกาลที่ ๔ ให้ประสูติพระราชโอรสคือ พระองค์เจ้าชายกฤษดาภินิหาร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์) จึงได้รับการสถาปนาเป็น เจ้าจอมมารดากลิ่น พระสนมเอก พ.ศ. ๒๔๑๒ หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าจอมฯ ได้กราบถวายบังคมลาจากการเป็นบาทบริจาริกา ย้ายออกจากพระราชวังไปอยู่ที่บ้านเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ที่วังถนนพระอาทิตย์ พ.ศ. ๒๔๓๗ สร้างวัดสุทธาวาสขึ้นใหม่แทนวัดเดิม โดยมีสมิงหนูไชยะ (อาจ เพ็ชรน้อย) นายกองนาของเจ้าจอมฯ เป็นผู้ควบคุม ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดสุทธาโภชน หมู่ ๗ ริมคลองลำปะทิว แขวงทับยาว เขตลาดกระบัง กทม. (สนอง ๒๕๔๒ : ๑๗๗)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ (พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๖๘) มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายกฤษดาภินิหาร เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ซึ่งประสูติแต่เจ้าจอมมารดากลิ่น พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหารมีพระชนมายุ ๑๓ พรรษา ได้ทรงเปลี่ยนฐานันดรศักดิ์จาก พระเจ้าลูกยาเธอ เป็น พระเจ้าน้องยาเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ากฤษดาภินิหารเป็น ปรีวี เคาน์ซิลเลอร์ ชำระตรวจบัญชีเงินค่านาที่นำส่ง (สุจริตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๕๓)

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๑๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ากฤษดาภินิหารขึ้นเป็นกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ แล้วได้เป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณใน พ.ศ. ๒๔๒๕

พ.ศ. ๒๔๒๖-๒๔๒๙ ราชทูตมีอำนาจเต็มประจำกรุงอังกฤษ และอยู่ในเดตสเดตส์อเมริกา ได้รับพระราชทานพระยศทหารเป็นนายพันโทนายทหารพิเศษกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

พ.ศ. ๒๔๒๙ เสนาบดีกรมพระนครบาล

พ.ศ. ๒๔๓๗ กรรมการตรวจตัดสินตามฎีกา และตรวจคำพิพากษาที่ค้างเก่าและมีใหม่ ด้วย

พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้รับสถาปนาเป็น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์

พ.ศ. ๒๔๕๐ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติ บรมราชาภิเษกเป็นรัชกาลที่ ๖ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ทรงเปลี่ยนฐานันดรศักดิ์จากพระเจ้าน้องยาเธอ มาเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ ได้ทรงรับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้จัดการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและงานพระบรมศพด้วย

พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้ทรงเลื่อนขึ้นเป็น กรมพระนเรศวรฤทธิ์ มหิศวราชวงศ์ สิทธิประสงศ์ ปรีดาธิการ สุทธสันดานศรีดลหฤทัย มโหฬารยราชนิติธาดา สุปรีชาสรรพกิจโกศล วิมลสุจริตจริยาวัตร พุทธานิรัตนสรณารักษ์ อุดมศักดิ์บพิตร และได้ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมูรธาธร

พ.ศ. ๒๔๖๖ ทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมูรธาธร มาเป็นเสนาบดีที่ปรึกษา ซึ่งขณะนั้นพระชนมายุได้ ๖๘ พรรษา

พ.ศ. ๒๔๖๘ ทรงประชวรพระโรคพระอันตะพิการและสิ้นพระชนม์ พระชนมายุได้ ๗๑ พรรษา ทรงเป็นต้นสกุล “กฤดากร” ทรงมีพระโอรสและพระธิดารวม ๒๒ พระองค์ ที่สำคัญคือ พลเอก พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าบวรเดช (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๕๕)

หม่อมแถม กฤดากร (๒๔๑๓- เป็นบุตรีนายแก้ว และนางทองอยู่ เกิดที่บ้านเกาะ จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อวันพุธ เดือน ๔ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ เนื่องด้วยคุณหญิงสร้อยพี่สาวเป็นน้องสะใภ้ของเจ้าจอมมารดากลิ่น พระมารดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ์ หม่อมแถมจึงติดพี่สาวไปอยู่ที่เจ้าจอมมารดากลิ่น และได้เป็นผู้เก็บของของเจ้าจอมมารดา หม่อมแถมได้เป็นหม่อมหามในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เมื่ออายุได้ ๑๗ ปี มีพระโอรสธิดา ๖ องค์คือ

(๑) หม่อมเจ้าหญิงวรรณวิไลย์ เพ็ญพัฒน์ (๒๕๓๑-๒๕๗๖) เสกสมรสกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒน์พงศ์ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๕ ผู้ทรงประพันธ์เนื้อร้องและทำนองเพลง “ลาวดวงเดือน” มีพระโอรสธิดา ๒ องค์คือ หม่อมเจ้าชาย สันชีพ แต่เยาว์ กับหม่อมเจ้าหญิงพันธุ์เพ็ญแข (นางบรรลือศักดิ์ กฤดากร)

(๒) หม่อมเจ้าสมัยเฉลิม กฤดากร (๒๕๓๘-๒๕๑๐) ช่างเขียนแผนกศิลปากรสถาน, นายช่างใหญ่กรมวังนอก ทรงออกแบบอาคารต่าง ๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

อาทิ ศาลาเฉลิมกรุง ในการฉลองพระนคร ๑๕๐ ปี, สถาปนิกชั้นพิเศษ กรมศิลปากร ทรงบูรณะ และแก้ไขดัดแปลงออกแบบสร้างพระที่นั่งต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง ในรัชกาลปัจจุบัน ทรงร่าง แบบและวางผังสร้างพระตำหนักภูพิงคราชนิเวศน์ที่จังหวัดเชียงใหม่

(๓) หม่อมเจ้าปุย กฤดากร (๒๔๓๙) ถึงชีพิตักษัยตั้งแต่ทรงพระเยาว์

(๔) หม่อมเจ้าหญิงเพิ่มผล (๒๔๔๑) ถึงชีพิตักษัยตั้งแต่ทรงพระเยาว์

(๕) หม่อมเจ้าหญิงลีลาศหงษ์ เทวกุล (๒๔๔๒-๒๔๖๓) เสกสมรสกับพลตรี หม่อมเจ้า ปรีดิเทพวงศ์ เทวกุล

(๖) พลโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร (๒๔๔๗-๒๕๔๑) ประจํากรมทหารม้ากรุงเทพ รักษาพระองค์ ในรัชกาลที่ ๖, ราชองครักษ์ประจำและราชองครักษ์เวร ในรัชกาลที่ ๘, ผู้ช่วยทูต ทหารบกและทหารอากาศ ประจำสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงลอนดอน, เจ้ากรม กรมการ ทหารม้า, เจริทหารม้า, กรรมการในคณะกรรมการสงบศึกเกาหลี กองทัพสหประชาชาติที่สาธารณ รัฐเกาหลี, เจ้ากรมข่าวทหารบก, ผู้ช่วยทูตฝ่ายทหารบก ณ กรุงวอชิงตัน, เอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงโตเกียว, เอกอัครราชทูตไทยคนแรกประจำกรุงแอตติส อาบาบา ประเทศเอธิโอเปีย, ราชองครักษ์พิเศษ (ชิดชนก ๒๕๔๑ : ๓๗-๔๐)

การบริหารราชการไทย

ชาวมอญเข้ามารับราชการไทยเป็นจำนวนมากและที่ทำความประโยชน์ให้กับประเทศไทยก็มีมากมาย จะขอยกตัวอย่างที่มีชื่อเสียงและบันทึกหลักฐานไว้ชัดเจนมาแสดงคือ พระยาศรีสทเทพ (ทองเพ็ญ)

สกุลศรีเพ็ญ

พระยาศรีสทเทพ (ทองเพ็ญ) (พ.ศ. ๒๓๓๕-๒๓๘๘) มีต้นวงศ์ตระกูลเป็นมอญที่เข้ามา ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า ทางฝ่ายบิดาสืบมาจากพระยาจำแลนยากร (จรูญ) ผู้เป็นบิดาของหลวงรักษ เสนา (จํรัส) หลวงรักษเสนาเป็นบิดาของนายชำนาญ (ทองขวัญ) และนายชำนาญเป็นบิดาของ พระยาศรีสทเทพ ทางฝ่ายมารดาสืบมาจากพระยารามจัตุรงค์ (สมิงเทวะรังษี) ซึ่งเป็นพระยา รามัญวงศ์จักรีมอญอยู่ในสมัยกรุงธนบุรี พระยารามจัตุรงค์เป็นบิดาของพระยานครอินทร์ พระ ยานครอินทร์ (สมิงนรเดชะ หรือมะซอน) เป็นบิดาของท่านทองซอน และท่านทองซอนเป็นมารดา ของพระยาศรีสทเทพ (ทองเพ็ญ) พระยาศรีสทเทพ (ทองเพ็ญ) นั้นเป็นต้นตระกูลศรีเพ็ญ (สุจริต ลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๔๙)

นายทองเพ็ญเข้ารับราชการเป็นเสมียน เป็นผู้มั่งคั่งปัญญาดีมาแต่กำเนิด ได้เลื่อนเป็นหมื่นพิพิธอักษร หมื่นพิพิธอักษรได้สมรสกับท่านน้อย บุตรีท่านจิมและท่านนาค จากนั้นได้เข้าไปรับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ครั้งยังทรงกรมเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เมื่อตำแหน่งหลวงศรีเสนาซึ่งเป็นข้าหลวงเชิญศุภอักษรว่างลง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งหมื่นพิพิธอักษร (ทองเพ็ญ) เป็นที่หลวงศรีเสนา ปลัดพระธรรมนูญในกรมมหาดไทย และในการต่อมาได้เป็นพระยาศรีสหเทพ

พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) นั้นมีมารดาเป็นมอญแท้ ๆ ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เชิงสะพานมอญ อยู่ใกล้ ๆ กันกับญาติพี่น้อง

บทบาทสำคัญของพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ต่อราชการแผ่นดินคือ เป็นผู้ทำเรื่องราวทูตเกล้าฯ ถวายขอทำภาษีไม้ขนนก ถ้ามีพระราชกิจที่จะต้องพระราชประสงค์ไม้ขนนกทำบานชี้ออฟฟ้า ไบระกา นาคสะดุ้ง หางหงส์ จรนำ ใช้ในการวัดและพระราชวังประการใด แม้ไม้ใหญ่โตเกินขนาด เจ้าภาษีก็จะทูลเกล้าฯ ถวายเปล่า ๆ ไม่คิดราคาค่าไม้ขนนกเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) เป็นอธิบดีสิทธิขาดในราชการไม้ขนนกแต่ผู้เดียว ให้เป็นผู้เก็บเงินภาษีไม้ขนนกส่งมาเข้าท้องพระคลังมหาสมบัติปีละ ๕๐๐ ชั่ง จะขาดเหลือมากน้อยเท่าใดทรงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเรื่องของพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) เป็นบำเหน็จบำนาญบำรุงกำลังทางราชการ

พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ได้รับสมญาจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็น "ขุนคลังแก้ว" เมื่อถึงอนิจกรรม พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องศพด้วย (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๕๐)

การเผยแพร่และรักษาพุทธศาสนา

ชาวมอญได้นับถือพระพุทธศาสนามาแต่โบราณกาล ดังข้อความในศิลาจารึกกัลยาณีสมัยพระเจ้าธรรมเจดีย์ แห่งกรุงกสวดี งามัญประเทศ ว่า "พระพุทธศาสนากาลล่วงแล้วได้ ๒๑๘ พรรษา พระเจ้าศรีธรรมมาโคกราช ได้เสวยราชสมบัติในเมืองปาดลิมุตรมมหานคร พระโมคคัลลิมุตรติสสเถระ ประชุมพระอรหันต์ทำตติยสังคายนาสำเร็จแล้ว จึงให้พระโสณะกับพระอุตตรเถระมาใน งามัญประเทศ ในแผ่นดินพระเจ้าศิริมาโลก ครองราชสมบัติอยู่ในสุวรรณภูมิมหานคร เมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงแล้วได้ ๒๓๖ พรรษา"

ตามพงศาวดารและตำนานต่าง ๆ ของไทย ปรากฏว่า คณะสงฆ์รามัญกับคณะสงฆ์ไทย ได้มีความสัมพันธ์กันมาแต่โบราณกาล บางครั้งพระภิกษุชาวไทยได้เดินทางไปยังรามัญประเทศ บวชแปลงใหม่ตามลัทธิวิธีของรามัญ แล้วก็อยู่เรียนพระธรรมวินัยในประเทศนั้น จนมีความรู้ความ

สามารถแล้วก็กลับมาเผยแผ่พระพุทธศาสนา ตามอย่างลัทธิรามัญนั้นในประเทศไทย บางครั้งพระเจ้าแผ่นดินไทยก็ส่งราชทูตออกไปยังรามัญประเทศ เพื่อขอพระสงฆ์รามัญผู้มีความรู้ความสามารถในสังฆกรรมและศาสนพิธีต่าง ๆ มาประจำอยู่ในประเทศไทย เป็นต้น

พระพุทธศาสนาแบบรามัญนิกายได้เข้ามาสู่กรุงศรีอยุธยาจากกรุงสุโขทัย ในสมัยพระเจ้าเลอไทย แห่งกรุงสุโขทัย พระสมณเถระชาวเมืองสุโขทัยได้ไปบวชเรียนพระพุทธศาสนาจากเมืองรามัญ เมื่อกลับมากรุงสุโขทัยแล้ว ก็ได้พาเอาภิกษุชาวเมืองสุโขทัยอีก ๘ รูป กลับไปบวชใหม่และอยู่เรียนพระพุทธศาสนา ณ เมืองรามัญนั้นแล้ว จึงพากันกลับมากรุงสุโขทัย เมื่อมาถึงกรุงสุโขทัยแล้ว พระสงฆ์ทั้ง ๘ รูปนั้น ก็ได้แยกย้ายกันออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบรามัญนิกายพระปิยทัสสี ซึ่งเป็นหนึ่งในจำนวน ๘ รูปนั้น ก็ได้นำเอาพระพุทธศาสนาแบบรามัญนิกายมาประดิษฐานในกรุงศรีอยุธยา ในรัชสมัยของพระเจ้าอู่ทอง

คณะสงฆ์ไทยในประเทศไทยแต่ครั้งกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา ตลอดมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงมีเป็น ๒ นิกาย คือ (๑) นิกายเดิม ซึ่งไทยได้รับโดยตรงมาจากลังกาทวีป (๒) รามัญนิกาย จากประเทศรามัญ

สมัยกรุงศรีอยุธยา

ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อพระองค์ทรงเสด็จกลับเมืองไทย ทรงพาเอาหมู่ภิกษุและครั้วรามัญเป็นอันมาก โปรดเกล้าฯ พระราชทานพื้นที่สำหรับปลูกบ้านเรือนแก่พวกครั้วรามัญ และพื้นที่สำหรับสร้างวัดถวายหมู่ภิกษุรามัญวงศ์ด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่า พระสงฆ์รามัญคณะพระมหาเถรคันฉ่องซึ่งเข้ามาในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช นั้น เป็นการนำเอาพระพุทธศาสนาแบบรามัญนิกายเข้ามาประดิษฐานในประเทศไทยด้วย คณะสงฆ์รามัญนิกายสมัยพระมหาเถรคันฉ่องเหล่านี้คงได้เผยแผ่ลัทธิวิธีพระพุทธศาสนาแบบรามัญแก่ชาวกรุงศรีอยุธยาตามความสามารถ และต่อมาก็ได้แพร่หลายไปยังหัวเมืองใกล้เคียงต่าง ๆ อีกหลายเมือง

การอพยพของชาวมอญสู่ประเทศไทยที่มีหลักฐานครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา นั้นมีภิกษุสามเณรเข้ามามากมาย เช่น พระมหาเถรคันฉ่องและพระภิกษุสามเณรรามัญอื่น ๆ สมเด็จพระมหาธรรมราชาโปรดเกล้าฯ ให้พระมหาเถรคันฉ่องจำพรรษาวัดมหาธาตุ และทรงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะรามัญเพื่อปกครองดูแลพระสงฆ์รามัญด้วยกัน ซึ่งก็แสดงว่าจะต้องมีภิกษุสามเณรใหญ่น้อยที่เป็นศิษย์อพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก จนต้องแต่งตั้งเจ้าคณะสงฆ์รามัญขึ้นปกครองว่ากล่าวกันเอง (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๘๑)

การปกครองคณะสงฆ์รามัญในสมัยกรุงศรีอยุธยามีการปกครองแตกต่างหากจากคณะสงฆ์ไทย มีเจ้าคณะใหญ่ปกครองและมีพระราชคณะชั้นรอง ๆ เป็นผู้ช่วยตามหัวเมืองที่มีพระสงฆ์

รามัญอยู่ก็ให้เจ้าคณะเมืองประจำเมืองนั้น ๆ ปกครองกันต่อ ๆ ลงไป ปรากฏชื่อพระราชาคณะฝ่ายรามัญในบัญชีรายชื่อพระราชาคณะในกรุงศรีอยุธยา เช่น พระไตรสรณวัฑตองปู่ขึ้นคณะซ้ายองค์หนึ่ง พระอริยวัฑจนกรมขึ้นคณะขวาองค์หนึ่ง และในบัญชีรายชื่อเจ้าคณะเมืองในหัวเมืองปักษ์ใต้ที่ขึ้นคณะคามวาสีฝ่ายขวาก็กรุงศรีอยุธยาก็มีรายชื่อพระครูเจ้าคณะเมืองฝ่ายรามัญปรากฏอยู่หลายชื่อ เช่น พระครูรามัญธิดี พระครูอินทมนี ประจำเมืองกาญจนบุรี พระครูอินทเมฆา ประจำเมืองราชบุรี

การจัดคณะสงฆ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นแบ่งพระราชาคณะเป็น ๓ คณะ แต่ละคณะมีเจ้าคณะเป็นหัวหน้า สำหรับคณะสงฆ์รามัญ แม้จะแยกไปปกครองกันเองก็ยังคงขึ้นกับคณะซ้ายบ้าง คณะขวาบ้าง สุดแล้วแต่ว่าวัดนั้น ๆ จะสังกัดในคณะใดดังต่อไปนี้

คามวาสีฝ่ายซ้าย มีสมเด็จพระอริยวงศาส์มรราชธิดีแห่งวัดมหาธาตุเป็นเจ้าคณะ มีอำนาจคลุมไปถึงพระราชาคณะคามวาสีในหัวเมืองเหนือ

อรัญวาสีคณะกลาง มีพระพุทธานุจารย์วัดโบสถ์เป็นเจ้าคณะ ควบคุมพระราชาคณะอรัญวาสีทั่วประเทศ

คามวาสีฝ่ายขวา มีพระวันรัตวัดป่าแก้วเป็นเจ้าคณะมีอำนาจคลุมไปถึงพระราชาคณะคามวาสีทั้งหมดในหัวเมืองทางใต้

สมัยกรุงธนบุรี

ในสมัยกรุงธนบุรีนั้น สภาพของคณะสงฆ์ตกอยู่ในลักษณะเสื่อมโทรมและวุ่นวายไปหมด ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากถูกพม่าทำลายและการรบพุ่งกันเองในเวลาที่ยกไทยจะคิดตั้งตัวเป็นอิสระ แม้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะได้ทรงพยายามชวนชวรายฟื้นฟูการพระศาสนาขึ้นใหม่ก็ตาม การนี้ก็ยังไม่วางจะเรียบร้อยพระองค์ก็เสวยพระจริตไปก่อน การคณะสงฆ์ก็หลุดลงไปอีกจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กิจการคณะสงฆ์ไทยจึงได้รับการแก้ไขฟื้นฟูเรียบร้อยสืบมาจนทุกวันนี้ (สุจริตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๘๓)

ในสมัยกรุงธนบุรีนั้น ไม่มีหลักฐานกล่าวถึงคณะสงฆ์รามัญ ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะคณะสงฆ์รามัญเป็นคณะย่อย คงจะรวมอยู่กับคณะใหญ่คณะใดคณะหนึ่ง จึงไม่กล่าวถึงเป็นพิเศษ แต่ก็พอจะสันนิษฐานได้ว่าก็คงจะมีสภาพเดียวกับคณะสงฆ์ฝ่ายไทย

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แม้ว่าพระองค์จะทรงรับภาระหนักทางด้านพระราชอาณาจักรแล้วก็ตาม พระองค์ก็ไม่ได้นิ่งนอนใจในกิจการคณะสงฆ์ ได้ทรงกระทำเป็นเรื่องรีบด่วนในการแก้ไขทำนุบำรุงฟื้นฟูศาสนา ทรงจัดการคณะสงฆ์ให้กลับเป็นปกติ มี

การตรากฎพระสงฆ์ และมีกระทำการสังคายนาพระไตรปิฎก พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชาคณะที่ถูกสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถอดถอนโดยไม่มีความผิดให้กลับดำรงตำแหน่งเก่าตามเดิม (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๘๕)

ในส่วนที่เกี่ยวกับคณะสงฆ์รามัญปรากฏว่า ในขณะที่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ยังไม่มีตัวพระราชาคณะฝ่ายรามัญ พระองค์จึงได้ทรงพระกรุณาจัดหาพระมหาเถระฝ่ายรามัญซึ่งรู้วินัยปริยัติได้ ๓ รูป ทรงตั้งเป็นพระมหาสุเมธอาจารย์องค์หนึ่ง พระไตรสรณธัมม์องค์หนึ่ง และพระสุเมธน้อยองค์หนึ่ง ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระสงฆ์รามัญมาอยู่วัดทองปุมเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงสร้างวัดทองปุมขึ้นใหม่ โดยให้พระมหาสุเมธอาจารย์เป็นเจ้าอาวาส ส่วนพระไตรสรณธัมม์ก็มีพระบรมราชโองการให้ไปอยู่วัดบางหลวง เป็นเจ้าคณะรามัญในแขวงเมืองนนทบุรีและสามโคก พระสุเมธน้อยนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ครองวัดบางยี่เรือใน

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์รามัญก็คงอนุวัติตามแบบอย่างการปกครองพระสงฆ์ไทย คือมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองว่ากล่าว ตามหัวเมืองก็ให้มีเจ้าคณะเมืองประจำเมืองนั้น เพื่อปกครองกันต่อ ๆ ไป ซึ่งก็คือนับยังคงจัดตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยาตนเอง เจ้าคณะใหญ่ในครั้งนั้นปรากฏนามว่า "พระมหาสุเมธอาจารย์" ซึ่งภายหลังได้เปลี่ยนเป็น "พระสุเมธอาจารย์" และมีเจ้าคณะรองตำแหน่ง "พระคุณวงศ์" หรือ "พระกุลวงศ์" เดิมเป็นพระราชาคณะสามัญ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ยกขึ้นเป็นเสมอชั้นเทพ และมี ๒ รูป คือ พระคุณวงศ์ (สน) เจ้าอาวาสวัดปรมาภิไธยการวาส องค์ที่ ๑ และพระคุณวงศ์ (จุ) เจ้าอาวาสวัดปรมาภิไธยการวาส องค์ที่ ๒

คณะสงฆ์รามัญนิกายในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีเจ้าคณะใหญ่ปกครองว่ากล่าวกันเองมาตั้งแต่แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว โดยมีนามว่า "พระมหาสุเมธอาจารย์" ซึ่งภายหลังได้เปลี่ยนเป็น "พระสุเมธอาจารย์" และมีพระราชาคณะชั้นรอง ๆ ลงมา ช่วยการคณะอีกหลายรูป แต่ไม่ได้เป็นคณะเอกเทศ คงจะขึ้นตรงต่อสมเด็จพระสังฆราชเลยทีเดียว

นอกจากนี้ยังมีพระราชาคณะชั้นรอง ๆ ลงมาช่วยราชการคณะอีกหลายรูป ตลอดจนพระครูเจ้าคณะเมืองประจำเมืองต่าง ๆ ที่มีวัดและชาวมอญอาศัยอยู่ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า คณะสงฆ์รามัญสังกัดอยู่คณะใด

ตำแหน่งและราชทินนามพระราชาคณะและพระครูรามัญที่ปรากฏมีดังนี้คือ

๑. พระสุเมธอาจารย์ (เดิมเป็นพระมหาสุเมธอาจารย์) เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายรามัญ
๒. พระคุณวงศ์ (หรือ พระกุลวงศ์) เจ้าคณะรองฝ่ายรามัญ
๓. พระอริยธัม
๔. พระธรรมวิสารถ
๕. พระอุดมญาณ เจ้าคณะเมือง เมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง)
๖. พระไตรสรณธัม

๗. พระสุเมธมุนี (เดิมเป็น พระสุเมธน้อย)
๘. พระรามัญมุนี เจ้าคณะเมือง เมืองปทุมธานี
๙. พระรามัญมหาเถร วัดโบสถ์ ปทุมธานี
๑๐. พระอุดมวิจารณ์ วัดทรงธรรม เมืองนครเขื่อนขันธ์
๑๑. พระครูอินทมุนี เจ้าคณะเมืองฝ่ายรามัญ นนทบุรี
๑๒. พระครูวิสุทธิวงศ์ เจ้าคณะรองฝ่ายรามัญ เมืองนครเขื่อนขันธ์
๑๓. พระครูอินทเขมา เจ้าคณะรองฝ่ายรามัญ ลพบุรี
๑๔. พระครูรามัญสมณคฤต เจ้าอาวาสวัดกวิศราราม ลพบุรี
๑๕. พระครูสาครคุณาธร เจ้าคณะเมืองฝ่ายรามัญ เมืองสมุทรสงคราม
๑๖. พระครูรามายิบัติ เจ้าคณะรองฝ่ายรามัญ เมืองราชบุรี
๑๗. พระครูรามัญญาธิบัติ เจ้าคณะรองฝ่ายรามัญ เมืองราชบุรี
๑๘. พระครูโฆทานสมณคฤต วัดกวิศราราม ลพบุรี
๑๙. พระครูราชสังวร พระครูพระปริตรรามัญ
๒๐. พระครูสุนทรวิลาส พระครูพระปริตรรามัญ
๒๑. พระครูราชปริต พระครูพระปริตรรามัญ
๒๒. พระครูสิทธิเดชะ พระครูพระปริตรรามัญ
๒๓. พระครูวิสุทธิศีล เจ้าคณะรองฝ่ายรามัญ เมืองปทุมธานี
๒๔. พระครูธรรมลิขิต คณะพระสุเมธอาจารย์
๒๕. พระครูอุดมวงศ์ รามัญ เมืองนนทบุรี
๒๖. พระครูวิเชียรมุนี รามัญ เมืองนนทบุรี
๒๗. พระครูนิโรธมุนี รามัญ เมืองนนทบุรี
๒๘. พระครูธรรมวิจารณ์ รามัญ เมืองนนทบุรี
๒๙. พระครูอมราธิบัติ เจ้าคณะรองฝ่ายรามัญ เมืองนนทบุรี
๓๐. พระครูปัญญารัตน์ รามัญ เมืองปทุมธานี
๓๑. พระครูปิฎกธร รามัญ เมืองปทุมธานี
๓๒. พระครูอุดมโมรวงศ์ (หรือพระครูอุดมโมรวงศ์ธาดา) รามัญ เมืองปทุมธานี
๓๓. พระครูนันทมุนี รามัญ เมืองปทุมธานี
๓๔. พระครูวินัยธรรม วัดชนะสงคราม กรุงเทพฯ (สุจริตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ :

๘๖)

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในรัชกาลที่ ๒ การปกครองคณะสงฆ์ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ทางด้านคณะสงฆ์รามัญก็คงไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง นอกจากมีพวกมอญอพยพเข้ามามากขึ้น และก็มีพระภิกษุสามเณรเข้ามาเป็นจำนวนมาก พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้ไปอยู่ที่ปทุมธานีบ้าง นนทบุรีบ้าง เมืองนครเขื่อนขันธ์บ้าง และนี่เองทำให้มีวัดเกิดขึ้นมากมายในปทุมธานี นนทบุรี และนครเขื่อนขันธ์ มาจนกระทั่งทุกวันนี้ (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๘๗)

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มีการเปลี่ยนแปลงการจัดปกครองคณะสงฆ์ คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ในกรุงเทพฯ เข้ามาเป็นคณะหนึ่งเรียกว่า “คณะกลาง” ขึ้นในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชินไธยส อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน ด้วยเหตุนี้การคณะสงฆ์จึงแยกเป็น ๔ คณะใหญ่ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี (ซึ่งยังคงมีตำแหน่งเจ้าคณะ) คณะรามัญนั้นรวมวัดที่พระสงฆ์เป็นรามัญเข้าไว้ด้วยกัน มีพระสุเมธอาจารย์เป็นเจ้าคณะเช่นเดิม และมีวัดชนะสงครามซึ่งเป็นวัดของเจ้าคณะกับวัดในเมืองนครเขื่อนขันธ์เท่านั้นที่ขึ้นกับคณะกลาง ส่วนวัดรามัญในเขตเมืองอื่นก็ให้ขึ้นกับคณะเมืองนั้น ๆ (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๘๗)

การเกิดธรรมยุติกนิกาย

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มีการปรับปรุงการคณะสงฆ์ครั้งใหญ่ซึ่งจัดได้ว่าเป็นการปฏิรูปการศาสนา โดยมีภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นผู้นำ และได้ดำเนินการปรับปรุงตามแบบแผนของพระสงฆ์รามัญ มูลเหตุของการปรับปรุงศาสนาก็เนื่องมาจากการศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแตกฉานของพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งทำให้ทรงเห็นว่าวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยผิดไปจากแบบแผนพระวินัยที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ พระองค์จึงทรงพยายามที่จะแสวงหาทางปฏิบัติที่ถูกต้องเกี่ยวกับพระธรรมวินัยตามพุทธบัญญัติ (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๘๘)

เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่นั้น ทรงศึกษาพระธรรมวินัยทั้งฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระ เมื่อแรกทรงตั้งพระทัยจะผนวชเพียงพรรษาเดียว แต่บังเอิญสมเด็จพระบรมชนกนาถ คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตในระหว่างนั้น และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติสืบมา พระองค์จึงทรงตัดสินใจที่จะอยู่ในสมณเพศต่อไปโดยไม่มีกำหนด พระองค์ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระอย่างจริงจังจนกระทั่งได้คล่องแคล่วทั้งสิ้น สุดท้ายที่จะหาอาจารย์บอกเล่าต่อไปได้ เมื่อทรงสงสัยในลัทธิบางอย่างก็ทรงไต่ถามถึงมูลเหตุของลัทธินั้น อาจารย์ก็ไม่สามารถชี้แจงถวายได้ เป็นเหตุให้ทรงหันมาเริ่มศึกษาคันถธุระแทน และเสด็จกลับมาประทับ ณ วัดมหาธาตุ และทรงศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไปอีก ได้ทรง

ศึกษาภาษามคธเป็นเวลา ๓ ปี ก็ทรงรอบรู้ภาษามคธอย่างแตกฉาน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เข้าแปลพระปริยัติธรรมถวายหน้าพระที่นั่ง ก็ทรงแปลได้ตลอด จึงได้รับพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยค

เมื่อพระองค์ทรงทราบการมคธ สามารถอ่านพระไตรปิฎกจนเข้าพระทัยได้โดยลำพังพระองค์เอง ก็ได้ทรงพยายามพิจารณาหลักฐานในพระพุทธศาสนา ได้ทรงพยายามศึกษาพระไตรปิฎกทุกพระคัมภีร์อย่างพิถีพิถันพิจารณา ทำให้ทรงทราบหลักที่แท้จริงแห่งพระพุทธศาสนา และทรงเห็นว่าวัตรปฏิบัติที่พระสงฆ์ไทยประพฤติกันอยู่นั้นคลาดเคลื่อนผิดกับพระวินัยที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้อย่างมาก ทำให้เกิดความสลดในพระราชหฤทัย และทรงวิตกว่าสมณวงศ์ที่สืบเนื่องมาจากอัครสาวกของพระพุทธเจ้าคงจะสูญเสียแล้ว

ขณะที่กำลังทรงวิตกและยังไม่เห็นทางที่จะแก้ไขได้ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงได้กิตติศัพท์ว่ามีพระเถระรามัญรูปหนึ่งคือ พระสุเมธมุนี (ชาย พุทฺธวโร) เจ้าคณะใหญ่รามัญ เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรเมศล บวชมาแต่เมืองมอญ เป็นผู้รู้ข้อวัตรปฏิบัติแตกฉานในพระไตรปิฎก และประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด มีอาจารย์เล่าเลื่อมใส พระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎจึงเสด็จไปทรงทำวิสาสะสนทนาด้วย พระสุเมธมุนีได้แสดงศาสนวงศ์และข้อวัตรปฏิบัติของพระรามัญคณะที่ท่านอุปสมบทมาให้ทรงทราบจนเป็นที่พอพระราชหฤทัย และพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพิจารณาเห็นว่า ไม่ห่างไกลจากพระพุทธบัญญัติก็ทรงยินดี และเลื่อมใสที่จะประพฤติปฏิบัติแบบพระรามัญ และทรงยอมรับนับถือพระสุเมธมุนีเป็นพระอาจารย์ในการศึกษาพระธรรมวินัยและพระไตรปิฎก และได้เสด็จกลับไปประทับ ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ ทั้งนี้เพราะถ้ายังประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราชก็ไม่ทรงสามารถที่จะประพฤติให้ผิดจากระเบียบแบบแผนของพระสงฆ์ในวัดได้ มีพระภิกษุที่เป็นศิษย์ของพระองค์ที่เลื่อมใสในพระดำริและได้ตามเสด็จไปวัดสมอรายด้วย

พระองค์พร้อมด้วยศิษย์ได้ทรงกระทำทัฬหีกรรมอุปสมบทซ้ำอีกครั้งหนึ่ง ณ สีมาน้ำ หน้าวัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) และเพื่อให้แก่พระราชหฤทัยในการอุปสมบทยิ่งขึ้น พระภิกษุที่เป็นพระพระอุปัชฌาย์และนั่งปรกในครั้งนั้นล้วนเป็นพระรามัญทั้งสิ้น จำนวน ๑๘ รูป และทุกรูปพรรษา ๒๐ ปีขึ้นไปแล้วทั้งนั้น ทั้งยังอุปสมบทมาแต่สีมกาลยาณีในรามัญประเทศอีกด้วย (คือที่เมืองหงสาวดี) ซึ่งสืบมาจากลังกาทวีป การทำทัฬหีกรรมครั้งนั้นได้ทำเต็มพระราชอัธยาศัยเพื่อให้หมดความคลางแคลงพระราชหฤทัย กล่าวคือ ให้สวดกรรมวาจาคุ่งทั้งทำนองรามัญ และทำนองมคธจบครั้งหนึ่งแล้ว ก็เปลี่ยนอุปัชฌาย์ และคู่สวดชุดใหม่ เวียนกันไปในจำนวน ๑๘ รูป ทำอยู่ทำนองนี้ถึง ๖ ครั้ง แล้วทรงเปลี่ยนทำให้แก่พระศิษย์หลวงทั้ง ๙ รูปด้วยกัน คณะสงฆ์ที่เกิดขึ้นภายใต้การนำของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนี้ได้ชื่อว่า คณะสงฆ์ธรรมยุติ และมีพระรามัญนิกายเป็นครู สืบเนื่องมาแต่พระสงฆ์รามัญนิกายซึ่งได้รับอุปสมบทมาแต่สีมกาลยาณีในรามัญประเทศ

เมื่อพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงผนวชแปลงเป็นรามัญนิกายแล้วก็ทรงร่วมสมาคม แต่เฉพาะกับพระรามัญในคณะของพระสุเมธุนีเท่านั้น มิได้ร่วมสมาคมกับพระรามัญทั่วไป แต่ก็ทรงครองแหวกอย่างพระรามัญ ครั้นต่อมาทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุติ ได้ทรงถือพระวินัยตามพระไตรปิฎกเป็นหลัก วัตรปฏิบัติอย่างใดที่พระสงฆ์สยาม (มหา) นิกายหรือพระสงฆ์รามัญนิกายประพฤติ ถ้าทรงสอบสวนเห็นว่าถูกต้องตามพุทธบัญญัติก็คงไว้ ถ้าเห็นว่าผิดก็เลิกหรือทรงแก้ไขไปตามที่ทรงดำริว่าถูกต้องตามพระพุทธรูปบัญญัติ ด้วยเหตุนี้พระสงฆ์ธรรมยุติจึงมีวัตรปฏิบัติผิดกับพระมหานิกายและพระรามัญนิกาย มีแต่หม้อผ้าเท่านั้นที่ยังเป็นเหมือนพระรามัญ

การที่พระองค์ทรงจัดระเบียบพระสงฆ์ธรรมยุติอย่างนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบและก็ไม่ทรงรังเกียจในทางธรรม คือในด้านวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติ ทั้งนี้เห็นได้จากการที่ทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติเป็นพระราชาคณะหลายรูป แต่ทรงมีข้อรังเกียจในทางโลกอยู่ประการหนึ่งคือ การหม้อผ้าอย่างรามัญ ถึงกระนั้นพระองค์ก็ได้ทรงหักท้วงแต่ประการใด จนเวลาใกล้จะเสด็จสวรรคต เพราะทรงตระหนักดีว่าพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจะทรงเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อ และคงจะบังคับให้พระมหานิกายแปลงเป็นธรรมยุติ นุ่งหม้อแบบพระรามัญไปหมด ครั้นเมื่อพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบความเรื่องนี้ ก็เข้าพระทัยในพระราชวิตกเรื่องนี้ จึงทรงเขียนคำสารภาพความว่า ที่ทรงจัดการต่าง ๆ มานั้น มีพระราชประสงค์แต่จะประพฤติพระธรรมวินัยให้ถูกต้องตามพระพุทธรูปบัญญัติ โดยทรงเห็นว่าไม่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง เมื่อทราบว่ามีกรบางอย่างไม่ชอบอัธยาศัยก็จะไม่ฝืน แล้วพระองค์ก็ได้ตรัสสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุติกลับหม้อคลุมอย่างมหานิกายตามเดิม ส่วนพระองค์เองก็ทรงเลิกหม้อผ้าอย่างรามัญตั้งแต่นั้นมาจนลาผนวช การครั้งนี้ก็เป็นทีพอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและมิได้ทรงแสดงความรังเกียจต่อไป

ครั้นถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์ธรรมยุติซึ่งมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (ครั้งทรงมีพระยศเป็นกรมหมื่นบวรวัชรวิสุทธิพันธ์) เป็นประธานของหมู่คณะได้เข้าชื่อกันขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กลับไปหม้อแหวกอย่างรามัญอีก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสว่า พระองค์ไม่ทรงถือการพระศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยการแผ่นดิน ถ้าพระสงฆ์เห็นว่าปฏิบัติได้อย่างถูกปรารภณาจะได้ตามใจ เท่ากับว่า ได้พระราชทานเสรีภาพในการปฏิบัติพระศาสนาแก่พระสงฆ์ทั่วไป ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์ธรรมยุติวัดบวรนิเวศวิหารก็ได้กลับมาครองจีวรแหวกอีก และก็เป็นแบบของการหม้อผ้าพระสงฆ์ธรรมยุติตั้งแต่บัดนั้นมาจนถึงทุกวันนี้

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ ๔ การปกครองคณะสงฆ์ เป็นไปตามแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ คือ มีคณะใหญ่ ๔ คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี ได้ยกสำนักธรรมยุติกนิกายขึ้นเป็นคณะเป็นกิ่งหนึ่งแห่งคณะกลาง นับว่าเป็น การแยกคณะธรรมยุติเป็นอิสระมาแต่บัดนั้น โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปวเรศวริยา ลงกรณ์ ครั้งทรงเป็นกรมหมื่นบวรวัชรวิสุตยพันธ์ เป็นผู้บังคับบัญชา ทั้งยังได้มีการตั้งราชทินนาม พระราชาคณะฝ่ายรามัญเพิ่มอีก ๒ ตำแหน่ง คือ พระรามัญมุนี และพระรามัญมหาเถระ (สุจริต ลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๙๒)

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น การคณะ สงฆ์ยังคงเป็นอย่างเดิม มีการเปลี่ยนแปลงบ้างเพียงเล็กน้อย คือได้ตั้งคณะธรรมยุติเพิ่มขึ้นอีก คณะหนึ่งอย่างเป็นทางการเต็มรูปแบบ มีเจ้าคณะใหญ่ ดูแลเฉพาะวัดธรรมยุติ ทั้งนี้โดยรวมวัดที่เป็น นิกายเดียวกันทั้งหมดทั้งที่อยู่ในกรุงเทพฯ และที่อยู่ในหัวเมืองทั้งฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ ทั้งยัง ให้คณะอรัญวาสียุบไปรวมกับคณะธรรมยุติ ได้มีการเพิ่มตำแหน่งพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ เป็น ตำแหน่งเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสี คู่กับพระสาสนโสภณ เป็นตำแหน่งเจ้าคณะรองฝ่ายคณะธรรม ยุติ ส่วนคณะเหนือ คณะกลาง และคณะใต้ ก็ยังคงอยู่ตามเดิม (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๙๒)

การยกเลิกคณะสงฆ์รามัญนิกาย

ในรัชกาลที่ ๕ นี้คณะสงฆ์รามัญนิกายก็ยังคงแบ่งแยกกันขึ้นอยู่กับคณะทั้งสี่ตามเดิม แต่ การศึกษาเล่าเรียนของคณะสงฆ์รามัญเสื่อมถอยลงไปมาก เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เสนาบดี กระทรวงธรรมการจึงเห็นควรที่จะรวมคณะสงฆ์รามัญนิกายทั้งหมดที่แยกกันขึ้นกับคณะต่าง ๆ เข้า ด้วยกัน และให้ยกไปขึ้นกับคณะธรรมยุติ ทั้งนี้เพราะมีวิธีการคณะสงฆ์แบบเดียวกัน จะได้ปรับปรุง การศึกษาให้ดีขึ้น และขอให้ตั้งพระสุนทรธำมรงค์ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่ดังเดิม และให้พระคุณวงศ์ เป็นเจ้าคณะรอง (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๙๒)

พระสุนทรธำมรงค์ผู้นี้ได้เคยกระทำความผิด จนถูกถอดยศลงเป็นพระอุดมญาณ เพราะได้ทำ ทัณฑกรรมพระปลัดวัดปรมย์ยิกาวาสเกินจากความผิดไป ทั้งนี้โดยให้ยกคณะรามัญนิกายไปขึ้น กับคณะธรรมยุติ ซึ่งมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้าคณะปกครองอีก ที่หนึ่ง เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์รามัญเรียบร้อย แต่แล้วพระสุนทรธำมรงค์ก็ได้มีเรื่องวิวาทกับ พระคุณวงศ์อีกในการจัดคณะ เพราะพระคุณวงศ์ไม่มีความนับถือในพระสุนทรธำมรงค์ จึงไม่ยอม ปฏิบัติตามคำสั่งและไม่ยอมขึ้นกับพระสุนทรธำมรงค์ กรมสังฆการีจึงเข้าไปไกล่เกลี่ยและจัดการ เรียกเก็บบัญชีวัดรามัญ เจ้าอาวาส เจ้าอธิการ ตลอดจนพระภิกษุสามเณรจากวัดที่เคยขึ้นกับพระ

คุณวงศ์เอง และให้พระสุเมธอาจารย์จัดการเรียกเก็บบัญชีดังกล่าวจากวัดรามัญอื่น ๆ ทั้งนี้เพื่อรวบรวมส่งให้กรมสังฆการี กระทรวงธรรมการ นำส่งไปรวมคณะธรรมยุติก่อต่อหนึ่ง แต่ปรากฏว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติไม่เต็มพระทัยที่จะรับภาระนี้ จึงทรงมอบให้เจ้าคณะรองพระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากรปกครองแทน ซึ่งก็ไม่เต็มพระทัยที่จะดูแลเช่นกัน เห็นว่าควรจะให้ขึ้นกับคณะมหานิกายไปตามเดิม การรวมคณะสงฆ์รามัญนิกายกับคณะธรรมยุติจึงไม่สำเร็จ กรมสังฆการีจึงต้องรับหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์รามัญต่อไป โดยต้องสั่งการแยกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายพระสุเมธอาจารย์ และฝ่ายพระคุณวงศ์

การที่พระสุเมธอาจารย์ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะใหญ่อีกครั้งนี้ก่อให้เกิดความแตกแยกในคณะสงฆ์รามัญขึ้น บรรดาวัดที่ไม่พอใจในการปกครองของเจ้าคณะก็พากันหาทางหลีกออกจาก การปกครองของเจ้าคณะโดยไปขอขอแปลงเป็นธรรมยุติกับพระธรรมราชาวุฒิ (ต่าย) และขึ้น อยู่ในปกครองธรรมยุติ พระรามัญที่แปลงเป็นธรรมยุติแล้วในครั้งนั้น บางสำนักก็มีความประพฤติ ไม่เป็นที่ถูกต้องตามธรรมเนียมของคณะธรรมยุติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติอยู่ในครั้งนั้น จึงไม่ทรงรับสำนักนั้น ๆ เข้าอยู่ในสังกัดของคณะธรรมยุติก็มี เรียกเสียว่า “รามัญแปลง” รามัญธรรมยุติจึงได้เกิดมีขึ้นตั้งแต่นั้น

ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทำให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เห็นว่า พระสุเมธอาจารย์นั้นไม่สามารถ จะจัดการปกครองให้เรียบร้อยได้ ใน ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) จึงได้ขอพระบรมราชานุญาตยก คณะรามัญทั้งในกรุงและหัวเมืองให้ไปขึ้นกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดราชบูรณะ ยกเว้นวัด บวรมงคลกับวัดรามัญที่แปลงเป็นธรรมยุติ ส่วนพระสุเมธอาจารย์นั้น พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ถอดออกจากตำแหน่งเจ้าคณะ ให้เป็นแต่เจ้าอาวาสวัดชนะ สงครามเท่านั้น

ต่อมาเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ซึ่งแบ่งการปกครองออกเป็น ๔ คณะคือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติ คณะกลาง และได้กำหนดให้มีเจ้าคณะปกครองกันลดหลั่นไปลงตามลำดับ คือ ให้มีเจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะ มณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด และเจ้าอาวาสแล้ว คณะอรัญวาสีซึ่งเคยมีมา แต่โบราณก็เป็นอันสลายตัวไป คณะสงฆ์รามัญนิกายก็ไม่ได้รับยกขึ้นเป็นคณะหนึ่งต่างหาก เพราะพระสงฆ์ในคณะนี้ไม่เจริญด้วยคุณธรรมและมีจำนวนน้อย เจ้าคณะเอาไว้ไม่อยู่ จึงไม่ได้รับ ยกย่องเป็นคณะต่าง วัดรามัญอยู่ในเขตเมืองใดคณะใด ก็ขึ้นเมืองนั้นขึ้นคณะนั้น คณะรามัญเป็น อันมีแต่ชื่อเหมือนกัน ฉะนั้น วัดรามัญที่เป็นรามัญธรรมยุติขึ้นอยู่ในสังกัดธรรมยุติ หรือว่าขึ้นตรง ต่อเจ้าคณะธรรมยุติแล้ว วัดรามัญที่เหลือนอกนั้นก็ต้องขึ้นอยู่ในสังกัดของคณะมหานิกาย ในคณะ นั้น ๆ หรือในเมืองนั้น ๆ ตามความเหมาะสม ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายรามัญก็คงสิ้นสภาพไป โดยพฤตินัย และก็ไม่ปรากฏว่าได้มีการแต่งตั้งพระราชาคณะที่ พระสุเมธอาจารย์บริหารธรรมชั้น

รามัญสังฆคณาธิบดี ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายรามัญ" อีกเลย ตั้งแต่พระสุนทรธำมรงค์เจ้าอาวาส วัดชนะสงครามองค์ที่มีเรื่องกับพระคุณวงศ์มรณภาพไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

การยกเลิกการสอบพระปริยัติธรรมแบบรามัญ

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังทรงให้เลิกการสอบพระปริยัติธรรมแบบรามัญที่มีมาแต่เดิมด้วยใน ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) การศึกษาพระปริยัติธรรมและการสอบไล่ปริยัติธรรมของพระสงฆ์ฝ่ายรามัญนั้นคงจะได้มีมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้ว เพราะพระสงฆ์รามัญได้ตั้งเป็นหลักฐานมาตั้งแต่ครั้งนั้นแล้ว โดยมีหลักสูตรเน้นศึกษาพระวินัยเป็นสำคัญ จึงสอบแต่คัมภีร์พระวินัยปิฎก มีด้วยกัน ๔ ประโยค

ประโยคที่ ๑ สอบคัมภีร์บาลีสัมมาวิภังค์ คือ อาทิกถณ์ หรือปาจิตติย แล้วแต่พระนักเรียนจะเลือก

ประโยคที่ ๒ สอบคัมภีร์บาลีสัมมาวารวค หรือจุลวารค แล้วแต่พระนักเรียนจะเลือก สอบได้นับว่าเป็นเปรียญจัตวา เหมือนเปรียญไทย ๓ ประโยค

ประโยคที่ ๓ สอบคัมภีร์บาลีสุมตตกวินยวินิจัยสังคหะ เรียกกันโดยย่อว่า บาลีสุมต สอบได้นับเป็นเปรียญตรี เสมอเปรียญไทย ๔ ประโยค

ประโยคที่ ๔ สอบคัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกการรกกถาพระวินัย สอบได้เป็นเปรียญโท เสมอเปรียญไทย ๕ ประโยค (บุญช่วย, พระมหา ๒๕๑๗ : ๑๓๖)

ในการสอบเปรียญรามัญนั้น มีพระเถระของรามัญและของไทยร่วมประชุมเป็นกรรมการฟังการแปลปาก ต้องแปลประโยคในคัมภีร์ตามที่จับฉลากได้เป็นภาษารามัญ เมื่อมีศัพท์อะไรที่แปลก กรรมการฝ่ายไทยก็จะทักและให้กรรมการฝ่ายรามัญเป็นล่ามแปลความหมายเป็นไทยให้ฟังว่าถูกต้องหรือไม่ เมื่อแปลเป็นภาษารามัญไปจนจบประโยคแล้ว พระนักเรียนก็ต้องบอกสัมพันธมคอให้กรรมการฝ่ายไทยฟังอีกรอบหนึ่ง เมื่อถูกต้องแล้วก็ป้อนตัดสินว่าสอบได้ประโยคนั้น

ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงให้เลิกการสอบพระปริยัติธรรมแบบรามัญนั้น ทรงแสดงเหตุผลว่า การเล่าเรียนของพระสงฆ์รามัญเสื่อมลง การแปลเป็นภาษารามัญนั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเจริญความรู้ของพวกรามัญเลย ฝ่ายไทยก็จัดการบำรุงไม่ถนัด ฝ่ายรามัญก็ไม่สามารถพอจะบำรุงความรู้ของพวกตนเอง และเป็นเหตุไม่ใหพวกรามัญเอาใจใส่ภาษาไทยสำหรับบำรุงบ้านเมือง เพราะขณะนั้นพระราชคณะเปรียญรามัญเองมีน้อยรูป ทั้งไม่เป็นหลักฐานพอจะสอบความรู้ของพวกตนได้ เพียงแต่จะใช้เป็นล่ามแปลเท่านั้น ยังไม่เป็นที่ไว้ใจของท่านผู้สอบฝ่ายไทย เมื่อเลิกไล่ภาษารามัญแล้ว ได้จัดประโยครู้ธรรมขึ้นมาแทน พระรามัญอยากจะเล่าเรียนก็ให้เล่าเรียนเหมือนอย่างฝ่ายไทยด้วยประการทั้งปวง เช่นนี้จึงจะเข้าได้กับการเล่าเรียน

สามัญที่จะจัดเป็นพื้นของวัดทั่วไป ตลอดถึงการเรียนชั้นพิเศษเพื่อเป็นเปรียญ และใน พ.ศ. ๒๔๕๔ นี้เช่นกันที่พระองค์ทดลองใช้วิธีสอบโดยการแปลเขียนในสนามหลวงเป็นครั้งแรก ในการสอบประโยค ๑-๒ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๙ จึงได้เปลี่ยนวิธีการสอบคือเลิกวิธีแปลปาก ใช้วิธีแปลโดยวิธีการเขียนหมดทุกประโยค

เมื่อเลิกการสอบแบบรามัญแล้ว ก็เป็นอันกล่าวได้ว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมแบบรามัญในประเทศไทยได้เลิกกันไป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๑๓๐) ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา พระภิกษุสามเณรรามัญในประเทศไทยก็หันมาศึกษาเล่าเรียนตามแบบไทย หรือตามหลักสูตรซึ่งได้ปรับปรุงแก้ไขตั้งขึ้นใหม่ โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทั้งปริยัติธรรมแผนกบาลี และปริยัติธรรมแผนกนักธรรม มาจนปัจจุบันนี้

ในสมัยปัจจุบัน วัดพระสงฆ์รามัญโดยทั่วไปมีพระสงฆ์ไทยรวมอยู่ด้วยมาก ทั้งนี้เพราะวัดบางวัดตั้งอยู่ในชุมชนที่เป็นชาวไทย แต่ชาวไทยกับชาวมุสลิมก็คงเป็นคนไทยเช่นเดียวกัน ฉะนั้นพระไทยกับพระรามัญจึงไม่แปลกกัน เพียงแต่ในปัจจุบันนี้ไม่มีตำแหน่งพระราชาคณะฝ่ายรามัญในราชทินนามที่เคยมีมาแต่โบราณ พระราชาคณะฝ่ายรามัญที่ได้รับแต่งตั้งระยะนี้ก็พระราชนานแต่งตั้งในราชทินนามที่เป็นสาธุรณะแก่พระสงฆ์ทั่วไป

พระสงฆ์รามัญได้ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเคร่งครัดในพระธรรมวินัยมาแต่โบราณ และถือความเป็นพระธรรมวินัยที่ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติของพระพุทธเจ้า พระสงฆ์รามัญนั้นในครั้งแรก ก็เป็นไปตามแบบอาณาจักรรามัญ ทั้งนี้เพราะบวชเรียนมาจากอาณาจักรรามัญโดยตรง ทั้งวัตรปฏิบัติ และการสังฆวิสัย (การสวดมนต์) หรือที่เรียกกันว่า “มอญนอก” ในชั้นแรก ๆ ที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยจึงรวมกันอยู่เป็นเอกเทศในพวกเดียวกัน เพราะยังไม่เข้าใจภาษาไทยได้ดีพอ ทั้งสังฆกรรมและการสังฆวิสัยต่าง ๆ ก็ใช้ภาษารามัญเป็นพื้น และวัดรามัญส่วนมากก็อยู่ในชุมชนที่เป็นชาวมุสลิมอีกด้วย ซึ่งคงเป็นเช่นนั้นเรื่อยมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๙๘)

การสวดพระปริตร

ธรรมเนียมอย่างหนึ่งของพระสงฆ์รามัญที่มีมาแต่โบราณ ซึ่งได้รักษาสืบต่อกันมาจนกระทั่งปัจจุบัน และเป็นราชประเพณีอย่างหนึ่งของราชสำนักไทยจนทุกวันนี้ คือ การสวดพระปริตรแบบรามัญ การสวดพระปริตรเป็นการสวดเพื่อคุ้มครองป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ (ปริตร แปลว่า คุ้มครอง) ไทยเรารับตำราการสวดพระปริตรมาจากลังกา มี ๒ ชนิด คือ ราชปริตร ๗ ตำนาน และราชปริตร ๑๒ ตำนาน แต่ก่อนถ้าเป็นงานมงคลสำคัญ เช่น ทำบุญบ้าน ถวายพระ โถนจุก เป็นต้น จะสวดพระปริตร ๗ ตำนาน ถ้าเป็นงานใหญ่ เช่น พระราชพิธี สวดมนต์วันเดียว ได้แก่ พิธีถือน้ำ พิธี

แรกนา งานฉลองอายุ งานแต่งงาน เป็นต้น จะสวดปริตร ๑๒ ตำนาน ต่อมาปริตร ๑๒ ตำนานก็ใช้ เฉพาะงานหลวง เช่น พระราชพิธีต่าง ๆ (สุจริตลักษณะ และคณะ ๒๕๓๘ : ๙๙)

สำหรับกระบวนการสวดพระปริตรนั้น โดยปกติพระรามัญนิกายจะสวดทำนองหนึ่ง พระมหานิกายทำนองหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า การสวดอย่างสังโยค และพระธรรมยุติกจะสวดอีกทำนองหนึ่งซึ่ง คล้ายกับทำนองลังกาสมรามาญ แต่คำสวดรวมกันจะใช้ทำนองของมหานิกาย ส่วนระเบียบพระ ปริตรนั้น ของพระมหานิกายกับพระรามัญนิกายสวดเหมือนกัน แต่ธรรมยุตินั้น พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ไขเป็นอีกอย่างหนึ่ง คือ ทรงตัดทอนคาถาที่เพิ่มนอกปริตรหลาย แห่ง นอกจากนี้พระธรรมยุติกก็สวดแต่ปริตร ๗ ตำนานเท่านั้น

การทำนํ้ามนต์ก็เป็นส่วนหนึ่งของการสวดพระปริตร ฉะนั้นจึงเป็นประเพณีบ้านเมืองมาแต่ โบราณ เมื่อมีการสวดพระปริตรก็ต้องตั้งบาตรหรือหม้อใส่นํ้ามีเทียนจุดติดไว้ และผูกด้วยสาย สีญจลํ้าให้พระสงฆ์ถือในเวลาสวดพระปริตร การสวดพระปริตรทำนํ้าพระพุทธรูปมนต์ ถือเป็นการ สำคัญในราชประเพณีอย่างหนึ่ง มีตำแหน่งพระครูปริตรไทย ๔ รูป พระครูพระปริตรรามัญ ๔ รูป สำหรับการสวดทำนํ้าพระพุทธรูปมนต์ในบรรดางานพระราชพิธีมีสงฆมูรธาภิเษก จะมีพระราชอาคัน โไทยรูปหนึ่ง รามัญรูปหนึ่ง กับพระครูพระปริตรทั้ง ๘ รูปสวดทำนํ้าพระพุทธรูปมนต์สำหรับใช้สงฆ มูรธาภิเษกทุกงาน และปกติแล้ว พระครูปริตรรามัญต้องเข้ามาสวดทำนํ้าพระพุทธรูปมนต์ที่หอ ศาสตราคมทุกวัน นํ้ามนต์พระปริตรนั้นส่วนหนึ่งแบ่งส่งไปสำหรับเป็นนํ้าสงฆพระพักตร์และโสจ สก อีกส่วนหนึ่งใส่บาตร ๒ ใบ ให้สังฆการีถือตามพระปริตร ๒ รูป เข้าเดินประพรมด้วยหญ้าคาที่ ในพระราชวังในเวลา ๑๕ นาฬิกาทุกวันเสมอมาตั้งแต่โบราณ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทานพระบรมราชาธิบายในเรื่องความนิยม เฉพาะให้พระสงฆ์รามัญพวกเดียวประจำสวดพระปริตรอย่างรามัญในพระราชวังว่า มีแต่คำกล่าว เล่าต่อ ๆ กันมาว่าต่าง ๆ บางพวกว่าเมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเจ้านั้น ทรงนับถือ พระมหาเถรคันธอง (คันฉ่อง) ว่าเป็นครูอาจารย์มาจากเมืองหงสาวดี และได้มีความชอบมาก จึง พระราชทานฐานันดรยศให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช แล้วทรงนับถือพระสงฆ์รามัญมาก แต่นั้นมา จึงได้เฉพาะให้อาณาแต่พระสงฆ์รามัญสวดพระปริตรในพระราชวังดังนี้บ้าง (บุญช่วย, พระมหา ๒๕๑๗ : ๑๒๘)

บางพวกกล่าวว่า พระสงฆ์รามัญรูปหนึ่งกับน้องหญิงมาด้วยกันในป่า ครั้นถึงเมืองสยาม แล้ว พระสงฆ์ทั้งปวงรังเกียจไม่ร่วมสังฆกรรมด้วย พระสงฆ์รามัญรูปนั้นจึงบอกว่าตัวบริสุทธิ์ เมื่อ เวลานอนในป่าได้วางพรา้ ภาษารามัญเรียกว่า ปะแระระราย (ปะแะระราย) เล่มหนึ่งไว้ท่ามกลาง มีแต่พรา้เป็นพยาน จึงทำสัตยาธิษฐานเฉพาะต่อความบริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์ แล้วขว้างพรา้ลงไป ในนํ้านั้นบันดาลลอยเหินเป็นประจักษ์ พระเจ้าแผ่นดินทรงทราบความเรื่องนี้ จึงพระราชศรัทธา เลื่อมใสตั้งพระภิกษุรูปนั้นเป็นที่ พระไตรสรณรัช แล้วทรงนับถือพระสงฆ์รามัญ ซึ่งเป็นศิษยานุ

ศิษย์พระไตรสรณธำสนั้นสืบมา จึงให้อารธนาแต่พระสงฆ์รามัญมาสวดพระปริตรในพระราชวัง เป็นนิตยวัจนวัตรเป็นธรรมเนียมสืบมาดังนี้ก็มิ

บางพวกหนึ่งว่า เมื่อครั้งพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งในกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา เกิดปีศาจคะนองหลอกหลอนยิ่งนักในพระราชวัง คนบางพวกกล่าวว่า สายรุ้งตกลงในพระราชวังทุกวันไม่หายไป ครั้นนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีพระราชโองการดำรัสให้นิมนต์พระสงฆ์ไทยที่มีชื่อเสียงเล่าลือต่าง ๆ ว่าดีมีอานุภาพมาสวดพระปริตร และให้แพทย์หมอดูผู้รู้วิชาคมต่าง ๆ มาประกอบวิทยาการแก้ไขเพื่อบำบัดอุบัตินี้ คือปีศาจที่คะนองหรือสายรุ้งลงนั้น การก็หาสงบอันตรายหายไปไม่ ภายหลังจึงให้นิมนต์พระสงฆ์รามัญวัดตองปูมาสวดพระปริตร พระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานไทยธรรมต่าง ๆ พระสงฆ์รามัญก็ไม่รับ แสดงลัทธิว่า ควรจะรับได้แต่อาหารบิณฑบาตในเวลาภิกษาจารอย่างเดียว ถ้ารับไทยธรรมอื่น ๆ เป็นลาภเพราะทำพระปริตรนั้นแล้ว ก็เป็นอันเห็นแก่อาภิสไป จะสวดพระปริตรก็ไม่มีอำนาจไม่อาจบำบัดอุบัตินั้นได้ พระเจ้าแผ่นดินจึงได้พระราชทานแต่อาหารบิณฑบาตอย่างเดียวเท่านั้น ตามคำพระสงฆ์รามัญ พระสงฆ์รามัญจึงเจริญพระปริตร ปีศาจที่คะนองหรือสายรุ้งที่ลงนั้นก็อันตรายสงบเสื่อมหายแต่นั้นมา พระสงฆ์รามัญจึงได้สวดพระปริตรในพระราชวังใน พระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานแต่อาหารบิณฑบาต เรียกว่า ทรงบาตรพระปริตรพระราชทานก่อนเป็นปฐมในเวลาเช้าทุกวันมิได้ขาด และได้ให้ไทยธรรมสิ่งอื่นถวาย พวกพระสงฆ์รามัญสวดพระปริตรเหมือนพวกพระสงฆ์สวดจตุเวทนันเลย เป็นธรรมเนียมสืบมาจนทุกวันนี้ (จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ๒๕๔๑ : ๖๖-๖๙)

นอกจากนี้ เมื่อพระเจ้าอยู่หัวมีการเสด็จพระราชดำเนินประทับแรมราตรี ณ ตำบลใดเป็นทางไกล คือ เสด็จไปทรงสงครามหรือทรงทัพในข้าง พระสงฆ์รามัญสวดพระปริตรนี้ ก็ต้องตามเสด็จพระราชดำเนินด้วยทุกครั้ง เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า เสด็จไปประทับอยู่กรุงลพบุรี ๘ เดือนในฤดูแล้งทุกปี ก็ได้อารธนาพระสงฆ์รามัญวัดตองปู ให้ตามเสด็จไปตั้งอารามชื่อวัดตองปูอยู่สวดพระปริตรถวายน้ำพระพุทธมนต์ทุกวัน อารามนั้นก็ยังปรากฏจนทุกวันนี้ (บุญช่วย, พระมหา ๒๕๑๗ : ๑๓๐) ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ได้มีการตั้งวัดตองปูอยู่ใกล้พระราชวังเช่นเดียวกัน ปัจจุบันนี้คือ วัดชนะสงคราม ที่พระสงฆ์รามัญยังไปสวดพระปริตรในพระราชวังอยู่เช่นเดิม

น้ำพระพุทธมนต์พระปริตรนี้ย่อมเป็นที่เห็นว่ามีอำนาจป้องกันอุบัตินานตรายต่าง ๆ ได้จริง ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ดำรงสิริรัตนไชยศรีวชิราธิปัตติเกล็ดถวัลยราช ณ กรุงเทพมหานครรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยานี้ ก็ได้ทรงนับถือน้ำพระพุทธมนต์พระปริตรที่พระสงฆ์รามัญสวดถวายนั้นเป็นน้ำสรงพระพักตร์และน้ำสรงมาทุกพระองค์ (บุญช่วย, พระมหา ๒๕๑๗ : ๑๓๐)

พระครูพระปริตรรามัญ ๔ รูป ที่ทำหน้าที่สวดพระปริตรทำน้ำพระพุทธรมนต์ที่หอศาสตราคมในพระบรมมหาราชวัง ได้แก่ พระครูราชสังวร พระครูสุนทรวิลาส พระครูราชปริตร และพระครูสิทธิเดชะ ในสมัยรัตนโกสินทร์พระครูทั้ง ๔ รูปนี้ประจำอยู่ที่วัดชนะสงคราม (เดิมชื่อวัดทองปูล) ส่วนพระครูพระปริตรไทย ๔ รูป ที่ร่วมในการสวดพระปริตร ได้แก่ พระครูปริตรโกศล พระครูพุทธมนต์ปริชา พระครูอุดมสังวร และพระครูอมรวิชัย ๒ รูปแรกเป็นตำแหน่งประจำวัดบวรนิเวศวิหาร ๒ รูปหลังประจำวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ประเพณีการสวดพระปริตรแบบรามัญเป็นประจำทุกวันได้ปฏิบัติมาจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๘๙ ปรากฏว่าพระภิกษุที่สามารถสวดรามัญได้นั้นมีน้อยรูป ไม่พอจะผลัดเปลี่ยนกันมาทำการสวดพระปริตรได้ทุกวัน พระครูราชสังวร (พิศ อายูขตมโก) ผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดชนะสงครามในครั้งนั้น ได้มีหนังสือถึงกรมการศาสนาขอลดวันสวดพระปริตรลง กระทรวงศึกษาธิการได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล ก็ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ลดวันลงมา ทำการสวดเฉพาะวัดธรรมสวนะเท่านั้น พิธีเริ่มแต่เวลา ๑๓ นาฬิกา พระ ๔ รูป พร้อมด้วยพระผู้เป็นประธาน ๑ รูป สวดพระปริตรอย่างภาษารามัญที่หอศาสตราคม เมื่อเสร็จราว ๑๔ นาฬิกา มีเจ้าหน้าที่มานำพระ ๒ รูป ไปประพรมน้ำพระพุทธรมนต์รอบหมู่พระมหามณเฑียร เป็นเสร็จพิธี

อิทธิพลของพระธรรมศาสตร์มอญต่อพระธรรมศาสตร์ไทย

ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดียโดยรับผ่านมาทางมอญและขอม จากมอญไทยได้รับคัมภีร์พระธรรมศาสตร์มาใช้เป็นแม่บทหรือแบบแผนในกฎหมายไทย ดังปรากฏในคำาถาเบื้องต้นของพระธรรมศาสตร์ว่า คัมภีร์พระธรรมศาสตร์อันพระมนูสารฤาษี (มโนสารฤาษี) ได้กล่าวไว้ในภาษาเดิมคือภาษาบาลี ครั้นแล้วได้มาประดิษฐานแต่สมัยปฐมปราโมทย์ในดินแดนของพวกรามัญ แต่ในบัดนี้เป็นสิ่งที่อำมาตย์จะเข้าใจได้ ฉะนั้นจึงได้แปลออกจากภาษารามัญเป็นภาษาสยาม (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๔)

คัมภีร์พระธรรมศาสตร์ที่ไทยได้รับจากมอญนี้มีต้นเค้ามาจากพระมนูธรรมศาสตร์หรือมานวธรรมศาสตร์ของอินเดีย ซึ่งเป็นคัมภีร์ในศาสนาฮินดู เนื่องจากมอญเป็นชาวพุทธ จึงได้นำมาตัดทอนข้อความที่มีลักษณะของลัทธิฮินดูออกไป เลือกเอาเฉพาะโครงเรื่องที่เป็นกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการทำหน้าที่การปกครองของกษัตริย์และนำมาดัดแปลงโดยคงลักษณะที่สามารถใช้ร่วมกันได้ และแก้ไขลักษณะที่ขัดกับความเชื่อตามหลักการของพุทธศาสนา (ปภัสสร ๒๕๓๙ : ๙๖)

พระธรรมศาสตร์ของมอญจึงแตกต่างจากพระธรรมศาสตร์ของฮินดูและสันักว่า โดยของมอญมีเนื้อหา

(๑) ความเป็นมาของพระเจ้าแผ่นดิน

(๒) ความเป็นมาของพระฤๅษีมนูและพระธรรมศาสตร์

(๓) กฎหมายที่พระเจ้าแผ่นดินใช้ตัดสินคดีความ
(๔) กระบวนการและวิธีการพิจารณาคดี การลงโทษ การบังคับให้รับโทษ
เน้นเฉพาะส่วนที่เป็นเรื่องหน้าที่ของพระราชาในด้านการตัดสินคดีความรวมทั้งกฎหมายที่
พระราชาใช้ในการตัดสินคดีความ แต่ของอินเดียจะมีเนื้อหาครอบคลุมกว้างกว่า คือ

- (๑) กำเนิดจักรวาล
- (๒) แหล่งที่มาของธรรมะ
- (๓) หน้าที่ของวรรณะทั้ง ๔ คือ พรหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ ศูทร
- (๔) ขั้นตอนของชีวิตทั้ง ๔ ช่วง (อาศรม ๔) คือ พรหมจารี คฤหัสถ์ วานปรสธ์ สันनยาสี
- (๕) การตัดสินคดีความและกฎหมาย ๑๘ หมวด (อยู่ในส่วนหน้าที่ของกษัตริย์
- (๖) การล้างบาป
- (๗) การตัดสินปัญหา
- (๘) ผลกรรม การเวียนว่ายตายเกิด
- (๙) การเข้าถึงพรหมัน (ปภัสสร ๒๕๓๙ : ๘๙-๙๐)

ส่วนไทยนั้นนับถือศาสนาพุทธเช่นเดียวกับมอญ จึงรับคัมภีร์ธรรมศาสตร์ของมอญมาใช้
ได้โดยตรง

การรับคัมภีร์พระธรรมศาสตร์มาใช้นี้มีหลักฐานแน่นอนว่ามีใช้กันในสมัยสมเด็จพระรามา
ราชาธิราช (พ.ศ. ๑๙๓๘-๑๙๕๒) แล้ว ดังปรากฏในจารึกกฎหมายลักษณะโจร ซึ่งได้อ้างถึงพระ
ธรรมศาสตร์อยู่เสมอ เช่น ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๒๓-๒๕ ว่า ผูกอันขโมยลักไป และตนจะส่ง (ไปให้
โดย) ประสงค์สินชื้อฤกดี และตนพาไปถวายไปเวนแก่เจ้าไท ท่านจักให้พ้นอาชญาท่านตั้งอัน
ขนาดราชศาสตรธรรมศาสตร์ อันท่านแต่งได้ค่าสินจ้างตนก็ได้ ได้ค่าตนชู้ก็ได้ ค่าได้ของผุ้งนั้นก็ได้
ซึ่งรู้ว่าเจ้าใหญ่ จักบำเหน็จดังท่านแต่งให้ (กรมศิลปากร ๒๕๒๖ : ๑๖๔)

พระธรรมศาสตร์นี้ได้ใช้มาตลอดสมัยอยุธยาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตน
โกสินทร์จึงได้เลิกไป (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๑๕๐)

อย่างไรก็ตาม เราไม่มีหลักฐานว่า คัมภีร์พระธรรมศาสตร์ที่ไทยรับมาใช้ได้มาจากพระ
ธรรมศาสตร์ฉบับใดของมอญ เนื่องจากพระธรรมศาสตร์ของมอญนั้นมีหลายฉบับเช่นเดียวกับพระ
ธรรมศาสตร์ของอินเดีย และเมื่อนำมาเทียบดูแล้วก็ปรากฏว่าพระธรรมศาสตร์ของไทยนั้นไม่ตรง
กับฉบับใดของมอญเลย

นาย ปัน ฮละ (Nai Pan Hla) ได้ศึกษาเปรียบเทียบพระธรรมศาสตร์ฉบับภาษามอญ พม่า
กับไทย สรุปว่า พระธรรมศาสตร์ของไทยแปลมาจากพระธรรมศาสตร์ฉบับภาษามอญ เพราะมีชื่อ
มโนสารอำมาตย์ กับตัวอักษรที่กำแพงจักรวาลขนาดเท่าช้าง และเรื่องคดีสวนแดง ซึ่งตรงกับฉบับ
พม่า ไม่ตรงกับฉบับของมอญ เพราะฉบับของมอญไม่มีมโนสารอำมาตย์ ตัวอักษรที่กำแพง

จักรวาลขนาดเท่าลูกวัว และไม่มีเรื่องคติสวนแดง ที่ในพระธรรมศาสตร์ไทยกล่าวว่าได้มาจากภาษามอญอาจเป็นเพราะชาวมอญที่อพยพเข้ามาในสมัยอยุธยาหาฉบับเดิมของมอญไม่ได้เพราะถูกพม่าทำลายสูญหายไป จึงนำเอาฉบับของพม่าที่สืบทอดมาจากของมอญดั้งเดิมแต่ได้ดัดแปลงแก้ไขไปมากแล้วมาแปลเป็นภาษามอญเพื่อใช้ในหมู่คนมอญ เมื่อเข้ามาอยู่ในประเทศไทยจึงเอาติดตัวเข้ามาด้วยและได้เป็นต้นแบบให้พระธรรมศาสตร์ไทย (Nai Pan Hla 1992a : xxii-xxix) ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าไทยได้รับพระธรรมศาสตร์มอญโดยผ่านพม่ามาอีกทอดหนึ่ง

อิทธิพลด้านดนตรีของมอญ

ไทยได้รับเอาเครื่องดนตรีของมอญไว้ตั้งแต่ตอนต้นของกรุงรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏว่าในงานฉลองพระแก้วมรกต ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เคยใช้ปี่พาทย์มอญบรรเลง นอกจากนั้น ปี่พาทย์มอญทำในงานหลวงครั้งแรกเมื่องานพระศพสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๔ ด้วยสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีทรงเป็นเชื้อมอญ คงเป็นเพราะเหตุนี้ งานพระศพพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ จึงได้โปรดให้มีปี่พาทย์มอญเพิ่มขึ้น โดยเป็นเชื้อสายของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี คนภายนอกอาจจะเข้าใจว่างานพระศพหลวงไปเพิ่มหรือไปหาเฉพาะปี่พาทย์มอญมาทำในงานศพ โดยไม่รู้เหตุเดิม แล้วทำตามกันต่อมาจนเลยเข้าใจว่า งานศพต้องมีปี่พาทย์มอญจึงจะเป็นศพผู้ดี (สุจิตต์ลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๑๐๘)

อันที่จริงปี่พาทย์มอญ มอญเขาใช้ทำงานมงคลและงานศพเหมือนกันกับปี่พาทย์ไทย เครื่องประโคมที่ใช้เฉพาะงานศพ เห็นมีอย่างเดียวแต่ปี่พาทย์นางหงส์ อันมีผู้คิดกลองคู่บัวลอยเข้ามาประสมวงกับปี่พาทย์ พวกปี่พาทย์เห็นว่า เพลงนางหงส์เข้ากับกลองคู่จึงใช้เพลงนั้น เลยกลายเป็นชื่อเครื่องประโคมอย่างนั้น

เครื่องปี่พาทย์มอญในตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีชนิดของเครื่องดนตรีไม่มากขึ้นเท่าที่ปรากฏในทุกวันนี้ เท่าที่มี มีเพียง ๕ ชิ้นเท่านั้นคือ

๑. ปี่มอญ

๒. ระนาดมอญ

๓. ห้องวง (ห้อยวงใหญ่) ซึ่งผิดกับของไทย คือ ห้อยวงใหญ่มี ๑๖ ลูก มีเสียงเรียงลำดับกันตั้งแต่ลูกต่ำสุด (ลูกทวน) ถึงลูกยอด ของมอญมี ๑๕ ลูก เมื่อเทียบลำดับเสียงกับห้อยวงใหญ่ไทยแล้ว จะมีเสียงเรียงกันตามแนวนับจากลูกต่ำสุดคือลูกที่ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ และ ๘ ๙ ในช่วงต่อไปจากลูกที่ ๙ จึงจะเรียงลำดับเสียงตรงกับห้อยวงไทย ส่วนลักษณะของวงจะโค้งขึ้น ๒ ข้าง ตัวร้านแกะสลักลวดลายต่าง ๆ ปิดทองประดับกระจกสวยงาม ทางด้านซ้าย (ของคนตี) มักแกะเป็นรูปกนิษฐจับนาค เรียกกันว่า หน้าพระ ด้วยลักษณะของห้อยวงมอญทำให้ผู้ไม่รู้เรียกปี่พาทย์มอญว่า “นางหงส์”